

ISSN 0320–9466

Архіви України

1 • 2017

• січень–лютий •

У НОМЕРІ

- Лист Головного отамана військ УНР Симона Петлюри Головноуповноваженому Уряду УНР Івану Огієнку (26 грудня 1919 року)
- Нові документи у справі загибелі Симона Петлюри
- “Національний архівний фонд”: поняття, склад, структура
- Читальний зал Земського архіву у Львові у 1920–1933 роках: дослідники та теми студій
- “Список актових книг, хранящихся в Киевском центральном архиве”: до історії створення і використання (до 165-річчя Київського центрального архіву давніх актових книг)
- Жіноча гімназійна освіта у Києві наприкінці XIX – на початку XX століття (за документами Державного архіву м. Києва)
- Листи видатних літературознавців В. М. Перетца і В. П. Адріанової-Перетц до письменника і історика І. Ф. Єрофєєва

Державна архівна служба України
Український інститут національної пам'яті
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України
Державний центр збереження документів НАФ

Архіви України

Науково-практичний журнал
видається з 1947 р.

№ 1 (306), 2017
січень – лютий

Київ, 2017

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Тетяна БАРАНОВА (головний редактор),
Анджей БЕРНАТ (Республіка Польща), Ігор БОНДАРЧУК,
Валерій ВАСИЛЬЄВ, Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА, Іван КІСІЛЬ,
Рамоюс КРАУЛІС (Литовська Республіка), Наталія МАКОВСЬКА,
Ольга МУЗИЧУК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Георгій ПАПАКІН,
Валентина ПІСКУН, Руслан ПИРІГ, Юлія ПРИЛЕПШЕВА,
Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Ярослав ФЕДОРУК,
Тарас ЧУХЛІБ, Микола ЩЕРБАК

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій
та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних

“Архіви України” on-line:

<http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

“Архіви України”, № 1, 2017. Науково-практичний журнал.
Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ 18783-7583ПР від 28.03.2012

Журнал “Архіви України” включений до Переліку
наукових фахових видань України
(наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 4 липня 2014 року)

- © Державна архівна служба України, 2017
- © Український інститут національної пам'яті, 2017
- © Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України, 2017
- © Державний центр збереження документів НАФ, 2017

З М І С Т

До 100-річчя початку Української революції 1917–1921 років

<i>Войтович О. В.</i> Лист Головного отамана військ УНР Симона Петлюри Головноуповноваженому Уряду УНР Івану Огієнку (26 грудня 1919 року)	7
<i>Кучерук О. В.</i> Нові документи у справі загибелі Симона Петлюри	15
Фотодобірка. До 100-річчя створення Української Центральної Ради. Упорядник <i>Любарська Л. В.</i>	24

Подія

Розширене засідання колегії Державної архівної служби України (23 лютого 2017 року)	34
--	----

Статті та повідомлення

<i>Приходько Л. Ф.</i> “Національний архівний фонд”: поняття, склад, структура	62
<i>Денисенко О. В.</i> Унормування порядку роботи з документами, що містять службову інформацію	88

З історії архівів та архівних зібрань

<i>Доліновський В. І.</i> Читальний зал Земського архіву у Львові у 1920–1933 роках: дослідники та теми студій	95
<i>Карпенко О. В.</i> “Тут уперше він був прочитаний”: до історії архіву шевченкознавця Михайла Чалого в колекції Будинку-музею Тараса Шевченка	111
<i>Сухих Л. А.</i> “Список актових книг, хранящихся в Киевском центральному архиве”: до історії створення і використання (до 165-річчя Київського центрального архіву давніх актових книг)	121

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Романова К. В.</i> З історії українських навчальних закладів та наукових осередків Європи у міжвоєнний період (за документами Центрального державного архіву зарубіжної україніки)	153
<i>Дубовик С. О.</i> Особовий фонд письменниці Ганни Черінь у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України	168
<i>Завальнюк К. В.</i> Документи Державного архіву Вінницької області про родину М. С. Грушевського	177
<i>Ийслуу А. Е.</i> Жіноча гімназійна освіта у Києві наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття (за документами Державного архіву м. Києва)	185

<i>Паламарчук С. В.</i> З історії міста Ізмаїла (османська доба)	191
<i>Петришиак Б. І.</i> Час реформ: реорганізація устрою міської канцелярії Львова останньої третини XVI століття	208
<i>Шаповал А. І.</i> Листи видатних літературознавців В. М. Перетца і В. П. Адріанової-Перетц до письменника і історика І. Ф. Єрофєєва	220

Публікація архівних документів

<i>Журжа І. В.</i> Листи громадян до органів влади як джерело дослідження голоду 1946–1947 років (за документами Центрального державного архіву громадських об'єднань України)	242
---	-----

CONTENTS

To the 100th Anniversary of the Beginning of Ukraine Revolution of 1917–1921

<i>Voitovykh O. V.</i> The Letter of Simon Petliura, the Chief Otaman of the UPR Troops to the Ivan Ogienko, Chief Commissioner of the Government UPR (December 26, 1919)	7
<i>Kucheruk O. S.</i> The New Documents in the Case of Death of Simon Petliura	15
<i>Lyubarska L. V.</i> To the 100th Anniversary of the Central Council of Ukraine	24

Event

The Extensive Meeting of Collegium of the State Archival Service of Ukraine (February 23, 2017)	34
---	----

Articles and Notices

<i>Prykhodko L. F.</i> “The National Archival Holdings”: Concept, Composition and Structure	62
<i>Denysenko O. V.</i> The Normalization of Procedure for Working with Documents Containing Official Information	88

From the History of Archives and Archival Collections

<i>Dolinovskiy V. I.</i> The Reading Room of the County Archives of Lviv in 1920-1933: the Researchers and Research Topics	95
<i>Karpenko O. V.</i> “It Has Been Read Here For the First Time”. The History Of Shevchenko Expert Mychaylo Chalyi’s Private Archives in the Collection Of Taras Shevchenko’s Memorial House-Museum	111
<i>Sukhykh L. A.</i> “The List of Register Books, Stored in the Kyiv Central Archives”: the History of Creation and Use	121

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Romanova K. V.</i> To The History of Ukrainian Universities and Research Centers of Europe in Interwar Period (on the Documents of the Central State Archives of Foreign Archival Ukrainianica)	153
<i>Dubovyk S. O.</i> The Personal Fond of Writer Hanna Cherin in The Central State Archives-Museum of Literature and Art of Ukraine	168
<i>Zavalnyuk K. V.</i> The Documents on M. S. Hrushevsky’s Family in the State Archives of Vinnytsya Region	177
<i>Iysluu A. E.</i> The Female’s High Education in Kyiv City at the end of 19 – early 20 century (on the Documents of the State Archives of Kyiv City)	185
<i>Palamarchuk S. V.</i> The History of Town of Ismail (Ottoman Era)	191
<i>Petryshak B. I.</i> The Reform Time: the Reorganization of System of Lviv City Office in the last third of 16 century	208

- Shapoval A. I.* The letters of Literary Critics V. M. Peretz and
V. P. Adrianova-Peretz to Writer and Historian I. F. Erofeev 220

Publication of archival records

- Zhurzha I. V.* The Letters of Citizens to the Public Authorities as a Source
of Study of the Famine of 1946–1947 (on the Documents of the
Central State Archives of Public Organizations of Ukraine) 242

ДО 100-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

УДК 930.253:94|(477)“1919.12.26”

О. В. ВОЙТОВИЧ*

ЛИСТ ГОЛОВНОГО ОТАМАНА ВІЙСЬК УНР СИМОНА ПЕТЛЮРИ ГОЛОВНОУПОВНОВАЖЕНОМУ УРЯДУ УНР ІВАНУ ОГІЄНКУ (26 ГРУДНЯ 1919 РОКУ)

Публікується лист Головного отамана військ УНР Симона Петлюри Головноуповноваженому Уряду УНР Івану Огієнку, написаний у грудні 1919 р.

Ключові слова: Симон Петлюра; Іван Огієнку; лист; Уряд УНР; Кам'янець-Подільський.

У Державному архіві Хмельницької області у фонді Кам'янець-Подільського державного українського університету (Ф. Р-582) зберігається унікальний документ – лист Головного отамана військ УНР Симона Петлюри Головноуповноваженому Уряду УНР Івану Огієнку¹. Лист написаний українською мовою від руки на двох аркушах звичайного паперу у стилі орфографії та пунктуації української мови того часу.

Цей документ у своїх наукових дослідженнях використовували О. Завальнюк², В. Адамський³, його копії експонувалися у ряді тематичних виставок, присвячених подіям в Україні періоду 1917–1921 рр., у Держархіві Хмельницької області.

У діяльності Симона Петлюри на посаді Голови Української республіки особливо складним періодом була доба Директорії УНР – одна з найдраматичніших сторінок української національно-визвольної боротьби та важливих державотворчих процесів. У червні 1919 р. тимчасовою резиденцією Директорії та Уряду УНР став Кам'янець-Подільський, де Симон Петлюра активно займався змістовною військовою, державною та громадсько-політичною працею.

Із розпадом Директорії у листопаді 1919 р. Головноуповноваженим Уряду УНР для зносин з польською владою був визначений Іван Огієнку.

* *Войтович Олександр Валерійович* – заступник директора-начальник відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Хмельницької області.

У листі, датованому 26 грудня 1919 р., надісланому, ймовірно, з Варшави, Симон Петлюра вказує на необхідність реформування Уряду УНР та пропонує Іванові Огієнку суміщати посади міністра віросповідань та міністра освіти. Головний отаман дає стислу характеристику надзвичайно складній зовнішньо та внутрішньополітичній ситуації, в якій опинилась УНР наприкінці 1919 р., повідомляє про наміри створення українських збройних формувань на теренах Польщі, окреслює перспективи подальшої збройної боротьби проти Денікіна та російських більшовиків, розмірковує над питаннями військово-політичного впливу країн Антанти, Німеччини, Польщі на перебіг подій в Україні.

Аналізуючи перспективи УНР, Симон Петлюра висловлюється за необхідність пропагування серед іноземних урядів ідеї формування балтійсько-чорноморського союзу, як єдиного засобу досягнення стабілізації військової та політичної ситуації на сході Європи. Сподіваючись на повернення у Кам'янець-Подільський урядовців та створення тимчасового комісаріату на чолі з Ісааком Мазепою, Симон Петлюра висловлює підтримку Івану Огієнку у дорученій справі.

¹ Держархів Хмельницької обл. (Державний архів Хмельницької області). Ф. Р-582. Оп. 3. Спр. 14.

² Завальнюк О. М. І. І. Огієнко і польське адміністрування на території Поділля (листопад 1919 – липень 1920 рр.)//Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного ун-ту: історичні науки. 1997. Т. 1(3). С. 143–158.

³ Листування Івана Огієнка (1909–1921)/автор передмови та упоряд.: В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський, 2014. 687 с.

В.С. Петлюці позначилим
 літерами і числами, котриме одповідати
 слідує

WS

Всімилостивої Вамє Сашкоу

Возражає до деяких інформаций, що маюмь надруковані в д.д.
 Архівній ра Архивістскій а також од кобчик, що перебувала
 у Варшаві, зваламь невідомим підста до Вашингтона,
 як урочисавелася іудейн Т.Н.Р. особа, сидючи і інфор-
 мації ра вкарівки.

Невизно оцим час -переходовий- утримати по лірико-
 верлианту рівновагу і не робити незважливих кроків,
 які могли буть не тільки на нашу державність.
 Отже Сашкоу на отурпінню і закордонну ситуацію
 провадира політику так, що зберегає крім та все на-
 не майно, та яке знайдеться митамь оточик амерри.
 Взаєрку з тим тільки треба передувати такої
 лінії: Верховний уряд УНР. Замшатіть тільки, як
 іраніє на хоті її митю. Преватство те саме, на
 хоті і заступником Голова ради Міністерів А.
 Мвицьким. Относно до прийматю Сашкоу до
 реконструкції уряду, до якого увійшли б пред-
 чини цілі вачі, а не лише її мети, чюдосі заступ-
 лені буть в уряді. Преватство має буть зорга-
 нізація по діловому принципу. -але моє, що чині-
 дуть до того митю зробити це неможливо од своїх
 партійні приналежно-ра. Вадато, що Київській ми-
 ністерів повинна буть обмежена і зокрема Ви

Перша сторінка листа С. Петлюри І. Огієнку. 1919 р.
 Держархів Хмельницької області. Ф. Р-582. Оп. 3.
 Спр. 14. Арк. 1.

персонально могли би об'єднати французький мілітарний
 ісповідач з одностайним керівництвом мого рота
 свідки. - Тимчасово на Україні якийсь мілітарний - пра-
 бують уділити собою кашу. Поки проводиться буде
 боротьба денікіна, більшовиками - там можна всього
 викари. Але майже все на увазі і не забувайте, що
 ті військові заходи, які в процесі вживаються,
 повинні проводити повстанцями акцію не тільки
 проти денікіна, але й проти більшовиків. Там че-
 сом ся акція може утруднити чи пранифікує,
 в самостійності од спростувати об'єктив, але
 основа ліній і талі: "У.Н.Р." замшається і на
 такі дії як пішов врані денікіна чи на
 території, такеру більшовиками, - обов'язково.
 Всіх "українські уряди", скотсирчотати з мвк
 есерів та неромічків - це двічі умишлене.
 Коли до вас дійдуть якісь провокації, чутки
 про Мазену, що він каже по переїзду на бік
 більшовиків, то скажіть, що це не бісове, але
 провокація. Чого ніколи не може бути. - В
 Коштовому раді, там पासом, поки на Україні
 буде ця каша, ми за Кордоном будемо організу-
 вати військо. Згадайте ще когось Памбетові
 Дмитра мастов. Все ми прагнемо до реалізації
 фінансу на. Я маю на увазі біскупівата на

Лист С. Петлюри І. Огієнку. 1919 р.

Держархів Хмельницької області. Ф. Р-582. Оп. 3. Спр. 14. Арк. 13в.

формування і наших полонених в Кієвщині, Перс-
 ялими їх на територію Польщі. Тоді ми вислава-
 мо жорсткі умови всі комунізації. Поки - все
 ця справа відбуватиметься офіційно і тільки на
 Антанту. Одночасно вживаємо заходи прихилити
 її на це. Мало надію, що в релігійній прудності на цьому
 шляху ми передоремо. Правда, польські кресовці
 і скільки робітників заводи одчужили від Антанту
 мандат на окупацію правобережжя нашого, щоб
 заслонити Європу від більшовищизни а то суді діла
 вилетіти куди і своїм мажорі. Треба думати, що
 згорюють рогачі полемік підкаже їм це робити
 такого ризикованого кроку, бо це погратиме би
 полемік під велику небезпеку одрежидиа болшо-
 вляцької, яка могла би бути погратиме
 серед селянства в зв'язку з окупаційними повод-
 жаннями польського війська на правобережжя.
 З боку військових більшовищизни вракому раті ма-
 шби використати всі ті сили, які з'являють-
 ся у нас, біля рифрому Козюк - Девіжана. -
 І дано директиви нашим послом односта-
 рій ліній в сумовій їх праці. Одночасно вони
 повинні: а) пропагувати ідею союзу Белгійської - Гер-
 манської республік і прихилити на сто-
 комунізації Антанту, яко на бдану в чиніш-
 кій ситуації реальну і болшо- мови працюю

Лист С. Петлюри І. Огієнку. 1919 р.
 Держархів Хмельницької області. Ф. Р-582. Оп. 3.
 Спр. 14. Арк. 2.

Ця табличка спокон за Стоді Європи - сума
 ти самою наскелю. А Писарський дав міні
 обіцянку повернутим до Камениця урядовцями і ду-
 маю, що в блідному часі ця обіцянка буде реалі-
 зована. Відповідно і в терезам державним, котрі
 за цей час в Камениці використаві були ~~самі~~
 сила для створення культурних цінностей
 (визання книжок - підручників тощо). Вислу-
 хуючи в цій справі треба робити з боку
 державної влади. Коли повертатимеся під часом
 в Україні буде ~~тирарія~~ - гала буде організований
 Тримісячний комісаріат (можливо на голі і ~~Маслова~~
 Яким, працюючи вогному ~~також~~ ^{знавши} ~~підготує~~
 групу ~~од~~ ~~обидва~~ ~~роскошаваного~~ ~~можу~~ ~~різня~~
~~ліфін~~ ~~народних~~ ~~теми~~ ~~і~~ ~~настроїв~~. Багато
 це прийдемо ~~на~~ ~~перетерти~~, але ~~не~~ ~~будемо~~
 духа і ври ~~на~~ ~~близь~~ ~~близь~~ ~~надії~~ ~~і~~ ~~певності~~ в
 наше діло і перемога ~~над~~ ~~усіма~~ ~~трудноца-~~
 ми ~~буде~~ ~~по~~ ~~вашому~~ ~~богу~~.
 Бажано і Вам в Ваших ~~клетках~~ ~~обидва~~ ~~на~~
 сторони ~~по~~ ~~спроби~~ ~~випробавити~~ ~~та~~ ~~емерію~~
 для добра нашої ~~дурної~~ ~~України~~
 З правдивим повагом ~~єрвас~~
 25/ХІ. 1919р. Петлюра

Остання сторінка листа С. Петлюри І. Огієнку. 1919 р.
 Держархів Хмельницької області. Ф. Р-582. Оп. 3. Спр. 14. Арк. 23в.

ТЕКСТ ЛИСТА.

Р. С. Прошу познайомити
з листом цім і иньших відповідальних людей.

Вельмишановний Іване Івановичу

В додаток до тих інформацій, що мали Ви одержати од д. д. Русової та Черняхівської а також од иньших, що перебували у Варшаві, вважаю необхідним подати до Вашого відома як уповноваженої Урядом У. Н. Р. особи, слідуєчі інформації та вказівки.

Необхідно в цей час – переходовий – утримати політично-державну рівновагу і не робити нерозважливих кроків, які мали би дуже зле вплинути на нашу державність. Отже зважаючи на внутрішню і закордонну ситуацію, проводити політику так, що зберегти перш за все наше майно, на яке знайдеться чимало охочих апетитів. В зв'язку з цим точно треба придержуватись такої лінії: Верховний Уряд УНР залишається той же, як і раніш на чолі зі мною. Правительство те саме, на чолі з заступником голови Ради Міністрів А. Левицьким. Одночасно я приймаю заходи до реконструкції уряду, до якого увійшли би представники цілої нації, а не лише ті течії, що досі заступлені були в уряді. Правительство має бути зорганізовано по діловому принципу – отже люде, що увійдуть до нього мають зробити це незалежно од своєї партійної приналежности. Гадаю, що кількість міністрів повинна бути обмежена і зокрема Ви персонально могли би об'єднати функції міністра ісповідань з одночасним керуванням міністерством освіти. Відносини на Україні якийсь місяць-три будуть уявляти собою кашу. Поки провадитись буде боротьба Денікіна з більшовиками – там можна всього чекати. Але майте все на увазі і не забувайте, що ті військові частини, які я послав в тил Денікіну, повинні провадити повстанчеську акцію не тільки проти Денікіна, але й проти більшовиків. Тим часом ся акція може ущухати чи припинятись, в залежности од стратегічних обставин, але основна лінія і гасла: “У. Н. Р.” залишається і надалі для тих, хто пішов в тили Денікіна чи на територію, заняту більшовиками, – обов'язковою. Всякі “українські уряди”, сконструйовані з лівих есерів чи незалежників – це явище тимчасове. Коли до Вас дійдуть якісь провокаційні чутки про Мазепу, що він начебто перейшов на бік більшовиків, – то знайте, що це не більше, як провокація. Цього ніколи не може бути. В кожному разі, тим часом, поки на Україні буде йти каша, ми за кордоном будемо організовувати військо. Згода на це начальника Польської Держави мається. Вже ми приступили до реалізації формування. Я маю на увазі використати два формування і наших полонених в Німеччині, перетягнувши їх на територію Польщі. Зараз ми вияснюємо технічні умовини цієї комбінації. Поки – вся ця справа відбувається напівофіційно з огляду на Антанту. Одночасно вживаються заходи приклонити і її на це. Маю надію, що врешті труднощі на цьому шляху ми переборемо. Правда, польські кресовці і ендеки роблять заходи одержати од Антанти мандат на окупацію Правобережжя нашого, щоб заслонити Європу од більшовизму, а по суті діла вивезти хліб з своїх маєтків. Треба думати, що здоровий розум поляків підкаже їм не робити такого ризикованого кроку, бо це поставило би поляків під велику небезпеку офензиви більшовицької, яка могла би бути популярною серед селянства в зв'язку з окупаційним поведженням поль-

ського війська на Правобережжю. З боку військового большевика в такому разі могли би використати всі ті сили, які увільняються у них, після розгрому Юденича – Денікіна. Я даю директиви нашим послам одпочатої в сучасній їх праці. Одночасно вони повинні: а) пропагувати ідею союзу Балтійсько-Чорноморських республік і в) приклонити на сю комбінацію Антанту, яко на єдину в нинішній ситуації – реальну і більш-менш гарантуючу наближення спокою на сході Європи – силами самого населення. п. Пілсудський дав мені обіцянку повернути до Кам'янця урядовців і я думаю, що в ближчому часі ця обіцянка буде реалізована. Відповідало б інтересам державним, коли б за цей час в Кам'янці використані були наші сили для створення культурних цінностей (видання книжок – підручників тощо). Всяку допомогу в цій справі треба робити з боку Державної влади. Коли повстання під гаслом УНР на Україні буде ширитись – там буде організований тимчасовий комісаріат (можливо на чолі з Мазепою). Який, працюючи в одному напрямку з нами, підготує ґрунт од об'єднання розколюченого моря різномайтих народніх течій і настроїв. Багато ще прийдеться нам перетерпіти, але не будемо духа і віри гасити. Більше надії і певности в наше діло і перемога над усіма труднощами буде на нашому боці.

Бажаю і Вам в Ваших нелегких обставинах схоронити потрібну витривалість та енергію для добра нашої дорогої України.

З правдивою повагою до Вас

Петлюра

26/XII. 1919 р.

There is published the letter of Simon Petliura, the Chief Otaman of the UPR troops to the Ivan Ogyenko, Chief Commissioner of the Government UPR, written in December 1919.

Key words: Simon Petliura; Ivan Ogienko; the letter; the UPR Government; Kamyanets-Podil'sky City.

УДК 930.253(44):94(477+44)“1926”

О. С. КУЧЕРУК*

НОВІ ДОКУМЕНТИ У СПРАВІ ЗАГИБЕЛІ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Вперше публікуються документи з Архіву префектури поліції (м. Ле-Пре-Сен-Жерве, Франція) щодо вбивства Голови Директорії УНР С. Петлюри та його розслідування. Введення їх до наукового обігу дозволяє уточнити підготовку, обставини та осіб, причетних до терористичного акту.

Ключові слова: С. Петлюра; С. Шварцбард; українська еміграція; українсько-єврейські стосунки; тероризм.

Дослідники трагічної загибелі Голови Директорії УНР Симона Петлюри основну увагу зосереджують на судовому процесі над убивцею Самуїлом Шварцбардом, розглядаючи переважно публікації в пресі українською мовою, менше французькою, а також пізніші публікації з категорії публіцистики. У той же час до сьогодні немає перекладу українською мовою протоколів судового процесу, документів кримінальної справи тощо. Поза увагою залишаються документи спецслужб Франції.

Нам вдалося розшукати групу нових документів, не опублікованих і не залучених дослідниками безпосередньо. Це – документи з архіву моргу лікарні Шаріте (L'hôpital de la Charité de Paris) у Парижі та окрема поліційна кримінальна справа по факту убивства С. Шварцбардом С. Петлюри. Зберігаються документи у французькій державній установі – Архіві префектури поліції (Archives de la Préfecture de police), розташованій неподалік Парижу у містечку Ле-Пре-Сен-Жерве (округ Бобіньї департаменту Сена-Сен-Дені)¹. У цьому архіві відклалися документи відділів поліції Парижу, його околиць та департаменту Сена. Згідно з французьким законодавством архіви судового характеру закриті для вільного доступу протягом 75 років, а решта документів – від 25 до 50 років.

Лікарня Шаріте нині не існує, але її архів (власне архів моргу) зберігається в Архіві префектури поліції. Лікарня Шаріте в Парижі діяла з 1602 р. до 1935 р., нині на її місці – новий комплекс будівель медичної академії. 1943 р. колишня каплиця лікарні перетворена на собор Св. Володимира Української греко-католицької церкви (вул. Сант Пер, 51). У приміщенні установлено дві пам'ятні таблиці (українською і французькою мовами), на яких сказано, що тут 25 травня 1926 р. помер смертельно поранений С. Петлюра.

* *Кучерук Олександр Сергійович* – кандидат історичних наук, завідувач Філії Національного музею історії України – Музею Української революції 1917–1921 рр.

Реєстраційні книги моргу лікарні Шаріте – це книги альбомного типу, з сіткою, нанесеною друкарським способом, що заповнювалася чорнилом від руки. Нумерація томів – наскрізна, а кожен том має свою внутрішню нумерацію записів. У т. 106 за травень 1926 р., на розвороті с. 102, під № 736 вписано прізвище померлого у лікарні С. Петлюри.

Кримінальна справа вбивства С. Шварцбардом С. Петлюри має номер S 2.173, серія ВА (історія), відділ префектури, період 186–1979 рр. Принагідно зауважимо, що система архівування і фондоутворення Франції помітно відрізняється від нашої.

Всього у справі 87 нумерованих аркушів (підрахунок наш). Справа складається з рапортів, листів-доручень, стандартних реєстраційних карток окремих осіб, також кількох додаткових документів. Документи вкладені (вони не зшиті) в картонну палітурку, що зберігається в картонній коробці разом з іншими справами. Усі документи, окрім реєстраційних карток, написані чорнилом (у більшості випадків – з обох боків аркуша) досить розбірливо, крім підписів та додаткових сигнатур. Особливістю є те, що у правому верхньому куті наявний відтиск штампу чорного кольору абрєвіатури В. S., по лівому краю тексту повздовж нанесено номер справи, інколи він дублюється на друкарській машинці. Документи, зберігаючи загальну схему, створені досить довільно. Найраніший документ у кримінальній справі S 2.173 датується 2 червня 1926 р. (через кілька днів після скоєння злочину), останній – 15 жовтня 1927 р. (за три дні до початку судового процесу).

Папір документів (крім реєстраційних карток) – звичайний письмовий нестандартизований, форматом менший, ніж А4. Реєстраційні картки – різного кольору на тонкому картоні з друкарською сіткою, формат близький до формату поштових листівок, заповнені різними почерками та чорнилами.

На обкладинці справи S 2.173 вказано прізвище звинуваченого, дата народження та його домашня адреса, прізвище жертви з місцем і датою народження, домашньою адресою, а також вказано місце вчинення злочину та спосіб убивства.

Для публікації зі справи нами вибрано документи, що містять важливу інформацію стосовно фігурантів та ілюструють процес розслідування. Опушено реєстраційні картки (С. Петлюра, О. Шульгин, В. Барановський, Р. Шварцбард, С. Шварцбард) та документи, що дублюються за змістом або мають суто службовий характер і не містять важливої інформації.

Найінформативнішим серед документів справи S 2.173 є рапорт від 3 червня 1926 р. Поліція не відразу змогла розібратися у попередніх плутаних свідченнях С. Шварцбарда, починаючи від його імені, прізвища та місця народження. Єврейські прізвище та ім'я вбивці французам не завжди вдавалося передавати коректно, складалося небезпідставне враження, що С. Шварцбард навмисне вносить плутанину, змішуючи свої біографічні дані з біографічними даними свого старшого брата.

Цікавим є протокол від 11 березня 1927 р. У день скоєння злочину С. Шварцбард надіслав дружині пневматичною поштою короткого листа (телеграму) з поясненням свого вчинку. Час відправлення листа дозволяв поліції гадати, що С. Шварцбард не міг у час відправлення листа бути на пошті, підозрюючи, що відправником була інша особа, тобто мова йшла не про дії однієї людини, а про організовану акцію.

Документи публікуються вперше. За допомогу в їх отриманні та перекладі українською мовою автор публікації складає щиру подяку С. Гетцу – французькому громадянину українського походження, професійному перекладачеві, члену Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) в Європі.

№ 1

Запис у реєстраційній книзі моргу лікарні Шаріте в Парижі

№	Дата	Час	Прізвище	Стать	Вік	Стан	Місце народження	Професія	Адреса, місто	Округ, департамент	Одяг і речі
738	26	15.00	Петлюра Симон	Чол.	47	Одружений	Київ (Росія)	Без професії	7, вулиця Тенар	5-й округ	Немає

№ 2

Обкладинка справи S 2.173 про вбивство С. Петлюри С. Шварцбардом

Звинувачений: Шварцбард Самуель
Соломон 30 вересня 1886
82, бульвар Менільмонтан

Причина смерті	Час після смерті	Ймовірна причина смерті	Походження інформації	Місце де виявлено тіло	Розтин	Час поховання	Фотографія	Примітки
Вогнепальна зброя	Кілька годин	Убивство	Нотр Дам де Шо	Ля Шаріте	27 травня д-р Поль, п. Пер	30 травня	-	Акт видачі тіла направлено до 5-го округу

Жертва: Петлюра Симон
10. 5. 1879
Київ
17, вулиця де Сомеран
Вбивство скоєно: 30, бульвар Сен-Мішель
пострілом із пістолета.

№ 3**Поліційний рапорт із загальними даними
про С. Шварцбарда і С. Петлюру***2 червня 1926 р., Париж*

(Цей рапорт підготовлено на доручення п. Пера)

Рапорт.

Названий Шварцбард Саломон-Самуель народився 20 вересня 1886 р. в Смоленську (Росія), (але не 1888, що є роком народження депортованого з Франції його брата Самуеля), батьки Борух і Мая Вейнберг, французьке громадянство він отримав через натуралізацію.

Одружився 21 серпня 1914 р. в Парижі (5-й округ) з Хіндою Рендер, 1886 р. народження, що народилася в Одесі (Росія), батьки – Хаїм і Моха Штайнберг.

Від шлюбу дітей немає.

Подружжя Шварцбард були натуралізовані у Франції Декретом від 16 січня 1925 р. № 12495х23, що опублікований в “Журнал офісьель” від 27 січня того ж року.

Звинувачений мешкає у Франції з 1911 р.

Як російський громадянин, він повідомив поліцію про свою адресу 18 лютого 1914 р., зареєстрований під № 3579 на стор. 50, згодом 6 липня 1921 року йому видано тимчасовий внутрішній паспорт з правом пересування № 1217.689, (цей паспорт у нього забрали, коли він отримав французьке громадянство).

У кінці серпня 1914 р. завербувався добровольцем у 2-й іноземний полк, 1 березня 1916 р. отримав поранення на французькому фронті і у період від 1 до 25 травня 1920 р. пройшов демобілізацію 3-ю демобілізаційною комісією департаменту Сена.

З 1 квітня 1926 р. він мешкає за адресою: 82, бульвар Доменільмонтан в Парижі 20-й округ, проживає з дружиною в кімнаті з річною орендою приблизно 650 франків.

До того часу від 1920 р. він мешкав разом із дружиною за адресою: 20, паж де ля Фолі Реньйо у Парижі (11-й округ), за цією адресою вони займали помешкання, що коштувало 500 франків за рік, яке оплачувалося регулярно.

Він працював годинником, володів крамницею приблизно протягом 6 років за адресою: 82, бульвар Де Менінмонтан з річною орендою приміщення 1350 франків, працював, обслуговуючи інших людей.

Отримані інформації за цими двома адресами характеризують його позитивно у всіх відношеннях. Він мав добру поведінку і вів моральний спосіб життя. Також пан Шварцбард характеризується як старанний і відповідальний працівник.

За вказаними двома адресами його дуже рідко відвідували гості із співвітчизників. Про його зв'язки, коло спілкування і діяльність, крім сказаного, нічого не відомо. (Те, що він вчинив, ошелешило його оточення).

Він не помічений у порушеннях закону. Те ж можна сказати про його дружину.

Декрет про депортацію, який згадується в іншому документі, стосується не його, а його брата Самуеля, який народився 30 квітня 1889 р. у Смоленську,

якого депортовано за політичну пропаганду декретом міністерства внутрішніх справ від 25 березня 1919 р., з яким він був ознайомлений 3 квітня. Досить часто плутають цих двох братів, бо вони мають однакове ім'я, він чи помилково, чи навмисне вживав дату народження свого брата – 1888 р. замість правдивого 1886 р.

Звинуваченого знають у префектурі поліції з тих причин, про які згадувалося. Особисто його ніколи не затримували за пропаганду.

* * *

Пан Петлюра, вказаний Симон Петлюра, який народився 10 травня 1879 р. у Києві (Росія), батьки – Василь і Ольга Марченко, жертва вказаного Соломона Шварцбарда мав російське громадянство.

Він одружився 27 червня 1910 р. у Москві (Росія) із співвітчизницею Більською чи Бельською Ольгою, яка народилася 30 грудня 1885 р. у Прилуках (Росія) від Степана і Софії Биковської.

Від шлюбу 11 листопада 1911 р. у Москві (Росія) народилася дочка Лариса.

У Франції він мешкав від 16 жовтня 1924 р., він приїхав, за його словами, з своєї батьківщини.

Як російський громадянин, щойно прибувши до Парижу, зареєструвався у префектурі поліції та отримав 7 грудня 1924 р. тимчасовий внутрішній паспорт під № 2.084.071.

На час вбивства 25 травня він мешкав з 28 березня 1925 р. в готелі за адресою: 7, вулиця Тенар, де займав мебльовану кімнату з місячною орендною платою 300 франків, що її регулярно сплачував. Його дружина і дочка, які приїхали до нього 20 серпня 1925 р., займають суміжну кімнату з місячною платнею 350 франків. До того часу вказаний пан Петлюра мешкав з 23 грудня 1924 р. до 23 березня 1925 р. в готелі за адресою: 192, авеню Доменіль, а до того від приїзду до Парижу за адресою: 27, Бельгран (20-й округ).

За цими двома адресами нічого про нього не пам'ятають. Власник готелю і консьєрж будинку 27, вулиця Бельгран, його не знали.

Свідчення, зібрані за його останньою адресою позитивні у всіх відношеннях. Він мав добру поведінку і моральний спосіб життя, нічим не привертав уваги оточення.

Невідомо звідки він отримував засоби для існування. Здається він мав особисті доходи. Він дуже рідко приймав гостей у своєму приміщенні. Його зв'язки і дії невідомі, інформації про нього у поліції немає.

* * *

Додаткове розслідування дій, в яких звинувачують пана Соломона Шварцбарда, не дали результату. Співучасників звинуваченого не виявлено.

Зібрані інформації після вчинення злочину, особливо паном комісаром поліції району Одеон, свідчать, що вище названий каже правду, коли заявляє, що діяв сам із власної ініціативи.

Спеціальне доручення додається.

[Підпис нерозбірливий]

№ 4**Доручення поліції у справі розслідування
вбивства С. Петлюри С. Шварцбардом**

Трибунал
департаменту
Сена

Доручення від слідчого судді при
трибуналі департаменту Сена пана Пера

У зв'язку з розслідуванням справи Шварцбарда, звинуваченого у навмисному вбивстві, даємо спеціальне доручення панам комісарам поліції ретельно дослідити моральний стан і звички звинуваченого.

Шварцбард мешкав від 1910 р. за адресами: 22, вулиця Мерлін, 154, вулиця де Тампль і 23, вулиця де Вертю. Він працював по порядку: у панів Моте за адресою: 50, вулиця де Бонді і в майстерні братів Вено – 132, вулиця дю Тампль.

Париж. 23 грудня 1926 р.
Слідчий суддя *Пер.*

№ 5**Рапорт про виконання доручення слідчого судді
трибуналу департаменту Сена від 25 грудня 1926 р.**

28 грудня 1926 р., Париж
Панові Перу
у справі Шварцбарда

Рапорт.

Вказаного Шварцбарда Соломона-Самуеля, народжений 30 вересня 1886 р. у Смоленську (Росія), батьки – Борух і Вейнберг Мая, годинникаря, про якого йдеться в доданому дорученні, ніхто не пам'ятає за адресами, де за його словами він мешкав у Парижі, починаючи з 1910 року: 22, вулиця Мерлін, 154 вулиця дю Тампль, 23, вулиця де Вертю.

За адресою: 22, вулиця Мерлін знаходиться занедбаний будинок, на першому поверсі якого розташована деревообробна майстерня. Власник майстерні, що є також власником будинку, заявив, що він ніколи не знав квартиранта під іменем звинуваченого і що людина з пред'явленої поліційної світлини йому зовсім не відома.

Консьержі будинків: 23, вулиця де Вертю і 154, вулиця дю Тампль, які працюють там по кілька років, вказали, що Шварцбард ніколи не мешкав за цими адресами. Вони чули про російського підданого, який начебто жив до їх приходу в цих будинках, але вони не знають, чи мова йде про звинуваченого і не можуть сказати про нього нічого.

Підприємство, де Шварцбард, за його ж словами працював, немає по вулиці 60, де Бонді в Парижі, ні в околиці. Встановлено, що цього підприємства немає в офіційному комерційному реєстрі.

Зроблено перевірку в майстерні Фісо і Кошо, а також братів Вино за адресою: 132, 134 вулиця ді Темпл в Парижі. Керівник майстерні повідомив, що звинувачений працював там приблизно півроку, наскільки він пам'ятає – до початку війни. Одразу з початком війни він начебто пробував повернутися на батьківщину, але не зміг того зробити і тоді записався добровольцем в Іноземний легіон. В час війни і в час тимчасової відпустки, пов'язаної з наслідками поранення, отриманого на фронті, він деякий час знову працював у майстерні братів Вино і нібито звільнився після крадіжки його інструментів.

Вказаний Шварцбард залишив у цій майстерні тільки добрі спогади. Нічого в його діях не було такого, що б вказувало на агресивність.

Про всяк випадок, в разі виявиться потрібно, повідомляю, що вказаний був предметом рапорту служби розшуку від 3 червня 1926 р. у зв'язку з дорученням пана слідчого судді від 29 травня того ж року.

Підпис: *Горе.*

№ 6

Доручення слідчого судді трибуналу департаменту Сена і текст телеграми С. Шварцбарда до дружини

11 березня 1927 р., Париж

Владі
[департаменту] Сена

Доручення від слідчого судді пана Пет до трибуналу департаменту Сена

У зв'язку з розслідуванням справи ув'язненого Шварцбарда, якого звинувачують у навмисному вбивстві пана Петлюри, доручаємо усім поліцейським комісарам установити час, коли вказаний Шварцбард послав з поштового відділення телеграму пневматичною поштою, установити, зробив він це до чи після злочину.

Париж, 11 березня 1927 р.

Підпис: *Пер.*

Переклад тексту телеграми, надісланої паном Шварцбардом (годинникар) на адресу 82, бульвар Деменільмонтан*:

“Моя дорога Анна!⁶ Виконуючи обов'язок нашого бідного народу я помшусь за усі погроми, за кров, за сором беззахисних євреїв. Петлюра винний перед нашим народом, він повинен заплатити своєю кров'ю. Щодо тебе, веди себе мужньо як героїня. Я ніколи не забуду тебе, якщо ти будеш відважною. Я нікого не виню, я сам винний, але я не можу жити не помстившись за цю велику кривду. Твій ...

Хай Бог береже**

* Печатки відправлення з поштового відділення мають такі надписи: Париж 113, 25. 5. 26, 14 год. 35 хв.; друга печатка: Париж 65, бульвар де Ролешуар 25. 5. 26, 15 год. 30 хв.; на третій печатці: Париж 65, авеню де ля Републік 25. 5. 26, 17 год. 25 хв.

** Тут текст закінчується (нотатка перекладача).

№ 7

Рапорт про обставини і час відправки С. Шварцбардом телеграми дружині у день вбивства ним С. Петлюри

17 червня 1927 р., Париж
Додається на прохання пана Пера
у справі Шварбарда

Рапорт.

Керівник поштового відділення № 113 на площі Отель де Віль, опитаний у зв'язку з дорученням, яке додається⁷, сказав, що час подачі телеграми пневматичною поштою⁸, надісланої Шварцбардом до дружини з точністю до п'яти хвилин засвідчує відтиск печатки на двох наклеєних марках – 14 год. 35 хв.

Він пояснив, що ця печатка була поставлена з допомогою компостера, де часові позначки змінюються що п'ять хвилин.

В комісаріаті поліції району Одеон, куди одразу після скоєного, повели звинуваченого Шварцбарда, інспектор, який сам обшукав звинуваченого, помітив, що при ньому не було телеграми, про яку йде мова. Цю телеграму знайшли тільки в час обшуку, яку зроблено за місцем проживання [Шварцбарда] за адресою: 82, бульвар Деменмонтар в Парижі.

Оскільки злочин, в якому звинувачують пана Шварцбарда, був скоєний приблизно 14-ої години між 10–15 хвилинами, здається неможливим, щоб телеграма, яку надіслав вбивця своїй дружині, була відправлена близько 14 год. 35 хв. із поштового відділення № 113 на площі Отель де Віль.

Це не має пояснення, тут варто запитати, чи не є це просто помилкою поштаря.

Поштар того відділення, якого спеціально допитали, сказав, що йому здається таке неможливим, оскільки службовець, який отримує пневматичні телеграми, має змінювати [на компостері] цифри що п'ять хвилин. Якщо допустити, що зазначений службовець помилився, коли він міняв цифри, і що він поставив цифру 14 замість 13, то це дозволить вирішити проблему. Неможливо визначити, як було насправді і жодного іншого пояснення не вдалося найти.

Належні документи додаються⁹.

Підпис: *Горе*

¹ Archives de la Préfecture de police (Архів префектури поліції). URL: <http://www.prefecturedepolice.interieur.gouv.fr/Nous-connaître/Services-et-missions/Service-de-la-memoire-et-des-affaires-culturelles/Les-archives-de-la-prefecture-de-police> (дата звернення 22. 02. 2017).

² Не точно, правильно Ісаак Шварцбурд і Хая Вайнберг.

³ Хінда (Інда) Рендер була дрююрідною сестрою С. Шварцбарда.

⁴ “Journal officiel de la République française” – офіційна газета, що публікує закони, постанови, накази, офіційні заяви тощо. Опублікування відповідного документу надає йому чинності.

⁵ Йдеться про Французький іноземний легіон (фр. Légion étrangère) в складі збройних сил Франції, що існує з 1831 р., комплектується з іноземців, зокрема брав

участь у Першій світовій війні. С. Шварцбард служив у 2-му піхотному полку Іноземного легіону.

⁶ Так перекладач передав ім'я дружини С. Шварцбарда – Хінди (Інда).

⁷ Йдеться про документ № 5.

⁸ Пневматична пошта – система переміщення документів і дрібних предметів струменем повітря по трубопроводах. В Парижі така пошта мала досить розгалужену мережу, відправлення проводилося з загальних поштових відділень. Остаточно перестала функціонувати 1984 р. Нині локальні мережі пневматичної пошти діють на залізниці, банках, торгових центрах, підприємствах тощо.

⁹ Документи у справі відсутні.

The documents of the Archives of the Prefecture of Police (Le Pré-Saint-Gervais, France) on the murder of the Chairman of the Directory of the UNR S. Petliura and its investigation are published for the first time. Putting them into scientific circulation helps to clarify the prepreparing, circumstances and persons involved in the terrorist act.

Key words: S. Petliura; S. Schwartzbard; the Ukrainian emigration; Ukrainian-Jewish relations; the terrorism.

УДК 930.253:94](477)“1917”

Л. В. ЛЮБАРСЬКА*

ДО 100-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Фотодобірка присвячена 100-й річниці утворення Української Центральної Ради.

Ключові слова: Українська революція; Українська Центральна Рада; М. С. Грушевський; В. К. Винниченко; С. О. Єфремов; Будинок Педагогічного музею; Генеральний Секретаріат; Всеукраїнський військовий з'їзд; “Нова Рада”; Універсал; Український Військовий Генеральний комітет.

У березні ц. р. виповнюється 100 років від початку української революції 1917–1918 рр. Після лютневих заворушень у Петрограді політична ситуація в Києві особливо загострилася: виникли численні управлінські інститути, причому саме державне управління не було централізованим і єдиним. Серед робітничих і солдатських Рад, органів Тимчасового уряду 7 березня 1917 р. постало нове громадське об'єднання, яке ініціювали провідні українські демократичні сили, представлені політичними, громадськими й науковими діячами, – Українська Центральна Рада на чолі зі знаним істориком і функціонером М. С. Грушевським. Спершу вона налічувала більш як 800 осіб і вже тоді була багатопартійною, бо лишень каркас її становили Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) і Українська партія есерів (УПСР). Ради робітничих і солдатських депутатів утворювали здебільшого меншовики та есери. Але вужче усіх їх можна поділити на два умовні табори: прихильників не відділеної від федеративної демократичної Росії національної автономії і лобістів самостійної держави Україна.

Наступним етапом історії Української Центральної Ради стало офіційне надання їй статусу представницького законодавчого органу на Українському національному конгресі в Києві 6–9 (19–21) квітня 1917 р. Тоді й остаточно визначився курс на автономію. Тоді ж і склалося перше військове угруповання – український полк ім. Б. Хмельницького, а 5–8 (18–21) травня на Першому Українському військовому з'їзді було обрано Тимчасовий Український військовий генеральний комітет при Центральній Раді. Очолив його С. В. Петлюра. Центральна Рада почала діяти на законодавчому рівні і вже потребувала виконавчо-

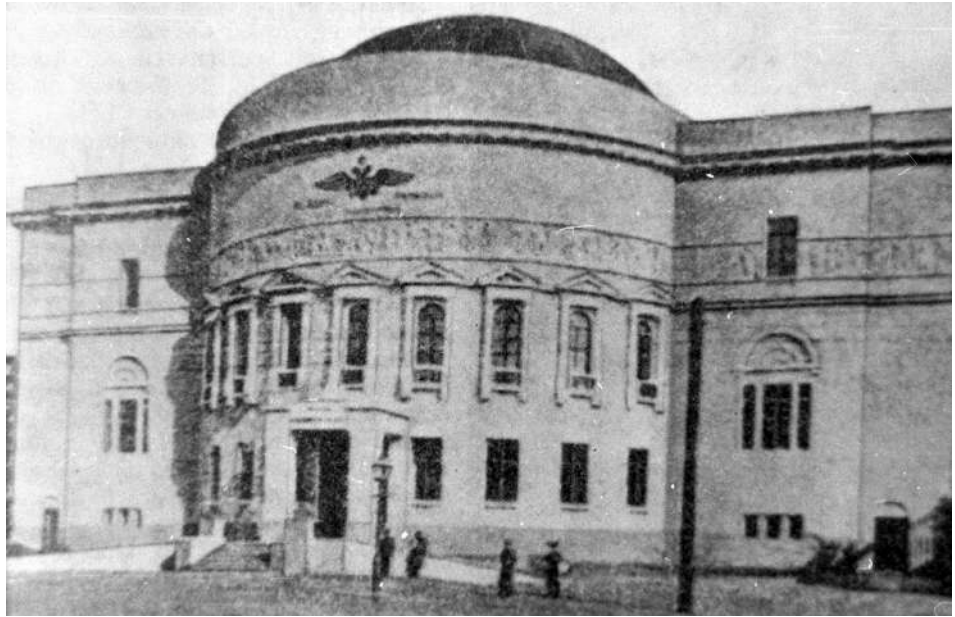
* Любарська Людмила Валентинівна – провідний науковий співробітник сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного.

го комітету: Генеральний секретаріат – уряд Центральної ради – постав 15 червня 1917 р. з активним громадським і політичним діячем на чолі, письменником В. К. Винниченком.

Подальший розвиток державницьких поглядів і зміну політичних орієнтирів Ради можна відстежити у її маніфестах – чотирьох Універсалах: від легітимізації автономії в демократичних умовах до проголошення України “самостійною, ні від кого не залежною, вільною суверенною державою українського народу”.

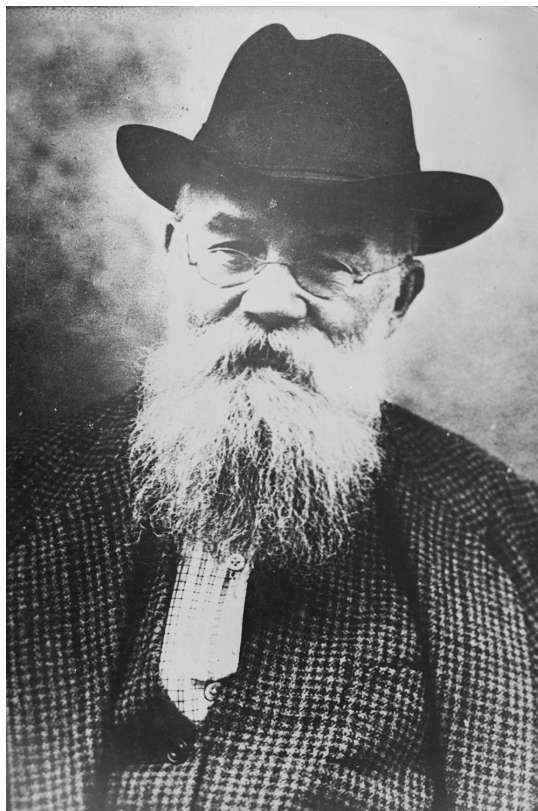
Однак, проіснувавши організаційним центром революції до 30 квітня 1918 р., Центральна Рада врешті вичерпала власний ресурс, ставши показовим, знаковим моментом досвіду українського державотворення.

Пропонуємо переглянути добірку фотодокументів з фонду ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, яка візуально представляє історію створення Української Центральної Ради.

Будинок Педагогічного музею у м. Києві, в якому працювала
Українська Центральна Рада.
Київ, 1918 р.

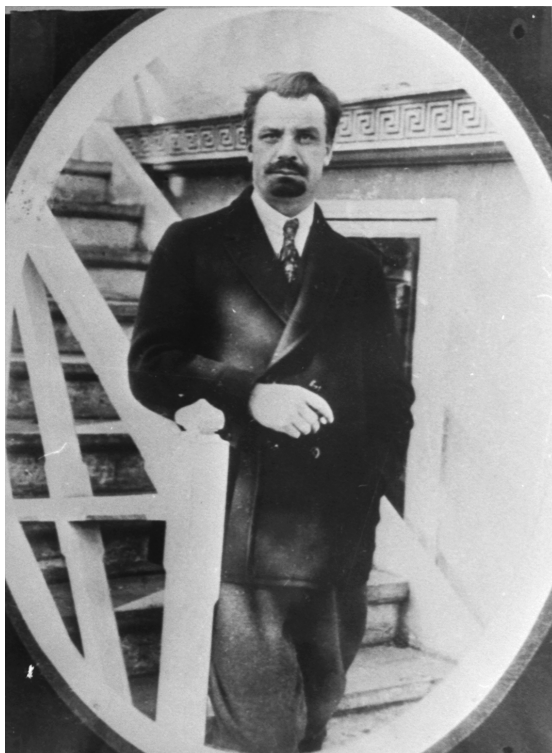
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-205124.

Грушевський М. С. –
голова українського парламенту –
Української Центральної Ради.
Київ, 1917–1920 рр.

*ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 2-68475.*

Винниченко В. К. –
український письменник,
голова Генерального
секретаріату Української
Центральної Ради.
Київ, 1917 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-245328.

Генеральний секретаріат Української Центральної Ради 1-го скликання.
Зліва направо: (1-й ряд) С. В. Петлюра, С. О. Єфремов, В. К. Винниченко,
И. М. Стешенко. В овалі – В. В. Садовський. Стоять: Б. М. Мартос,
М. М. Стасюк, П. О. Христюк. Київ, 1917 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-8727.

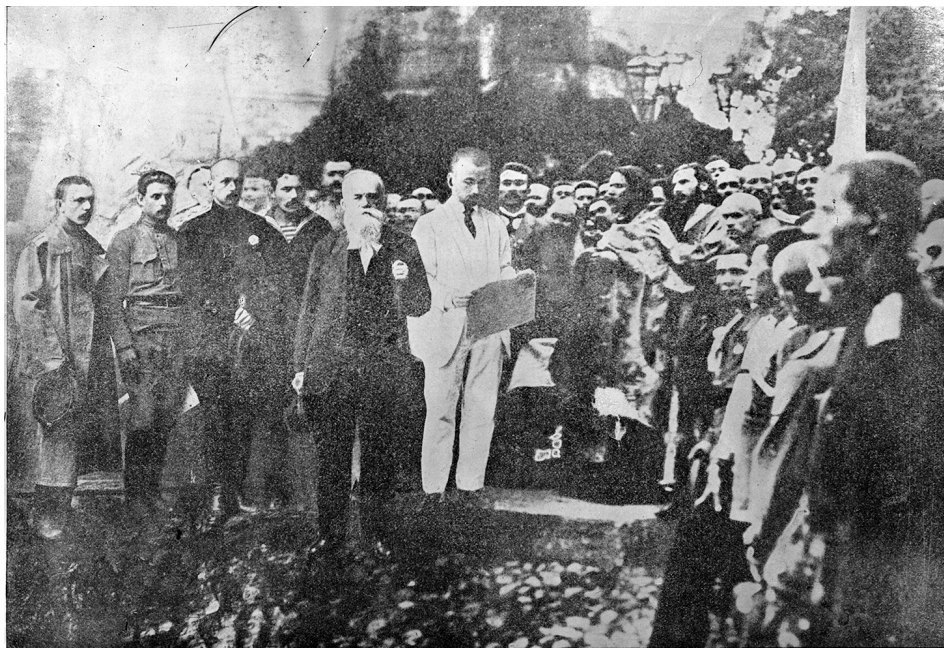
Делегати Всеукраїнського військового з'їзду біля приміщення Педагогічного музею у м. Києві, де засідала Українська Центральна Рада.
Київ, 1917 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-185139.

Члени редакції газети “Нова Рада” – органу Української партії соціалістів-федералістів. 2-ий праворуч – С. О. Єфремов.
Київ, 1917 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-8498.

Проголошення I-го Універсалу Української Центральної Ради народу України після молебню на Софійській площі. Читає М. М. Ковалевський, ліворуч від нього – голова Української Центральної Ради М. С. Грушевський. Київ, 10 червня 1917 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-31003.

Військова демонстрація у м. Києві після проголошення I Універсалу Української Центральної Ради.

Київ, 1917 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. П-8834.

Маніфестація військових-українців Петроградського гарнізону на честь
Української Центральної Ради.

Петроград, червень 1917 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиленого, од. обл. 0-185140.

Демонстрація у м. Києві з нагоди проголошення III Універсалу Української
Центральної Ради.

Київ, 7(20) листопада 1917 р.

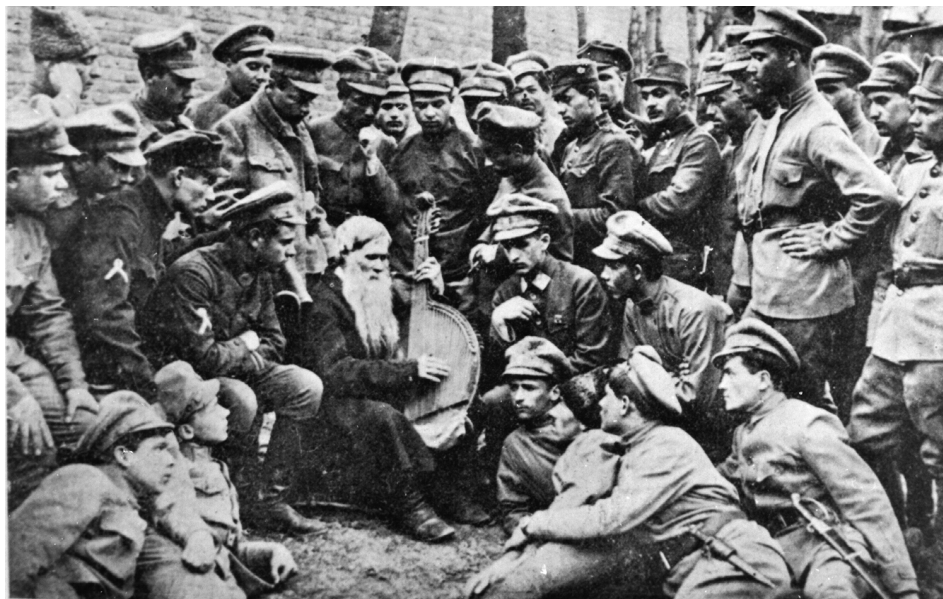
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиленого, од. обл. 0-183182.

Голова Української Центральної Ради М. С. Грушевський
серед делегатів VIII сесії Ради.
Київ, грудень 1917 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-185138.

Засідання членів Українського Військового Генерального комітету
2 і 3 липня 1917 р. У 2-му ряду зліва направо – С. Петлюра. Липень, 1917. р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-43643.

Військові УНР слухають думу про гетьмана П. Сагайдачного у виконанні кобзаря на вул. Львівській в м. Києві. Ліворуч від кобзаря – чотар М. Турок.
Київ, 1917–1918 рр.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-183059.

Голова Української Центральної Ради М. С. Грушевський приймає парад частин Вільного козацтва у м. Києві.
Київ, грудень 1917 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-185143.

Члени Української Центральної Ради. Сидять (зліва направо): П. О. Христюк, М. Ю. Шаповал, М. В. Порш, М. С. Ткаченко. Стоять: І. Г. Довгий, С. П. Вікул.
28 лютого 1918 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-245806.

Fotocollection dedicated to the 100th anniversary of the Central Council of Ukraine.

Key words: the Ukrainian revolution; the Central Council of Ukraine; M. S. Hrushevsky; V. K. Vynnychenko; S. O. Efremov; the House of Pedagogical Museum; the General Secretariat; the Ukrainian Military Congress; “The New Rada”; the Universal; the Ukrainian General Military Committee.

УДК 930.25(477)

РОЗШИРЕНЕ ЗАСІДАННЯ КОЛЕГІЇ ДЕРЖАВНОЇ АРХІВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ (23 ЛЮТОГО 2017 РОКУ)

23 лютого ц. р. відбулося розширене засідання колегії Укрдержархіву, присвячене підбиттю та обговоренню підсумків роботи архівних установ, спеціальних установ страхового фонду документації у 2016 р. та їх завдань на 2017 р. Засідання відкрила Голова Державної архівної служби України Тетяна Баранова.

З основною доповіддю на ньому виступив заступник Голови Державної архівної служби Ігор Бондарчук. У рамках розширеного засідання колегіального органу було заслухано також доповіді: першого заступника Голови Державної архівної служби України Івана Кісіля щодо підготовки концепції реформування архівної галузі – “Місцеві державні архівні установи в умовах проведення адміністративно-територіальної реформи”; директора департаменту страхового фонду документації Андрія Меленця про наукові розробки і можливості Науково-дослідного, проектно-конструкторського та технологічного інституту макрографії та регіональних центрів страхового фонду документації, які можуть бути використані архівними установами; директора Центрального державного електронного архіву Юрія Ковтанюка про реалізацію пілотного проекту щодо апробації веб-орієнтовного програмного забезпечення “Архівні фонди України” в мережі Інтернет; директора Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства Олександра Гараніна, який виступив зі звітом про науково-дослідну роботу УНДІАСД за 2016 р. та плани на 2017 р.

У ході засідання було визначено, що головним вектором діяльності Укрдержархіву в 2017 р. має бути подальша реформа архівної галузі в контексті євроінтеграційних процесів.

План дій у сфері архівної справи, діловодства та страхового фонду документації зосереджений на п’яти пріоритетних напрямках: збереження та примноження Національного архівного фонду як складової всесвітньої культурної спадщини для формування національної самосвідомості Українського народу; забезпечення формування Національного архівного фонду документами з новітньої історії України; упровадження електронного документообігу та комплектування архівів електронними документами; підвищення якості та доступності послуг у галузі архівної

Президія розширеного засідання колегії Державної архівної служби України.

Учасники розширеного засідання колегії Укрдержархіву.

справи відповідно до інтересів і потреб громадян; забезпечення реалізації державної політики у сфері створення та ефективного функціонування державної системи страхового фонду документації.

У розширеному засіданні колегії взяли участь керівники та відповідальні працівники Укрдержархіву, директори центральних державних архівних установ та спеціальних установ страхового фонду документації.

ДОПОВІДЬ
заступника Голови Державної архівної служби України
І. В. Бондарчука
“Основні підсумки роботи державних архівних установ
та спеціальних установ страхового фонду документації
у 2016 році та їх завдання на 2017 рік”

Шановні члени колегії та учасники засідання!

Сьогодні ми підводимо підсумки роботи у 2016 р. і маємо затвердити пріоритети та плани роботи на 2017 р.

Минулий 2016 р. був важким як для нашої країни, так і для архівної галузі. Фінансово-економічна криза та військові дії на Півдні та Сході країни не обійшли стороною й архівну галузь, про що свідчить недодержання більшості загальних планових показників щодо зміцнення матеріально-технічної бази архівів, їх охоронної та пожежної безпеки.

Незважаючи ні на що, у 2016 р. архівісти України забезпечили збереження, поповнення та використання документів Національного архівного фонду (НАФ) – частини історико-культурної спадщини Українського народу, що містить інформацію, необхідну для забезпечення державного суверенітету й національної безпеки країни, її зовнішньополітичної діяльності, ефективного функціонування всіх державних органів, розвитку вітчизняної науки, культури та освіти.

Діяльність Державної архівної служби України (Укрдержархіву), центральних державних архівних установ, Державного департаменту страхового фонду документації (СФД), спеціальних установ СФД, місцевих державних архівних установ та архівних відділів міських рад здійснювалася відповідно до затверджених планів роботи, пріоритетів діяльності та завдань на 2016 р., визначених рішенням колегії Укрдержархіву від 24 лютого 2016 р.

ПРІОРИТЕТ І.

Збереження та примноження Національного архівного фонду як складової всесвітньої культурної спадщини для формування національної самосвідомості українського народу

У 2016 р. зусилля архівних установ були спрямовані на збереження та примноження НАФ як складової всесвітньої культурної спадщини для формування національної самосвідомості українського народу.

Забезпечення збереженості документів НАФ та документів страхового фонду протягом 2016 р. забезпечували 2 тис. 285 установ. З них – 9 центральних державних архівів, 2 науково-дослідних інститути та 3 інші центральні державні архівні установи, 12 галузевих державних архівів, 24 державні архіви областей, 1 державний архів міста Києва, 464

архівні відділи райдержадміністрацій, 134 архівні відділи міських рад, 1 тис. 628 трудових архівів.

Ці установи зберігають 60 млн 511 тис. 400 од. зб. та обліку документів із різними носіями інформації, з них належать до НАФ 56 млн 582 тис. 700 од. зб.

Загалом в усіх архівних установах України станом на 01 січня 2017 р. перебуває на зберіганні 105 млн 768 тис. 100 од. зб., із них належать до НАФ 81 млн 682 тис. 300 од. зб.

Протягом року архівним установам вдалося вирішити низку питань матеріально-технічного забезпечення. Так, поліпшено умови зберігання документів НАФ шляхом надання 36 архівним відділам райдержадміністрацій і міських рад додаткових приміщень загальною площею 1,9 тис. м².

Відремнтовано приміщення 72 архівних установ загальною площею 5 тис. м².

Проводилося додаткове встановлення стелажного обладнання. Внаслідок цієї роботи довжину стелажних полиць в архівосховищах архівних установ збільшено на 8,6 тис. пог. м.

Архівними установами вжито заходів щодо посилення охоронного та протипожежного режимів із метою запобігання несанкціонованому доступу до архівосховищ, втрати документів, зокрема забезпечення позавідомчої охорони, встановлення охоронної та пожежної сигналізацій, систем пожежогасіння та відеоспостереження.

Так, встановлено охоронні сигналізації в 16 архівних відділах райдержадміністрацій і міських рад.

Відремнтовано наявні охоронні сигналізації у Державному архіві Волинської області та 6 архівних відділах міських рад.

Пожежну сигналізацію встановлено в 21 архівному відділі райдержадміністрацій і міських рад. У державних архівах Волинської, Черкаської областей та 7 архівних відділах міських рад відремнтовано наявні пожежні сигналізації.

Протягом 2016 р. архівними установами відреставровано 229 тис. аркушів, відремнтовано 932 тис. аркушів документів із паперовою основою, що перевищило заплановані на рік обсяги, проте порівняно з минулим роком – на 10% менше.

У Державному архіві Хмельницької області тривала робота з документами, постраждалими внаслідок пожежі у м. Камянець-Подільський. Впродовж року ідентифіковано 1 тис. 525 ум. од., ушкоджених пожежею, здійснено реставрацію 27 тис. 603 арк. документів НАФ.

Пріоритетним напрямом роботи архівних установ залишалося перевіряння наявності та стану документів НАФ. Цей показник у 2016 р. у цілому перевиконано по Україні й становить близько 2 млн 7 тис. од. зб.

Крім того, на виконання Закону України “Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років” та рішення колегії Укрдержархіву від 24. 02. 2016 № 1/1 “Про підсумки роботи архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2015 році та основні завдання на 2016 рік” державні архівні установи, архівні відділи міських рад, керуючись ст. 3 зазначеного вище Закону, провели ревізію архівних фондів із метою виявлення архівної інформації репресивних органів.

За підсумками ревізії складено списки архівних фондів (нефондових комплексів), в яких виявлено та встановлено фактичну наявність архівної інформації репресивних органів за період 1917–1991 рр., зокрема 3 тис. 403 фонди та понад 2 млн справ. Списки розміщено на веб-сайті Укрдержархіву та веб-сайтах державних архівів.

Разом із цим, доводиться констатувати, що умови зберігання документів НАФ продовжують погіршуватися. Гострота проблеми зумовлена зношенням матеріально-технічної бази архівних установ, спричиненим тривалим, понад десятиріччя, недофінансуванням їх потреб.

Призупинено будівництво комплексу споруд для центральних державних архівів у м. Києві. Не мають власних приміщень чотири центральні державні архіви (ЦДАМЛМ України, ЦДІАЛ України, ЦДНТА України, ЦДАЗУ).

Нагальною залишається проблема забезпечення новим приміщенням ЦДАМЛМ України, оскільки договір оренди приміщення, яке на сьогодні займає архів, продовжено лише до 29 вересня 2017 р. та попереджено, що більше продовжуватися не буде.

Протягом року не виділялися кошти на будівництво для державних архівів Київської, Тернопільської областей. Дуже повільно йде реконструкція та облаштування приміщень державних архівів Закарпатської, Вінницької областей.

Не вирішено питання щодо переміщення фондів Державного архіву Одеської області з аварійної колишньої будівлі синагоги, яка за рішенням Одеської обласної ради у 2016 р. передана у власність єврейській громаді.

Питання пошуку шляхів фінансування проекту будівництва спеціалізованої споруди для розміщення Державного архіву Харківської області також знаходиться у стадії вирішення.

Є суттєва проблема щодо забезпечення архівосховищами Державного архіву Донецької області, який розташований у м. Костянтинівка.

Існує гостра потреба в оснащенні архівних приміщень охоронними системами, протипожежними засобами та сучасними системами вентиляції і кондиціонування повітря, новітніми технічними засобами для дезинсекції, дезинфекції документів.

На сьогодні близько 50% будівель центральних державних архівів та державних архівів областей не забезпечено позавідомчою охороною, 23% будівель державних архівів не забезпечено охоронною сигналізацією у робочому стані. По архівних відділах райдержадміністрацій та міських рад цей показник складає 85% і 48% відповідно.

Невідкладного вирішення потребує питання збільшення обсягів страхового копіювання документів НАФ, оцифрування архівних справ та архівних описів. На сьогодні обсяг наявного страхового фонду складає менше 1% від загального обсягу документів НАФ. Оцифровано 0,09% архівних справ та 8,2% архівних описів.

Таким чином, незадовільний стан матеріально-технічної бази архівних установ, спричинений недостатнім фінансуванням архівної сфери, створює загрозу збереженості документів НАФ, які є культурною спадщиною України.

ПРІОРИТЕТ II.

Здійснення дієвого контролю за станом діловодства, експертизою цінності та збереженістю архівних документів на підприємствах, в установах і організаціях з метою якісного формування Національного архівного фонду

Іншим пріоритетним напрямом роботи у 2016 р. було визначено здійснення дієвого контролю за станом діловодства, експертизою цінності та збереженістю архівних документів на підприємствах, в установах і організаціях із метою якісного формування НАФ.

Архівні установи успішно працювали у 2016 р. у цьому напрямку.

Так, проведено 5 тис. 154 перевіряння роботи служб діловодства, експертних комісій та архівних підрозділів, 29 оглядів стану роботи з документами в установах – джерелах формування НАФ, організовано 895 семінарів та курсів із підвищення кваліфікації для працівників діловодних, архівних, експертних служб підприємств, установ, організацій

Покращилися показники з організації роботи експертних комісій підприємств, установ і організацій. Експертно-перевірні комісії (ЕПК) державних архівів схвалили описи справ постійного зберігання на 713 тис. од. зб., погодили описи справ із кадрових питань (особового складу) на 502 тис. од. зб., що значно перевищує планові показники.

Описано 69% справ постійного зберігання та 83% справ із кадрових питань (особового складу) від загальної кількості документів, що зберігаються в архівних підрозділах фондоутворювачів.

Значну роботу проведено архівними установами України щодо поповнення НАФ документацією з історії українського суспільства. На постійне зберігання до державних архівів та архівних відділів міських рад надійшло 537 тис. од. зб. різних видів документів НАФ, що перевищує планові показники на 47%.

Провідне місце у формуванні НАФ належить центральним державним архівам, зокрема ЦДАВО України, ЦДАМЛМ України, ЦДНТА України, ЦДКФФА України, які прийняли на постійне зберігання документи загальнонаціонального значення.

Проте у сфері формування НАФ є також багато невирішених проблем.

Так, не мають вільних площ для приймання документів державні архіви Львівської, Харківської, Київської областей та міста Києва.

В архівних підрозділах установ – джерел комплектування державних архівів понад встановлені строки зберігається 2 млн 364 тис. справ цінних для суспільства документів; порівняно з минулим роком їх кількість збільшилася на 2%. Це створює загрозу втрати документів НАФ.

На договірних засадах державними архівами, архівними відділами райдержадміністрацій та міських рад проведено науково-технічне опрацювання 207 тис. 775 од. зб. усіх видів документів.

В Україні працює 16 приватних архівів (із них 4 засновані юридичними особами), в яких зберігається майже 12 тис. фондів, 418 тис. документів із кадрових питань (особового складу) та майже 7 млн справ тимчасового строку зберігання.

Разом із тим, варто зазначити, що стан упорядкування документів в установах, за встановлені законодавством роки, є недостатнім.

Викликає занепокоєння і якість формування НАФ. Необхідно націлювати членів ЕПК державних архівів на більш прискіпливе ставлення до документів, що надходять на розгляд, зокрема звертати увагу на повноту фондового складу документів, що відбивають основну діяльність установ. Кількість погоджених описів справ і номенклатур справ – це ще не головні показники роботи ЕПК.

Необхідно також посилити контроль за якістю упорядкування документів в установах – джерелах комплектування державних архівів із виходом на місця.

Не завжди на належному рівні організовано роботу з виявлення юридичних осіб для проведення експертизи цінності документів, що утворюються в їх діяльності, та віднесення цих юридичних осіб до відповідних списків. Архівні установи зобов'язані постійно проводити роботу щодо внесення змін та уточнень до цих списків.

ПРІОРИТЕТ III.

Впровадження електронного документообігу

Нині в Україні, як і більшості інших країнах світу, вживаються заходи щодо реорганізації діяльності органів управління відповідно до Концепції розвитку електронного урядування в Україні, зокрема впровадження електронного документообігу.

Незважаючи на темпи розвитку інформаційних технологій в країні, новітні інформаційно-комунікаційні технології у сфері діловодства та архівної справи впроваджуються повільно через відсутність єдиних форматів електронного документа та електронного цифрового підпису, обмеженість можливостей систем електронного документообігу, відставання нормативно-методичного забезпечення роботи з електронними документами від інформаційно-технологічного, недостатнє фінансове та матеріально-технічне забезпечення архівних установ.

Проведений у 2016 р. Укрдержархівом аналіз впровадження Порядку роботи з електронними документами в діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання, затвердженого наказом Міністерства юстиції України в листопаді 2014 р. свідчить, що в установах – джерелах формування НАФ на сьогодні створено і зберігається понад 3 млн 500 тис. електронних документів постійного строку зберігання, у т. ч. понад 85 тис. розпорядчих документів (наказів, розпоряджень, рішень).

Найбільша кількість електронних документів постійного зберігання створена в установах – джерелах формування НАФ у Дніпропетровській (понад 2 млн 670 тис.), Одеській (понад 173 тис.) областях, а також установах, що знаходяться у зоні комплектування ЦДАВО України (понад 900 тис.). Значна частина таких документів створена в установах Чернівецької, Херсонської, Закарпатської областей (понад 80–90 тис.), Волинської (понад 63 тис.), Чернігівської, Сумської (понад 46 тис.), Харківської (майже 39 тис.) областей.

Зазначені документи, як правило, створені в установах ще до затвердження згаданого вище Порядку, тобто вони створені в різних форматах. Граничний строк зберігання в архівних підрозділах установ значної кількості документів на сьогодні вичерпано. Тому досить гостро постає питання прийняття Укрдержархівом окремого рішення щодо приймання-передавання електронних документів, створення яких не відповідає вимогам Порядку, на постійне зберігання до архівних установ.

Проблеми забезпечення надійного зберігання електронних документів залишаються актуальними і постійно обговорюються. Працівники Укрдержархіву, ЦДЕА України входять до спільних з іншими органами виконавчої влади робочих груп із питань опрацювання проблем упровадження електронного документообігу та електронних документів.

На сьогодні є певні теоретичні розробки, спрямовані на забезпечення приймання на постійне зберігання електронних документів та у подальшому користування ними. Так, на останньому засіданні Нормативно-методичної комісії Укрдержархіву розглянуто Концепцію інформатизації архівної справи, яка передбачає: створення відомчої

веб-орієнтованої захищеної архівної інформаційної автоматизованої системи та централізованого електронного довідкового апарату; впровадження відомчої системи електронного документообігу та інфраструктури відкритих ключів; заходи щодо оцифрування документів НАФ; запровадження єдиних архівних електронних послуг.

ЦДЕА України підготував проект Порядку приймання-передавання електронних документів НАФ до державних архівних установ та архівних відділів міських рад, який планується у 2017 р. затвердити як нормативно-правовий акт.

Одночасно розроблено Інструкцію з обліку електронних інформаційних ресурсів, що надійшли на зберігання від державних архівних установ.

Основною метою реалізації цих документів є наближення діяльності архівних установ до потреб громадянського суспільства шляхом запровадження сучасних інформаційних технологій, надання електронних архівних послуг.

На жаль, впровадження інформаційних технологій гальмується через недостатнє фінансування архівних установ, зокрема Укрдержархів та центральні державні архіви не можуть впровадити на сьогодні систему електронного документообігу у власних апаратах. ЦДЕА України та державні архіви не мають сучасного обладнання для забезпечення приймання та постійного зберігання архівних електронних справ.

Без покращення фінансового та матеріально-технічного забезпечення архівів не може бути реалізовано впровадження в архівну сферу інформаційних технологій.

ПРІОРИТЕТ IV.

Всебічна підтримка та розвиток української ідентичності

Наближення діяльності архівних установ до потреб громадянського суспільства шляхом розширення доступу до архівних документів через запровадження сучасних інформаційних технологій, підготовка виставок та збірників документів, довідкових видань, створення системи інформаційних ресурсів перебували в пріоритеті діяльності архівних установ України у 2016 р.

В умовах формування громадянського суспільства виросла соціальна значимість архівних установ, які виконують життєво важливі функції не тільки збереження документальної пам'яті держави й суспільства, поповнення інформаційних ресурсів, але й надають соціальні послуги.

Звернення громадян

Про зміцнення статусу архівів як соціальних установ свідчить зростання кількості запитів громадян соціально-правового характеру, що

надходять на адресу державних архівів. У 2016 р. до державних архівів із метою соціального захисту та забезпечення своїх законних інтересів звернулися 242 тис. 79 громадян.

Основна тематика запитів соціально-правового характеру у 2015 р. лишалася незмінною: підтвердження трудового стажу та розміру заробітної плати, виділення земельних ділянок, отримання нагород, політичні репресії та розкуркулення, участь у партизанському русі, перебування на примусових роботах у Німеччині, проживання на окупованій території, навчання.

Крім того, протягом року архівними установами виконано 46 тис. 379 запитів за актами цивільного стану, 81 тис. 271 тематичний запит, 3 тис. 146 генеалогічних запитів.

Протягом року архівними установами направлено на адресу органів державної влади, місцевого самоврядування та інших зацікавлених установ та організації 873 інформаційних документа.

Інформації містили відомості про місце зберігання документів з особового складу ліквідованих підприємств, установ та організацій, перейменування підприємств та зміну їхньої форми власності, ювілейні дати установ, організацій, видатних суспільно-політичних діячів, представників науки та культури, біографічні документи.

На особистому прийомі керівництвом та працівниками столів довідок архівних установ прийнято понад 176 тис. звернень.

Серед звернень, що надійшли на адресу архівних установ у 2016 р., скарги становлять до 1% від загальної кількості і стосуються здебільшого додаткового виявлення відомостей за архівними документами.

Фактів безпідставної відмови в задоволенні законних вимог заявників із боку Укрдержархіву та архівних установ не зафіксовано.

При розгляді заяв громадян першочергово і у стислі терміни виконуються звернення громадян, які потребують соціального захисту і підтримки.

Укрдержархівом та державними архівами активізовано висвітлення роботи із зверненнями громадян та надання роз'яснень із найактуальніших питань, що хвилюють громадян, у засобах масової інформації.

З метою поліпшення організації роботи зі зверненнями громадян, зокрема пошуку затребуваних документів, державними архівами проводилася робота зі створення баз даних (переліків), каталогів, інших довідково-пошукових засобів.

Виставкова діяльність

Протягом 2016 р. архівними установами підготовлено та проведено 1 тис. 735 виставок. На офіційному веб-порталі Укрдержархіву опубліковано 7 on-line виставок (611 документів), на веб-сайтах державних архівів – 223 on-line виставки (майже 7 тис. документів).

Варто відзначити високий рівень підготовки таких виставок:

- “Відновлення державності... До 25-ї річниці проголошення незалежності України”;
- “Пріоритетний напрямок: незалежність” (до 25-ї річниці прийняття Закону про Кабінет Міністрів України);
- “Чорнобиль. І біль, і пам’ять, і урок...” (про участь Уряду у ліквідації аварії на ЧАЕС) (Будинок Уряду);
- “Конституційний вимір українського державотворення” (Національний заповідник “Софія Київська”);
- “Ім’я, якого Україні не забути. До 150-річчя від дня народження М. С. Грушевського” (Будинок Уряду та Київський міський будинок учителя);
- документальний арт-проект “Знати і пам’ятати... Бабин Яр в архівних документах” (Національний історико-меморіальний заповідник “Бабин Яр”);
- “У спільній боротьбі (до Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні)”.

Цифрові копії архівних документів та електронні макети виставкових плакатів, пов’язаних з історією українського державотворення, що були надані Укрдержархівом Міністерству закордонних справ України та Міністерству інформаційної політики України, використовувалися при підготовці тематичної соціальної реклами та організації виставок у закордонних дипломатичних установах України;

Діяльність читальних залів

Порівняно з минулим роком зросла кількість користувачів, зареєстрованих у читальних залах архівних установ – 26 тис. 400 користувачів, із них – 1 тис. 84 іноземці. До читальних залів архівних установ було видано 436 тис. 767 справ (що на 43% більше запланованого).

Найбільша кількість дослідників працювала в читальних залах ЦДАК України (1 тис. 523), ЦДАЛІ України (1 тис. 9), держархівів Волинської (1 тис. 505), Дніпропетровської (922), Одеської (1 тис. 103) та Сумської (871) областей.

Основна тематика досліджень, що проводилися користувачами у читальних залах архівних установ протягом 2016 р.: архітектура та містобудування; історія релігійних конфесій та культових споруд; дослідження родоводу; історія Другої світової війни, період нацистської окупації; визвольний рух ХХ ст.; репресивна політика радянської влади; причини, перебіг та наслідки голодомору 1932–1933 в Україні; історія соціально-побутового та культурного життя національних меншин; краєзнавчі дослідження; життя та діяльність історичних постатей, діячів культури, мистецтва, освіти і науки.

Варто зазначити, що у 2015 р. значно збільшилася кількість користувачів, які працювали в читальних залах державних архівів за генеалогічною тематикою. У 2016 р. у читальних залах державних архівів працювало 6 тис. 258 таких користувачів (2015 р. – 5 тис. 604, 2014 р. – 3 тис. 339).

Водночас через незадовільне фінансування невирішеними залишаються питання оснащення читальних залів системами відеоспостереження, встановлення комп'ютерів для потреб користувачів, підключення їх до електронних ресурсів архівів та всесвітньої мережі Інтернет.

Архівні установи протягом року також організовували та проводили екскурсії, уроки і лекції для учнів загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів, студентів вишів, брали активну участь у семінарах, “круглих столах”, наукових конференціях, інших інформаційно-просвітницьких та навчально-виховних заходах.

Співпраця з інститутами громадянського суспільства та засобами масової інформації

Забезпечення відкритості роботи Державної архівної служби України, державних архівних установ та спеціальних установ СФД передбачає залучення громадськості до формування та реалізації державної політики в архівній сфері, у сфері діловодства та СФД, налагодження ефективної співпраці з представниками інститутів громадянського суспільства та доступності інформації про їхню роботу.

Укрдержархівом 2016 р. проводилися постійні консультації з громадськістю за участю представників усіх заінтересованих сторін, здійснювалося інформування громадськості про результати їх проведення й ступінь врахування пропозицій та зауважень, висловлених під час таких консультацій, проводилися публічні заходи з безпосередньою участю громадськості, громадською та науково-експертною радами обговорювалися проекти нормативно-правових актів.

Проведено установчі збори за участю представників інститутів громадянського суспільства для формування громадської ради при Укрдержархіві. До нового складу громадської ради увійшли представники 17 інститутів громадянського суспільства.

На спільних засіданнях громадської та науково-експертної рад розглянуто законопроект “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення зберігання документів”, проекти Порядку визначення вартості та надання платних послуг архівними установами, що утримуються за рахунок бюджетних коштів, Порядку підготовки документальних видань, Порядку користування документами Національного архівного фонду, що належать державі, територіальним громадам, пропозиції Укрдержархіву до плану заходів із впровадження Ініціативи

“Партнерство “Відкритий Уряд” у 2016–2018 рр. та з впровадження у діяльність державних архівів електронних архівних сервісів.

Співпраця Укрдержархіву та державних архівних установ, спеціальних установ СФД із засобами масової інформації спрямовувалася у 2016 р. на забезпечення доступу громадян до офіційної інформації про їхню діяльність.

Голова Укрдержархіву взяла участь у телепрограмах “Позиція” на телеканалі “Рада”, “Уряд на зв’язку з громадянами” Національної телекомпанії “Україна”, “Уряд на зв’язку з громадянами” Першого національного телеканалу, “Під контролем” Першого каналу Українського радіо.

За участі Укрдержархіву, державних архівних установ та спеціальних установ СФД вийшло понад 423 телесюжети та телепередачі, 289 радіосюжетів та радіопередач, опубліковано у друкованих періодичних ЗМІ 1 тис. 305 статей.

Діяльність Укрдержархіву та державних архівних установ висвітлювалася в ефірі телеканалів “Перший національний”, “Культура”, “Київ”, БТБ, УТР, “Еспресо.TV”, ТСН, “Громадське ТБ”, “1+1”, ЗІК, ОДТРК “Лтава”, “ВТВ плюс”.

Офіційний веб-портал Укрдержархіву забезпечує реалізацію інформаційної політики Державної архівної служби, Державного департаменту СФД та державних архівних установ, оперативно оприлюднює рішення керівництва Укрдержархіву щодо найважливіших питань функціонування та розвитку архівної сфери. На кінець 2016 р. обсяг офіційного веб-порталу Укрдержархіву становив 22 ГБ. Кількість відвідувань за рік у поточному році становить понад 900 тис. Цільовою аудиторією офіційного веб-порталу є громадяни України (65% усіх відвідувачів порталу) та інших країн світу (понад 122 країни світу).

За результатами моніторингу інформаційної відкритості веб-сайтів центральних органів виконавчої влади України, проведеного Інститутом розвитку регіональної преси, офіційний веб-портал Укрдержархіву посів 6 місце.

Міжнародне співробітництво

У 2016 р. міжнародна діяльність Укрдержархіву та державних архівів спрямовувалася на подальшу активізацію двостороннього співробітництва з архівними службами іноземних держав та пошук нових міжнародних контактів; проведення інвентаризації та аналізу на відповідність чинному законодавству існуючих міжнародних міжвідомчих договорів, встановлення зв’язків з українцями, які проживають за межами України, поповнення НАФ документами, що належать до культурної спадщини української нації і перебувають на збереженні в архівосховищах іноземних держав.

Прагнення архівістів України до подальшого зміцнення та поглиблення міжнародного співробітництва в архівній сфері свідчить про розуміння ними важливості прискорення процесу інтеграції до європейської та світової архівної спільноти.

Після проведення перемовин та консультацій підписано угоди про співробітництво між Укрдержархівом та Меморіальним музеєм Голокосту Сполучених Штатів Америки, Національним архівом Міністерства внутрішніх справ Румунії та Архівами Республіки Словенія.

Проводилася підготовка до підписання нових редакцій Угоди про співробітництво між Державною архівною службою та Національним архівом Естонії. Розпочато консультації щодо укладання Меморандуму про співробітництво з Військово-історичним архівом Угорщини.

Узгоджувалися проекти Угод про співробітництво з Державною архівною службою Республіки Молдова, Національним архівом Фінляндської Республіки, Генеральною дирекцією державних архівів Португальської Республіки та Генеральною дирекцією національних архівів Алжирської Народної Демократичної Республіки.

Протягом 2016 р. відбулися робочі зустрічі та консультації Голови Укрдержархіву з:

- делегацією представників Служби головного архівіста Литовської Республіки (м. Київ);
- членами ізраїльської делегації на чолі з Надзвичайним та Повноважним Послом Держави Ізраїль в Україні (м. Київ);
- керівництвом Меморіального Музею Голокосту (м. Вашингтон).

Проведено консультації з Надзвичайним і Повноважним Послом України в США з питань подальшого розвитку співпраці українських архівістів із закордонним українством, що мешкає в США, зокрема у напрямку поповнення архівних фондів ЦДАЗУ та проведення спільних виставкових проектів за підтримки Посольства.

Голова Укрдержархіву у складі делегації України взяла участь у XI засіданні Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей (м. Берлін, Німеччина).

Працівники Укрдержархіву та державних архівних установ брали участь у міжнародних наукових конференціях:

- “Голокост на території СРСР в архівних документах”, організований Національним Меморіалом катастрофи і Героїзму Яд Вашем (м. Єрусалим, Держава Ізраїль);
- “Теоретичні та практичні проблеми документознавства та архівознавства: ретроспектива та сучасність” (м. Мінськ, Республіка Білорусь);
- “Берестейська Унія та її наслідки в світлі польських та українських джерел” (м. Перемишль, Республіка Польща);
- “Складні питання історії та архіви” (м. Варшава, Республіка Польща).

ПРІОРИТЕТ V.
**Діяльність Державного департаменту страхового
фонду документації і установ СФД**

30 листопада 2016 р. на засіданні Міжвідомчої комісії з питань оборонно-промислового комплексу Ради національної безпеки і оборони України було розглянуто питання “Про формування страхового фонду документації на виробництво озброєння та військової техніки” та прийнято перелік послідових кроків, направлених на забезпечення ефективного функціонування державної системи страхового фонду документації.

Затверджено 1 галузеву програму створення СФД, 3 доповнення та 5 змін до галузевих програм створення СФД, 10 регіональних програм створення СФД.

До страхового фонду документації України закладено документацію на 648 виробів та об’єктів.

У рамках реалізації Державної програми на продукцію спеціального призначення здійснювалося виготовлення документів страхового фонду по 10 виробам, замікрофільмовано документацію обсягом 260 тис. 577 арк. ф. А4.

До бази даних Державного реєстру потенційно небезпечних об’єктів (далі – Реєстр) внесено відомості про 571 потенційно небезпечний об’єкт (далі – ПНО), оновлено (актуалізовано) дані про 2 тис. 424 об’єкти, вилучено з Реєстру 87 ПНО. Організовано окремий веб-сайт Державного реєстру ПНО.

Здійснено перевірки 47 суб’єктів державної системи СФД щодо дотримання вимог законодавства у сфері СФД.

Видано 695 актів закладення технічної та проектної (робочої) документації до СФД та оформлено 2 тис. 424 Свідоцтва про реєстрацію ПНО.

Відсоток реалізації галузевих програм (доповнень до програм) створення СФД з урахуванням Державної програми формування СФД на продукцію оборонного і мобілізаційного призначення на 2005–2020 рр. із початку їх реалізації складає 60,3 % (40 програм), регіональних – 66,7% (41 програма).

У цілому по системі передано 771 тис. 100 арк. ф. А4, що становить 101% від загального планового обсягу на 2016 р.

Загальний відсоток фактично отриманих коштів з договірної діяльності за 2016 р. від планового обсягу фінансування на рік склав 64,9%.

Протягом звітної періоду з питання забезпечення документами СФД зверталися 6 користувачів. Проведено роботи з виготовлення копій з документів СФД за 3 заявками користувачів, загальним обсягом документації 890 арк. ф. А4. Не надано запитувані документи 3 користувачам через: відсутність у користувача документів, що підтвер-

джують право власності на документацію об'єкта, незабезпечення фінансування робіт із виготовлення копій з документів СФД та відмову користувача.

VI. ІНШІ ЗАВДАННЯ

Нормативно-правове та науково-методичне забезпечення забезпечення діяльності архівних установ, спеціальних установ страхового фонду документації

Протягом 2016 р. Укрдержархівом розроблено 24 проекти нормативно-правових актів:

- 3 законопроекти;
- 3 проекти постанов і 2 розпорядження Кабінету Міністрів України;
- 16 проектів наказів Міністерства юстиції України з питань архівної справи, діловодства і СФД.

Прийнято 10 нормативно-правових актів: 1 постанову Кабінету Міністрів України, 1 розпорядження та 8 наказів Міністерства юстиції України.

Зокрема, прийнято постанову Кабінету Міністрів України від 19. 10. 2016 № 736 “Про затвердження Типової інструкції про порядок ведення обліку, зберігання, використання і знищення документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію”.

Наказами Міністерства юстиції України затверджено Методику віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних; внесено зміни до Переліку типових видів документів, що підлягають внесенню до Національного архівного фонду, які створюються у науково-технічній та виробничій діяльності підприємств, установ і організацій, Типового положення про архівний підрозділ державного органу, органу місцевого самоврядування, державного і комунального підприємства, установи та організації; затверджено положення про центральні державні архіви.

Відповідно до тематичних планів науково-дослідних робіт Укрдержархіву за рахунок бюджетних асигнувань на 2016 р. Українському науково-дослідному інституту архівної справи та документознавства і Науково-дослідному, проектно-конструкторському та технологічному інституту мікрографії було замовлено 22 наукові дослідження. Усі наукові дослідження виконано у визначені терміни.

Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства у 2016 р. наукові дослідження здійснювалися щодо теоретичних, методологічних проблем архівознавства та документознавства, технологічного забезпечення архівної справи, науково-інформаційного забезпечення діяльності архівних установ.

Відповідно до тематичного плану завершено виконання 8 науково-дослідних робіт.

Науково-дослідним, проектно-конструкторським та технологічним інститутом мікрографії у 2016 р. основні дослідження були спрямовані на вирішення проблем щодо створення і використання СФД.

Приймальними комісіями прийнято 37 етапів 13 наукових робіт, завершено виконання 6 наукових робіт.

Науково-дослідним, проектно-конструкторським та технологічним інститутом мікрографії було отримано 2 патенти на корисні моделі.

Фінансова діяльність

Загальний обсяг фінансування з Державного бюджету України Укрдержархіву та установ, що належать до сфери його управління, державних архівів областей та міста Києва в 2016 р. становив 174 млн 829 тис. 200 грн.

Видатки, передбачені у Державному бюджеті України на 2016 р. Укрдержархіву за програмою 3609000 “Державна архівна служба України” на загальну суму 107 млн 312 тис. 900 грн спрямовувалися на забезпечення найнагальніших потреб установ, що належать до сфери управління Укрдержархіву. У 2016 р. Укрдержархівом виконувалися 3 бюджетні програми. За рахунок коштів загального та спеціального фондів Державного бюджету забезпечувалося виконання основних напрямів діяльності за кожною бюджетною програмою:

– 3609010 “Керівництво та управління у сфері архівної справи” – 8 млн 797 тис. 600 грн (загальний фонд – 8 млн 797 тис. 500 грн, спеціальний фонд – 100 грн);

– 3609020 “Прикладні розробки у сфері архівної справи та страхового фонду документації” – 5 млн 936 тис. 300 грн (загальний фонд – 5 млн 828 тис. 400 грн, спеціальний фонд – 107 тис. 900 грн);

– 3609030 “Забезпечення діяльності архівних установ та установ страхового фонду документації” – 92 млн 579 тис. грн (загальний фонд – 79 млн 210 тис. 400 грн, спеціальний фонд – 13 млн 368 тис. 600 грн).

Виділене фінансування не забезпечувало у повному обсязі вирішення першочергових проблем життєдіяльності державних архівних установ та спеціальних установ СФД, зокрема здійснення заходів з охорони архівних приміщень та комунальних послуг.

З метою недопущення кредиторської заборгованості за комунальні послуги та послуги охорони здійснювався перерозподіл бюджетних асигнувань між іншими видатками, з урахуванням можливої економії, в межах загального обсягу бюджетних призначень розпорядників бюджетних коштів та збільшувався обсяг коштів, що спрямовувався на оплату охорони та комунальних послуг за рахунок власних надходжень до спеціального фонду державного бюджету.

На фінансування держархівів областей та міста Києва у Державному бюджеті було передбачено видатки по загальному фонду на суму – 80 млн 992 тис. 900 грн, фактично спрямовано – 79 млн 15 тис. 900 грн. З них видатки на оплату праці (з нарахуваннями) становили – 67 млн 76 тис. 500 грн, на оплату комунальних послуг – 6 млн 117 тис. 700 грн, на інші поточні видатки – 5 млн 166 тис. 800 грн.

Додатковим джерелом фінансування центральних державних архівів та спеціальних установ СФД були кошти, отримані від надання платних послуг.

Від надання платних послуг центральні державні архівні установи та спеціальні установи СФД отримали 10 млн 955 тис. 400 грн.

Кадрове забезпечення діяльності архівних установ

Робота щодо забезпечення стабільності кадрового складу, залучення і збереження кваліфікованих кадрів, підвищення фахового рівня трудових колективів постійно знаходиться в центрі уваги керівництва Укрдержархіву та керівників установ галузі. Діяльність Укрдержархіву спрямовувалась на практичну реалізацію завдань, визначених актами і дорученнями Президента України та Кабінету Міністрів України у сфері державної кадрової політики та здійснення контролю за їх виконанням, а також дотримання вимог антикорупційного законодавства.

Штатна чисельність працівників Укрдержархіву, центральних державних архівних установ, держархівів областей, міста Києва, архівних відділів райдержадміністрацій і міських рад, спеціальних установ СФД, трудових архівів становить 4 тис. 204 штатні одиниці, серед яких – 1 тис. 831 (43,5%) посада державного службовця. Укомплектованість кадрами установ галузі становить 93,2%. Плинність кадрів – 12 %.

4 тис. 57 осіб (96%) мають повну вищу освіту, з яких: 94 працівники мають вищу історико-архівну освіту, що становить 2,3% від загальної кількості; 454 працівники мають повну вищу історичну освіту, що становить 11,2%, 3 тис. 509 працівників мають повну вищу освіту за іншими напрямками, що становить 86% від загальної кількості, 197 працівників мають другу вищу освіту за спеціальностями галузі знань “Державне управління”, що становить 5% від загальної кількості.

Працівникам створено відповідні умови для їх безперервного навчання, підвищення кваліфікації, професійного розвитку та службової кар’єри. Керівництвом підтримується навчання молодих фахівців в аспірантурі. Науковий ступінь мають 73 осіб (70 кандидатів наук та 3 доктори наук).

Протягом 2016 р. з метою набуття професійного досвіду та практичних навичок працівники галузі підвищували кваліфікацію в Інституті підвищення кваліфікації керівних кадрів, регіональних інститутах державного управління Національної академії державного управління при Президенті України; Центрі підготовки та підвищення кваліфі-

кації працівників юстиції; регіональних інститутах перепідготовки та підвищення кваліфікації тощо. Всього підвищили кваліфікацію 429 працівників галузі.

Робота колегіальних і дорадчих органів

Для погодженого вирішення питань, що належать до компетенції Укрдержархіву, обговорення найважливіших напрямів діяльності в Укрдержархіві діє колегія і низка дорадчих органів.

Упродовж 2016 р. відбулося 6 засідань колегії, на яких було розглянуто 13 питань, зокрема: про підсумки роботи державних архівних установ і спеціальних установ СФД у 2015 р. та їх основні завдання на 2016 р.; загрозу збереженості документів НАФ Державного архіву Одеської області у зв'язку з передаванням його аварійної будівлі громадській організації; нагородження переможців конкурсу наукових праць імені Василя Веретенникова у галузі архівознавства, археографії і документознавства; стан використання бюджетних коштів Державною архівною службою та установами, що належать до сфери її управління у 2015 р.; підсумки комплексних перевірок діяльності архівних установ та спеціальних установ СФД; хід виконання Угоди між Державною архівною службою України та Профспілкою працівників державних архівних установ України на 2012–2017 рр. у 2015 р. та I півріччі 2016 р.; стан правової роботи в Державній архівній службі України у I півріччі 2016 р.; стан та перспективи міжнародного міжвідомчого співробітництва в архівній сфері; заходи, здійснені щодо усунення фінансових порушень і фактів неефективного використання ресурсів, виявлених Державною фінансовою інспекцією України у ході перевірки діяльності Державної архівної служби України та установ, що належать до сфери її управління.

Проведено 2 засідання Науково-технічної ради Укрдержархіву, на яких розглянуто 5 питань та 4 засідання Нормативно-методичної комісії, на яких розглянуто 14 питань.

Крім того, проведено 5 засідань Центральної експертно-перевірної комісії, на яких розглянуто 17 питань, 1 засідання Науково-видавничої ради, 2 засідання Науково-експертної ради, 1 засідання Центральної комісії з контролю за наявністю, станом та розшуком документів НАФ.

Шановні колеги!

Минулий 2016 р. не був для нас простим, але як ви почули з доповіді, з ряду напрямків нам вдалося досягти вагомих результатів. Дякую вам за виконану роботу. Впевнений, що цьому році ми також виконаємо ті завдання, які перед нами ставить суспільство і держава.

Складностей перед нами стоїть багато, і ми зобов'язані віднайти оптимальні шляхи їх подолання. Тому я закликаю всіх вас, шановні колеги, об'єднати наші зусилля, підтримувати один одного, спільно вирішувати проблеми, залишатися професіоналами і не втрачати оптимізму!

ДЕРЖАВНА АРХІВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ

РІШЕННЯ КОЛЕГІЇ

23. 02. 2017

Київ

№ 1/1

Про підсумки роботи архівних установ та спеціальних установ страхового фонду документації у 2016 році та основні завдання на 2017 рік

Розглянувши питання “Про підсумки роботи архівних установ та спеціальних установ страхового фонду документації у 2016 році та основні завдання на 2017 рік”, колегія відзначає, що Укрдержархівом, установами, що належать до сфери його управління, архівними установами в регіонах в цілому забезпечувалася реалізація державної політики у сфері архівної справи та страхового фонду документації.

Протягом 2016 року вдалося вирішити низку питань матеріально-технічного забезпечення архівних установ.

Поліпшено умови зберігання документів Національного архівного фонду (далі – НАФ) шляхом заміни або надання додаткових приміщень 36 архівним відділам райдержадміністрацій і міських рад загальною площею 1,9 тис. кв. м. Держархівам Донецької та Луганської областей, переміщеним на підконтрольну Україні територію, додатково було надано в оренду 260 кв. м.

Довжину стелажних полиць в архівосховищах архівних установ збільшено на 8,6 тис. пог. м.

Встановлено охоронну сигналізацію у 16 архівних установах, пожежну сигналізацію – у 21 архівній установі, у 4 архівних відділах встановлено системи пожежогасіння.

Системи кондиціонування та вентиляції повітря встановлено в 10 архівних відділах райдержадміністрацій та міських рад. У Держархіві Волинської області та 2 архівних відділах міських рад відремонтовано наявні системи.

Відреставровано та відремонтовано 1,2 млн арк., перевірено 2 678 975 од. зб.

У 2016 році 11 документів внесено до розділу “Унікальні документи Національного архівного фонду” Державного реєстру національного культурного надбання.

Здійснено заходи щодо поповнення Національного архівного фонду цінними для суспільства документами. На постійне зберігання надійшло 536 815 од. зб. документів постійного зберігання, з них –

528 796 од. зб. управлінської документації, 3 295 од. зб. документів особового походження, 3 230 од. зб. науково-технічної документації, 1 494 од. зб. кіно-, фото-, фоно-, відеодокументів.

Експертно-перевірними комісіями державних архівів схвалено описи управлінської документації кількістю 712 441 од. зб., погоджено описи з кадрових питань (особового складу) – 501 665 од. зб., номенклатури справ 5 919 установ – джерел формування НАФ та установ, у діяльності яких не утворюються документи НАФ.

У 2016 році на договірних засадах архівними установами проведено науково-технічне опрацювання 207 775 од. зб. усіх видів документів.

Проведено 5 154 перевіряння роботи служб діловодства, експертних комісій та архівних підрозділів, 29 оглядів стану роботи з документами в установах – джерелах формування НАФ, організовано 895 семінарів та курсів із підвищення кваліфікації для працівників діловодних, архівних, експертних служб підприємств, установ, організацій.

За останні роки в установах – джерелах формування НАФ у зв'язку з впровадженням технологій електронного урядування спостерігається стійка тенденція зростання кількості електронних документів постійного зберігання із застосуванням ЕЦП.

Ключовим напрямом у діяльності архівних установ у звітному періоді було наближення діяльності архівних установ до потреб громадянського суспільства шляхом розширення доступу до архівних документів, запровадження з цією метою сучасних інформаційних технологій, переведення в електронну форму довідкового апарату архівів та архівних документів.

На виконання Закону України “Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років” проведено ревізію архівних фондів та складено списки архівних фондів, в яких виявлено та встановлено фактичну наявність архівної інформації репресивних органів за період 1917–1991 роки, зокрема 3 403 фонди та понад 2 млн справ.

З метою соціального захисту громадян за звітний період архівні установи виконали понад 240 тис. запитів соціально-правового характеру.

Крім того, протягом року архівними установами виконано 46 379 запитів за актами цивільного стану, 81 271 тематичний запит, 3 146 генеалогічних запитів.

На особистому прийомі керівництвом та працівниками столів довідок архівних установ прийнято майже 176 тис. звернень.

Читальні зали архівів відвідали понад 26 тис. користувачів.

Архівні установи підготували 289 радіо- та 423 телепередачі, на сторінках періодичної преси опубліковано 1 305 публікацій, підготовлено 1 735 фотодокументальних виставок.

Упродовж 2016 року на офіційному веб-порталі Укрдержархіву опубліковано 7 on-line виставок (611 документів), на веб-сайтах державних архівів – 223 on-line виставки (майже 7 тис. документів).

Підписано міжвідомчі міжнародні договори про співробітництво в архівній сфері з Меморіальним музеєм Голокосту Сполучених Штатів Америки, з Національним архівом Міністерства внутрішніх справ Румунії та з Архівами Республіки Словенія.

Відповідно до тематичних планів науково-дослідних робіт Укрдержархіву завершено розроблення 14 науково-дослідних робіт.

Науково-дослідним, проектно-конструкторським та технологічним інститутом мікрографії отримано 2 патенти на корисні моделі.

Протягом 2016 року затверджено 1 галузеву програму створення СФД, 3 доповнення та 5 змін до галузевих програм, 10 регіональних програм створення СФД.

30 листопада 2016 року на засіданні Міжвідомчої комісії з питань оборонно-промислового комплексу Ради національної безпеки і оборони України було розглянуто питання “Про формування страхового фонду документації на виробництво озброєння та військової техніки” та прийнято перелік послідових кроків, направлених на забезпечення ефективного функціонування державної системи страхового фонду документації.

До страхового фонду документації України закладено документацію на 648 виробів та об’єктів, до бази даних Державного реєстру потенційно небезпечних об’єктів внесено відомості про 571 потенційно небезпечний об’єкт, оновлено (актуалізовано) дані про 2 424 об’єкти, вилучено з Реєстру 87 ПНО.

Перевірено 47 суб’єктів господарювання щодо дотримання законодавства про страховий фонд документації.

Видано 695 актів закладення технічної та проектної (робочої) документації до страхового фонду документації України та оформлено 2 424 Свідоцтва про реєстрацію ПНО.

За звітний період регіональними центрами СФД передано по загальному фонду – 241,218 тис. арк. ф. А4, по спеціальному фонду – 529,9 тис. арк. ф. А4.

Загальний відсоток отриманих коштів по договірній діяльності за 2016 рік від планового обсягу фінансування на рік склав 64,9 %.

Незважаючи на деякі позитивні зрушення, в діяльності архівних установ та спеціальних установ СФД залишається багато невирішених проблем.

Через відсутність фінансування не проводилося будівництво, реконструкція та облаштування комплексу споруд центральних державних архівів України у м. Києві.

Не виділялися кошти на добудову та облаштування приміщень для держархівів Вінницької, Закарпатської, Київської, Тернопільської областей.

Не вдалося вирішити питання щодо переміщення 8 держархівів центрального та обласного підпорядкування, що розміщуються в культурних будівлях (ЦДІАЛ України, ЦДНТА України, ЦДАМЛІМ України, держархіви Вінницької, Львівської, Одеської, Тернопільської, Чернігівської областей).

Збереженість архівних документів в архівних установах у зоні проведення АТО та прикордонних до зони АТО територіях не може бути гарантована.

Разом із тим, Україна на сьогодні не приєдналася до Другого протоколу Гаазької Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року, який передбачає додатковий захист культурної спадщини.

Повністю вичерпано можливості для приймання документів на зберігання у 7 державних архівах, сховища 15 держархівів областей заповнені на 90–99%.

Не забезпечено страхування усіх унікальних документів НАФ.

Не оснащено охоронною сигналізацією (або вона знаходиться у неробочому стані) 45% будівель архівних установ, із них: 33% центральних держархівів, 22% держархівів областей, 44% галузевих держархівів, 51% архівних відділів райдержадміністрацій та 36% архівних відділів міських рад.

Не забезпечено позавідомчою охороною понад 80% будівель архівних установ, із них: 33% центральних держархівів, 51% держархівів областей, 80% галузевих держархівів, 88% архівних відділів райдержадміністрацій, 75% архівних відділів міських рад.

Не оснащено (або знаходяться у неробочому стані) системи пожежогасіння у 96% сховищ архівних установ.

Пожежною сигналізацією не забезпечено (або вона знаходиться у неробочому стані) 44% архівосховищ, із них: 53% центральних держархівів, 26% держархівів областей, 2% сховищ галузевих держархівів, а також 56% архівних відділів райдержадміністрацій, 39% архівних відділів міських рад.

Не обладнано системами кондиціювання та вентиляції повітря (або вони знаходяться у неробочому стані) понад 85% архівосховищ.

Обсяги реставрації та ремонту документів НАФ в архівних установах залишаються недостатніми, враховуючи їх потреби.

У зв'язку із дефіцитом фінансування на витратні матеріали та штатних одиниць кількість одиниць зберігання, на які архівними установами створено страховий фонд, знижується з кожним роком.

Незадовільними є темпи оцифрування, станом на 01. 01. 2017 року оцифровано близько 8,2% описів справ та менше 1% справ документів НАФ.

Залишається невирішеною низка питань у сфері формування НАФ. Станом на 01. 01. 2017 року установами описано лише 69% документів НАФ, що може спричинити їх втрату та уповільнити поступовий перехід на електронний документообіг.

В архівних підрозділах юридичних осіб – джерел комплектування державних архівних установ, Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, галузевих державних архівів, архівних відділах міських рад понад встановлені роки зберігаються понад 2 млн 364 тис. од. зб. документів Національного архівного фонду. Цей показник на 2% вище порівняно з минулим роком.

Незадовільний стан матеріально-технічної бази більшості архівних установ гальмує процеси своєчасного приймання-передавання електронних документів від юридичних осіб – джерел формування НАФ. Потребує також удосконалення організаційне та нормативно-методичне забезпечення зазначених процесів.

Кількість діючих трудових архівів недостатня для забезпечення зберігання документів, необхідних для соціального захисту громадян.

Не вирішено питання щодо забезпечення збереженості документів НАФ в об'єднаних територіальних громадах.

Порушуються норми Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи” при реорганізації архівних відділів райдержадміністрацій та архівних відділів міських рад.

Темпи створення та стан справ щодо забезпечення надійного зберігання документів СФД не відповідають потребам економіки і суспільства.

Відсоток реалізації галузевих програм (доповнень до програм) створення СФД з урахуванням Державної програми формування СФД на продукцію оборонного і мобілізаційного призначення на 2005–2020 роки з початку їх реалізації складає 60,3% (40 програм), регіональних – 66,7% (41 програма).

Не здійснюються заходи щодо модернізації матеріально-технічної бази спеціальних установ СФД.

Зазначене вище засвідчує, що реальний стан архівної справи та страхового фонду документації вимагає змін у стратегії розвитку, а також визначення пріоритетів діяльності Укрдержархіву у 2017 році, які повинні бути спрямовані, зокрема, на:

збереження та примноження Національного архівного фонду як складової всесвітньої культурної спадщини для формування національної самосвідомості Українського народу;

забезпечення формування Національного архівного фонду документами, що відбивають сучасну історію України;

упровадження електронного документообігу та комплектування архівів електронними документами;

підвищення якості та доступності послуг у галузі архівної справи відповідно до інтересів і потреб громадян;

забезпечення реалізації державної політики у сфері створення та ефективного функціонування державної системи страхового фонду документації.

Заслухавши та обговоривши доповідь заступника Голови Укрдержархіву, колегія відзначає, що Укрдержархівом за 2016 рік було здійснено ряд заходів щодо реалізації основних напрямів розвитку архівної справи, в той же час темпи проведення реформ у галузі в 2016 році були недостатніми, актуальні проблеми не знайшли свого вирішення.

Враховуючи зазначене та з метою подолання проблем архівної справи, страхового фонду документації та забезпечення подальшого їх розвитку,

колегія вирішує:

1. Визнати діяльність архівних установ, наукових установ та спеціальних установ СФД у 2016 році задовільною.

2. Керівництву Укрдержархіву, керівникам його структурних підрозділів забезпечити:

– виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку “Україна – 2020”;

Термін: протягом 2017 року.

– виконання пріоритетних завдань Державної архівної служби України на 2017 рік;

Термін: протягом 2017 року.

– підготовку Концепції Державної цільової програми реалізації невідкладних заходів щодо збереженості Національного архівного фонду;

Термін: протягом I півріччя 2017 року.

– підготовку проекту Закону України “Про внесення змін до Бюджетного кодексу України” щодо віднесення до захищених видатків бюджету оплати послуг з охорони архівних установ;

Термін: протягом 2017 року.

– підготовку звернення до Кабінету Міністрів України, до місцевих державних адміністрацій щодо вирішення питання збереження правового статусу та штатної чисельності працівників державних архівів областей, архівних відділів райдержадміністрацій, міських рад;

Термін: протягом 2017 року.

– розроблення концепції реформування архівної справи;

Термін: протягом 2017 року.

– вивчити ресурсні можливості та опрацювати питання щодо розроблення програми виготовлення страхового фонду та фонду користування (в електронному вигляді) на документи НАФ регіональними центрами СФД.

Термін: протягом 2017 року.

3. Керівникам державних архівних установ, наукових установ забезпечити:

– виконання Плану розвитку архівної справи на 2017 рік, тематичних планів науково-дослідних робіт на 2017 рік;

Термін: протягом 2017 року.

– виконання плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки;

Термін: протягом 2017 року.

– надійну експлуатацію архівних будівель і приміщень, систем їх життєзабезпечення, посилення охоронної і пожежної безпеки архівосховищ;

Термін: протягом 2017 року.

– обладнання архівосховищ системами вентиляції і кондиціонування повітря, дотримання температурно-вологісного, світлового та санітарно-гігієнічного режимів у архівосховищах;

Термін: протягом 2017 року.

– виконання завдань на 2017 рік Програми здійснення контролю за наявністю, станом і рухом документів НАФ на 2009–2019 роки;

Термін: протягом 2017 року.

– створення страхового фонду та фонду користування на документи НАФ, оцифрування описів;

Термін: протягом 2017 року.

– приймання на постійне зберігання документів НАФ, що зберігаються в архівних підрозділах підприємств, установ і організацій понад встановлені роки;

Термін: протягом 2017 року.

– роботу з установами – джерелами формування НАФ, зокрема щодо проведення експертизи цінності документів, у тому числі електронних, їх своєчасного науково-технічного опрацювання та забезпечення збереженості;

Термін: протягом 2017 року.

– вільний доступ до документів Національного архівного фонду;

Термін: протягом 2017 року.

– вжиття заходів щодо легалізації програмного забезпечення, що використовується в архівних установах, побудови комплексної системи захисту інформації;

Термін: протягом 2017 року.

– спеціалізованим обладнанням автоматизовані робочі місця архівістів для приймання електронних документів НАФ;

Термін: протягом 2017 року.

4. Директору Департаменту страхового фонду документації Укрдержархіву Меленцю А. В. забезпечити:

– розроблення нової редакції проекту Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про страховий фонд документації України”;

Термін: до 27 квітня 2017 року.

– продовження заходів щодо визначення структурного підрозділу у складі місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, відповідального за формування, ведення та використання обласного (регіонального) СФД;

Термін: до вирішення питання.

– проведення заходів з міністерствами, іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади щодо здійснення методичного керівництва з питань розроблення у 2017 році галузевих, обласних (регіональних) програм (доповнень до програм) створення СФД;

Термін: протягом 2017 року.

– опрацювати питання щодо придбання плівкового сканера для БУ “ФОНД” та отримання обладнання для відновлення копій документів страхового фонду з мікроплівки;

Термін: протягом 2017 року.

5. Директорам регіональних центрів СФД забезпечити:

– безумовне виконання позицій Державної програми за номенклатурою виробів та обсягами документації, відповідно до планів виготовлення та передавання на зберігання документів страхового фонду на 2017 рік (за умови фінансування);

Термін: протягом 2017 року.

– безумовне виконання планів робіт регіональних центрів СФД на 2017 рік;

Термін: протягом 2017 року.

– безумовне виконання виробничих завдань із виготовлення та передавання на зберігання документів страхового фонду на 2017 рік;

Термін: протягом 2017 року.

– активізацію роботи з місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування щодо розроблення та затвердження обласних (регіональних) програм створення СФД;

Термін: протягом 2017 року.

6. Директорам регіональних центрів СФД та НДІ мікрографії забезпечити надходження коштів до спеціального фонду у обсягах, визначених кошторисом.

Термін: протягом 2017 року.

7. Директору НДІ мікрографії забезпечити:

– додержання термінів подання та належної якості звітних матеріалів за темами Тематичного плану на 2017 рік;

Термін: протягом 2017 року;

– науково-технічний супровід виконання розпорядження Кабінету Міністрів України від 10. 12. 2014 № 1245-рцт.

Термін: до закінчення дії зазначеного розпорядження.

8. Контроль за виконанням цього рішення покласти на заступників Голови відповідно до розподілу функціональних обов'язків.

Голова Державної архівної
служби, голова колегії

Т. І. Баранова

Секретар колегії

Т. Л. Пуганова

УДК 930.25(477)

Л. Ф. ПРИХОДЬКО*

“НАЦІОНАЛЬНИЙ АРХІВНИЙ ФОНД”: ПОНЯТТЯ, СКЛАД, СТРУКТУРА

Комплексно проаналізовано поняття “Національний архівний фонд”: основні структурні елементи його офіційної дефініції, логічні зв’язки, перетинання між ними і поняттями, поданими у нормативно-правових документах, стандартах, наукових публікаціях, дотичних до цієї тематики. Також розглянуто у ключових аспектах склад і структуру Національного архівного фонду.

Ключові слова: Національний архівний фонд; документ; архівний документ; документ Національного архівного фонду; історичне джерело; цінність документа; культурна цінність; інформаційне суспільство.

Потреба у розумінні сенсу історії, підвищена увага до феномену історичної пам’яті як духовного ресурсу цивілізації та найсуттєвішого чинника формування національного самоусвідомлення й національної самоідентифікації людини, виховання її історичної культури залишаються у сучасному суспільстві актуальними й майже невичерпними. Для України ці питання у контексті розбудови державності, культуротворення, істотних зрушень у національній свідомості українських громадян є також актуальними. На думку українських учених-істориків, у широкому сенсі йдеться про окреслення наявних і можливих способів усвідомлення власного минулого, вітчизняного і світового досвіду на засадах міждисциплінарності, відходу від лінійної історії, впровадження багатовимірних моделей суспільного розвитку, які б розумно поєднували національні та універсалістські чинники аналізу, плекання ідентичності “нашого” через зіставлення з “іншим”¹. Вирішення цих проблем певною мірою залежить від використання потужного наукового потенціалу архівної спадщини України – Національного архівного фонду (НАФ).

Словосполучення “Національний архівний фонд” уперше було застосовано у Положенні про Головне архівне управління при Кабіне-

* *Приходько Людмила Федорівна* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

ті Міністрів України, затвердженому постановою уряду від 21 липня 1992 р. № 415². Укорінення поняття “Національний архівний фонд” у вітчизняній архівістиці відбулося після ухвалення 24 грудня 1993 р. базового закону у сфері архівної справи та діловодства – Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи” (далі – Закон) і його нової редакції від 13 грудня 2001 р. (2006 р., 2010 р., 2012–2015 рр. до нього внесено зміни згідно із законодавством України).

За офіційним формулюванням, поданим у преамбулі Закону, НАФ – це сукупність архівних документів, що відображають історію духовного і матеріального життя Українського народу та інших народів, мають культурну цінність і є надбанням української нації. Згідно зі ст. 4 Закону, НАФ є складовою частиною вітчизняної та світової культурної спадщини, інформаційних ресурсів суспільства, перебуває під охороною держави і призначений для задоволення інформаційних потреб суспільства і держави, реалізації прав та законних інтересів кожної людини³. Закон визначає НАФ як одну з загальнонаціональних цінностей, фіксує його як об’єкт права і категорію культури, закладає основи інфраструктури функціонування НАФ – системи архівних установ, регулює суспільні відносини у сфері архівної справи (як частини суспільних відносин у суспільстві), пов’язані з формуванням, обліком, збереженням і використанням НАФ. У ньому знайшли відображення найактуальніші питання розбудови архівної справи контексту доби незалежності України – наявність різних форм власності на архівні документи, єдність національної архівної спадщини – НАФ, правові засади регламентації суспільних відносин навколо неї, її визначення як різновиду культурних цінностей та інформаційних ресурсів, а самих архівних документів – як виду рухомого майна. До найсуттєвіших особливостей Закону слід віднести: визначення двоєдиної сутності НАФ як невід’ємної складової вітчизняної та світової культурної спадщини, інформаційних ресурсів суспільства; врегулювання права власності на документи НАФ із визнанням рівності всіх форм власності та закріпленням права Українського народу на документи НАФ як загальнонаціональне надбання. Нормами Закону встановлено правовий захист НАФ, державну юрисдикцію над НАФ для забезпечення його цілісності та збереженості, започатковано істотне реформування архівної справи держави на засадах деполітизації, демократизації, загальнодоступності державних архівних установ. Закон став правовою основою проведення єдиної державної політики у сфері архівної справи, практичного втілення її пріоритетних напрямів – цілеспрямоване формування НАФ цінними документами, забезпечення їх збереженості й цілісності НАФ, доступу (фізичного й інтелектуального) до його інформаційних ресурсів, захист суверенності та національних інтересів України в архівній сфері, зміцнення її позицій у міжнародному правовому просторі. Ана-

лізуючи процеси реформування в архівній сфері впродовж другої половини 1990-х – на початку 2000-х років, znana vchena-arhivознавець І. Матяш слушно відзначила, що ухвалення Закону започаткувало розвиток національного архівного законотворення, активізувало вирішення нагальних теоретичних і прикладних проблем вітчизняної архівної науки та архівної справи у державі⁴.

Варто підкреслити, що, починаючи з середини 1990-х років ХХ ст., в українському архівознавстві виразно окреслюється орієнтація на з'ясування власних епістемологічних можливостей, творення його нового образу завдяки істотному розширенню простору “знань і пізнання”. Свідчення тому – розроблення нормативно-правової бази, що регламентує діяльність архівних установ, поява термінологічного словника з архівістики (1998)⁵, архівної енциклопедії (2008)⁶, низки наукових статей, монографій, розвідок, збірників, дисертаційних досліджень. Динаміка тем і сюжетів студій зафіксувала перехід до нового концептуального трактування соціальної функції архівів у загальнолюдському бутті та формуванні національної свідомості, вивчення їх генезису, еволюції, видів у контексті розвитку української та зарубіжної архівознавчої думки, осмислення на теоретико-методологічному і науково-методичному рівнях проблем архівного будівництва, окреслення пріоритетних напрямів реформування архівної справи держави на перспективу. Важливим джерелом є також публікації, що повернули до суспільного вжитку імена діячів української архівістики, заборонених або замовчуваних за радянського режиму, уможливили поцінування їхнього персонального внеску в розвиток вітчизняного архівознавства та розбудову архівної справи. Ці напрацювання в українському архівознавстві істотно розширили пізнавальні та аксіологічні межі поняття “Національний архівний фонд”, можливості вирішення законодавчих, організаційних, теоретичних проблем і науково-методичного забезпечення його функціонування.

Серед наукових праць, максимально наближених до тематики статті, насамперед йдеться про монографію відомого вченого-історика та архівознавця, члена-кореспондента НАН України Г. Боряка “Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна Україніка”: архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи” (1995)⁷, присвячену вирішенню широкого спектра теоретичних і методологічних проблем актуалізації значних за обсягом комплексів архівних документів, пов'язаних із історичним минулим, розвитком науки й культури України. Автору притаманний системний погляд на об'єкт дослідження, використання багатоджерельної бази та історіографії проблеми, постановка важливої інтелектуальної проблематики, потреба у фаховому аналізі якої, з огляду на обсяг і глибину завдань реформування архівної справи України, її входження у світо-

вий культурний простір була, підкреслимо, і нині залишається на часі. Архівні фонди розглядаються вченим як складова загальнонаціональних інформаційних ресурсів, уважно простежується генезис і становлення фондової організації архівних документів у зарубіжному архівознавстві та у працях діячів української архівістики 1920–1930-х років, як ускладнювався її поняттєвий апарат, зокрема, базове поняття “архівний фонд”, теоретичні засади і методологічний інструментарій. Значну увагу у монографії приділено аналізу поняття “Національний архівний фонд”, його теоретичним, законодавчим, організаційним і науково-методичним аспектам функціонування, забезпеченню повноцінного інтелектуального доступу до його інформаційних ресурсів, обґрунтовано концепцію НАФ у значенні сукупної національної архівної спадщини Українського народу. В епіцентрі дослідження – розвиток спеціальної історичної дисципліни – археографії та її камеральної галузі. Розроблення методів камерального аналізу архівної спадщини актуалізовано у зв’язку з реалізацією ключового завдання вітчизняної археографії – створення Археографічного реєстру національної спадщини України.

На увагу також заслуговує цикл публікацій авторитетного архівознавця К. Новохатського. Інноваційний потенціал статей цілковито присвячений вирішенню актуальних проблем архівної справи держави, зосереджений на визначенні концепту поняття “Національний архівний фонд”, його ключових ознак, властивостей, функцій і меж, розумінні НАФ як соціокультурного феномену, складноструктурованої документальної системи та цінної за своїм потенціалом інформаційної системи. Автором проаналізовано законодавчі, організаційні, науково-методичні аспекти функціонування НАФ, здійснено дефінітивне уточнення низки архівних термінів, окреслено гуманітарну місію архівних установ України щодо якісного формування, забезпечення збереженості НАФ і доступу до його інформаційних ресурсів, її тісний зв’язок із проблемами професійної культури українських архівістів⁸.

Опрацювання історіографії тематики статті та офіційне тлумачення поняття “Національний архівний фонд” виразно свідчать про його багатоаспектний і міждисциплінарний зміст, наявність у ньому взаємопов’язаних суттєвих ознак/властивостей, притаманних об’єктам пізнання архівознавства та низки наукових дисциплін гуманітарного комплексу, зокрема документознавства, інформатики, філософії, аксіології, культурології, права, запозичення з означених галузей наукових знань мовних одиниць і засобів (термінів, словосполучень). Для більш глибокого усвідомлення та визначення повноти сутності поняття “Національний архівний фонд” ми проаналізуємо у статті основні структурні елементи його дефініції, окреслимо логічні зв’язки, перетинання між ними і поняттями, поданими у нормативно-правових актах, стандартах, наукових публікаціях, дотичних до цієї тематики. Також проаналізуємо у ключових аспектах склад і структуру НАФ.

Згідно з офіційним формулюванням, основним елементом, поняттям-домінантою у дефініції НАФ є саме “документ” (від лат. *documentum* – спосіб доказу, свідчення, повчальний приклад), що широко вживається у суспільній діяльності та багатьох галузях знань. Поняття “документ” належить до базових в ієрархії понять документознавства й архівознавства, головних теоретичних і прикладних проблем цих наук, а також досліджується низкою наукових дисциплін соціально-гуманітарного профілю, активно і системно тими науками, що вивчають способи зберігання й передавання у суспільстві знань та інформації.

У різних наукових дисциплінах (циклах наук) історично або у процесі їх розвитку сформувалися специфічні підходи до розуміння сутності документа, обґрунтовано одна або навіть декілька його версій відповідно до специфіки об’єктів, яким надано статус документів, і критеріїв їх поділу (окремі види, їх ознаки та характеристики, певні сукупності документів – класи й типи, мета створення, форма, спосіб відтворення інформації, сфера побутування тощо). Артикульовані формулювання поняття “документ” не тільки відрізняються одне від одного за змістом і обсягом, а й допускають поліваріантність у підходах до його трактування навіть у межах однієї науки. Загалом документ розглядається у різних аспектах.

Упродовж еволюції поглядів на документ у науках сформувалися такі його визначення: правознавче – записи інформації, що мають юридичну силу; історико-культурологічне – об’єкти, що можуть бути використані для опису історії та культури суспільства; історико-джерелознавче – писемні пам’ятки, крім літературних; інформологічне – записи інформації, що використовують у комунікаційному процесі⁹. Властивості документа, його структура, соціальні функції, інформаційні та комунікаційні можливості, способи й засоби документування окреслюють предмет документознавства. У загальному документознавстві об’єктом активної наукової рефлексії є поняття “службовий документ” до набуття ним статусу архівного документа, створюваний не лише у процесі управлінської діяльності, а й профільної діяльності юридичних осіб¹⁰. При тлумаченні поняття “документ” терміни “бібліотечний/архівний/історичний/електронний/аудіовізуальний/цифровий документ”, “науково-технічна документація” позначають його видові поняття.

Простір сучасних досліджень документа і наукових ініціатив щодо його трактування виявляє тенденцію до істотного розширення. Зазначимо, що за великої різноманітності жанрів, сюжетів, авторського складу, акцентуванні уваги на проблемних і дискусійних аспектах, матриця презентованих наукових підходів і формулювань відображає розуміння сутності документа у сенсі важливого суспільного явища, що піддається впливу об’єктивних і суб’єктивних чинників, визначення закономірностей його виникнення/походження, специфічних засобів і способів

відображення у ньому фактів, подій, процесів навколишнього світу, істотних ознак і властивостей (видова структура, носій, атрибутивність, поліфункціональність тощо), підвищену увагу до його складної та відповідальної місії у сучасну інформаційну епоху. В епіцентрі уваги науковців – питання переходу до електронного документообігу, специфіка створення, забезпечення цілісності та автентичності електронних документів, організація тривалого зберігання та використання електронних документів після завершення періоду їх оперативної дії, а також комплекс пов'язаних між собою теоретичних і прикладних проблем щодо активного поширення у суспільстві аудіовізуальних і цифрових документів. Необхідність дослідження таких документів стимулює формування нових концепцій документознавства, зокрема, так званого “електронного документознавства”, а у межах архівознавства – становлення і розвиток нових напрямів – архівознавства електронних документів, архівознавства аудіовізуальних документів. Аспекти розгляду функціонування документа як знакової системи вивчаються у межах концепції соціальних комунікацій, документальної пам'яті людства. Глибинного змісту набула концепція документа як складової ноосфери. Проблематика документа як свідчення про минуле є об'єктом рефлексії в історіографії та філософії історії, досліджується у контексті виховання історичної культури людини, окреслилася у публікаціях філологів, культурологів, літераторів, у творчості кінематографістів, різних арт-практиках.

Отже, поняття “документ” – полідисциплінарне, полісемантичне, його загальноприйнятого розуміння і єдиного уніфікованого визначення на сьогодні не існує. Втім, окремі узагальнюючі формулювання сутності поняття “документ” наприкінці XX ст. – на початку XXI ст. були прийняті у деяких наукових дисциплінах і сферах практичної діяльності, термінологічно унормовані на законодавчому рівні, у міжнародних і національних стандартах, подані в енциклопедіях і словниках. Варто підкреслити, що на оптимізацію визначення поняття “документ” значною мірою вплинули реалії інформаційного мережевого суспільства, а саме: істотне підвищення ролі інформації та знань у суспільстві, нове уявлення про інформацію в сучасній науці; стрімкий розвиток індустрії комунікаційних технологій, що істотно прискорили передавання інформації у значних обсягах, і, як наслідок, відбулося розширення комунікаційних можливостей документа; масштаб і динаміка розповсюдження різних видів носіїв документної інформації (аудіовізуальних, електронних, цифрових); глобальний характер інформаційно-комунікаційних процесів, їх зростаючий вплив на базові сфери життєдіяльності суспільства у межах національних кордонів і світу в цілому; формування єдиного інформаційного простору, що створює якісно нові умови для культурного обміну, взаємодії, освіти, бізнесу, міжособистісного спілкування. Підставою також послугували успіхи документознавства,

архівознавства, історичної науки, спеціальних історичних дисциплін, інформатики, бібліотекознавства, наукознавства, соціології, теорії управління, продукування академічною спільнотою міждисциплінарних моделей дослідження проблем феномена документа, теоретичних і прикладних аспектів його виникнення й функціонування у соціумі, розв'язання поняттєво-термінологічних питань для документів із різними носіями інформації.

Зокрема, документ почали трактувати як матеріальний об'єкт, що містить закріплену інформацію і призначений для її передавання й використання, а відтак – як найважливіше джерело інформації та засіб комунікації, базовий термін у терміносистемах низки наук¹¹. Враховуючи динамічне розповсюдження аудіовізуальних (кіно-, фото-, фоно-, відеодокументів) і електронних документів у глобальному інформаційному суспільстві, їх специфіку, документ визначають як матеріальний об'єкт, що містить запис семантичної інформації.

У законодавчих актах і нормативних документах України, де здійснено термінологічне унормування та певна кореляція поняття “документ” із зарубіжною термінологією, подано такі його визначення:

– матеріальна форма одержання, зберігання, використання і поширення інформації, зафіксованої на папері, магнітній, кіно-, фотоплівці, оптичному диску або іншому носіїві (Закон України “Про обов'язковий примірник документів” (ст. 1)¹²;

– матеріальний носій, що містить інформацію, основними функціями якого є її збереження та передавання у часі та просторі (Закон України “Про інформацію” (ст. 1)¹³;

– зафіксована інформація або об'єкт, який може трактуватися як окрема одиниця (Національний стандарт України “Інформація та документація. Керування документаційними процесами: ДСТУ 4423-1:2005. Ч. 1. Основні положення (ISO 15489-1:2001, MOD)”¹⁴;

– інформація, зафіксована на матеріальному носії, основною функцією якого є зберігати та передавати її в часі та просторі (Національний стандарт України “Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять”: ДСТУ 2732-2004)¹⁵.

Принагідно зазначимо, що у зазначених вище тлумаченнях поняття “документ” обґрунтовано на засадах теорії соціальної інформаційної комунікації, документаційна діяльність розглядається як соціальний комунікаційно-інформаційний процес (ДСТУ 4423-1:2005), застосовано також інформологічний підхід (ДСТУ 2732-2004). І хоча у дефініції Закону України “Про інформацію” акцент зроблено на носіїві, вона певною мірою є наближеною до формулювання у стандарті “Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять: ДСТУ 2732-2004”, в якому достатньо чітко артикульована одна з ключових функцій документа – збереження та передавання інформації.

У наукових публікаціях¹⁶, енциклопедіях і словниках¹⁷ акцентовано увагу на таких основних аспектах сутності поняття “документ”, його ознаках, властивостях і функціях:

– документ являє собою єдність матеріального носія, закріпленої у ньому будь-якої інформації та форми її запису (письмо, графіка, зображення, звукозапис), що визначає мету його створення, призначення і особливості функціонування у соціумі;

– інформація є головною складовою документа, оскільки акумульовані у ній найрізноманітніші факти, відомості, повідомлення призначені для їх передавання у процесі комунікації;

– способи кодування інформації відповідають цільовому її призначенню, істотно впливають на процеси документування, поширення й сприйняття інформації, зумовлюють концептуальні та технологічні відмінності в архівних процесах із різними видами документів, наприклад, з аудіовізуальними документами або з науково-технічною документацією;

– серед найсуттєвіших ознак документа дослідниками відзначено: наявність матеріального носія задокументованої інформації; форму матеріального носія задокументованої інформації; наявність інформації, зафіксованої на матеріальному носії (змістовна складова, текст як інформаційне та соціокультурне явище); спосіб документування (запису) інформації; формуляр (форма або структура запису інформації); можливості передавання інформації у просторі та часі (для використання у соціальних комунікаційних каналах);

– виокремлено низку специфічних ознак документа як цілісного матеріального та інформаційного об’єкта і соціального феномена: феноменальність (документ – винятковий соціальний феномен, що з’явився як інструмент регулювання соціальних відносин у процесі документування); причинність (виявляється у процесі документування, якому передують вольові рішення про створення документа, зумовлене об’єктивною необхідністю); предметність (документ як матеріальний об’єкт, предмет); уніфікація (структура запису в документі, як правило, уніфікована, зокрема, уніфікація властива документам офіційного походження); фактична достовірність (фіксування інформації про явища, події, факти об’єктивної дійсності означає відповідність вимогам документальної точності); актуальність (формуляр документа актуалізує записану в ньому інформацію (зміст), перетворює її на дію і, як правило, він є типовим або зразком, тобто нормою, забезпечуючи атрибутивну властивість документа); нормативність (юридична сила, встановлена законодавством обов’язковість документа); цінність (значимість задокументованої інформації, її достовірність); якість (сукупність формальних і змістовних характеристик документа, що забезпечують виконання ним функцій); темпоральність (лат. *tempus* – “час”, часова сутність

явищ, породжена динамікою їхнього руху; відносно документа проявляється у таких поняттях як “життєвий цикл документа”, “дата документа”, “строки зберігання документа”, визначає його статуси у значенні оперативного документа чи архівного документа); дискретність (документ, з одного боку, – це матеріальний об’єкт, що існує окремо, з зафіксованою на/в ньому інформацією, з іншого боку, документом вважається кожне завершене повідомлення, яке не можна розглядати у відриві від його матеріального носія. Може так статися, що на/в одному матеріальному носії буде представлено кілька документів (наприклад, кілька фотознімків на плівці); придатність для користування (документ, місцезнаходження якого можна визначити, який можна знайти, відтворити, інтерпретувати) тощо¹⁸;

– підкреслено значущість таких властивостей документа: атрибутивність, тобто наявність його невід’ємних складових – інформаційної та матеріальної, без яких він існувати не може; функціональне спрямування, його безпосереднє призначення для передавання інформації у просторі та часі; системність, тобто кожний документ – це мікросистема, але водночас він є складовою іншої системи вищого рівня – системи документації установи, документної системи галузі, архівної спадщини або інформаційної системи держави; структурованість (йдеться про його елементи, підсистеми та їхній взаємозв’язок, що забезпечує цілісність і збереженість основних властивостей документа у разі різних зовнішніх і внутрішніх змін);

– документ – це поліфункціональний об’єкт, що виконує загальні функції (інформаційна, комунікаційна, кумулятивна), і специфічні функції, дотичні до певного виду документа, різноманітних потреб суспільства в інформації (пізнавальна (когнітивна), управлінська (регулятивна), культурна, меморіальна, правова, джерелознавча тощо), або це – ключова специфічна функція того чи іншого виду документа;

– головна соціальна функція документа – збереження й передавання інформації у часі та просторі.

Як складний матеріальний і духовний об’єкт, документ упродовж власної історії побутування послідовно проходить стадії життєвого циклу: оперативну і статичну. На оперативній стадії існування він набуває стану “динамічного” документа, тобто документа, що виконує ту основну функцію, заради якої був створений (як конкретний вид документа). Наразі йдеться про документи, створені державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності при безпосередньому документуванні діяльності у процесі комунікації й управління, продуковані у результаті творчо-виробничої діяльності, як, наприклад, кіно-, фото-, фоно-, відео документи. Або – це документи, створені певною особою впродовж її життєвого шляху (варіанти авторського тексту, записки,

щоденники, листування тощо). З плином часу через різні причини функціональна характеристика оперативності документа зменшується (головна з них – старіння інформації) і поступово документ переходить до “статичного стану” (тобто його використання відбувається не за тим цільовим призначенням, первісно закладеним у ньому)¹⁹. Документ, що вже не виконує основної соціальної функції, заради якої був створений, але з огляду на його значущість, репрезентативність для особи, держави, суспільства, цінність для власника набуває статусу архівного документа. За визначенням Г. Боряка, головна функція і головний зміст архівного документа – можливість його актуалізації для нового знання та нового впливу на суспільство. Ця можливість використання архівного документа базується на його джерелознавчій сутності²⁰.

У контексті зазначеного вище заслуговує на увагу ще один важливий чинник: документ із моменту його створення має властивості бути джерелом оперативної та ретроспективної (фран. *retrospectif*, лат. *retro* – назад і *spectare* – звернений у минуле, присвячений розгляду минулого) інформації, втім, виявляються вони за певних умов. На початковій стадії функціонування документа превалює реалізація першої властивості, у міру старіння документної інформації все більше зростає потенціал другої. Говорячи про об’єктивне існування інформації в документі, маємо на увазі процес її безпосереднього збереження, тобто реалізацію першого складового компонента головної соціальної функції документа. Використання архівного документа у значенні історичного джерела пов’язане з реалізацією другого складового компонента – процесу передавання інформації.

Специфіка історичних знань із загальнонаукового дослідницького досвіду полягає у тому, що дослідники добувають їх на основі ґрунтовного вивчення архівних документів, їх цілісного опрацювання й сприйняття для опису явищ і процесів у минулому, продукування нових ідей, понять, теорій, розвитку історичного пізнання. Комунікаційний аспект науки, як один із найважливіших поряд із пізнавальним, соціально-психологічним і організаційним, відображає соціокультурну й ціннісну природу науково-дослідної діяльності, значущість професійного спілкування, інтенсивність особистісних наукових контактів переважно з позицій руху наукової інформації, наукової співпраці при її отриманні та обміні. У сучасному наукознавстві комунікацію визнають як одну з ключових умов розвитку, апробації та оформлення знань. Адже через комунікацію результати наукової праці окремого дослідника або наукового колективу, зафіксовані у спеціально об’єктивованій формі – наукових текстах, соціалізуються, набувають статусу норм та ідеалів, включаються у дослідні програми та проекти, окреслюють тематику публікацій, через спеціальну наукову та навчальну літературу відбувається їх уведення в систему культури²¹. Тобто, йдеться про мережу

компонентів, між якими циркулює інформація в науці, відбувається рух опису та входження нових наукових знань у систему наукових знань суспільства. Такий ракурс дає певні підстави для висновку, що архівний документ виразно проявляє якості історичного джерела, коли він затребуваний суспільством і запроваджений у сферу наукових досліджень. Слушною у цьому зв'язку є думка відомого вченого-документознавця С. Кулешова про те, що саме факт наукового опрацювання дослідником інформації архівного документа, яке може здійснюватися за різними напрямками, наукове публічне інформування через канали соціальної комунікації про результати дослідження змісту документа, і, таким чином, включення його до сукупності, що утворює т. зв. джерельне поле проблеми (теми), чи відзначення його унікальності без асоціації з подібними надає архівному документу статус історичного джерела. Подальше поширення відомостей про документ каналами спеціальної та масової інформації формує засади для ще більшого утвердження цього статусу²². Розглянутий аспект комунікаційних характеристик документа не лише поглиблює розуміння його походження, особливостей життєвого циклу. Цілком очевидно, що він має важливе значення при вирішенні проблем удосконалення архівних робіт і процесів (організації документів у межах документального комплексу, їх фондуванні, обліку, науковому описуванні, створенні довідкового апарату) для забезпечення користувачам якісного доступу до інформації документів НАФ (фізичного й інтелектуального) та її використання.

Відповідно до ст. 1 Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”, архівний документ – це документ незалежно від його виду, виду матеріального носія інформації, місця, часу створення і місця зберігання та форми власності на нього, що припинив виконувати функції, для яких був створений, але зберігається або підлягає зберігання з огляду на значущість для особи, суспільства чи держави або цінність для власника, також як об’єкт рухомого майна²³. Зразком наукового підходу в процитованому визначенні поняття слугує окреслення меж між “динамічним” і “статичним” документом, всебічний характер охоплення документів, що після завершення активної фази функціонування переходять в якісно іншу, архівну фазу свого побутування, акцент на ціннісних ознаках документа як головної підстави для його подальшого зберігання.

Втім, не кожний архівний документ може мати статус документа НАФ, а тільки той архівний документ, культурна цінність якого визнана відповідною експертизою та який підлягає державному обліку і зберігання²⁴. Поняття “цінність документа” – базове для українського архівознавства. Ним широко послуговуються архівознавці, архівісти-практики та позначають інформаційні можливості документа, що зу-

мовляють його політичне, наукове, економічне, екологічне, культурне або ін. значення і надають підстави для включення документа до складу НАФ²⁵ з метою його формування. Цінність властива документу завдяки тому, що він залучений у сферу суспільного буття людини і стає носієм певних соціальних відносин. Водночас зауважимо, що цінність документа треба відрізнити від його корисності, яка співвідноситься з потребами конкретного користувача і тому є лише функцією цінності.

Офіційна версія поняття “документ Національного архівного фонду” постулює його суттєву відмінність від інших інформаційних ресурсів. Її головний сенс полягає у ключовій значущості ціннісних параметрів документа НАФ, визначених на підставі експертизи цінності – базової архівної функції щодо всебічного вивчення документів з метою внесення їх до НАФ або вилучення з нього, проведення грошової оцінки документів НАФ, віднесення їх до унікальних, а також встановлення строків зберігання архівних документів, що не підлягають внесенню до НАФ. Кінцевим результатом експертизи цінності є комплектування кожного архіву документами відповідно до його юридичного статусу і профілю шляхом дотримання основних вимог оцінки та відбору документів на архівне зберігання: пріоритету більш цінного перед менш цінним, при оптимальному фізичному обсязі документів – їх найбільша інформаційна ємність, а відтак, забезпечення якісного формування НАФ у цілому. Отже, НАФ – це сукупність не абстрактно цінних архівних документів, а саме архівних документів з офіційно встановленими ціннісними характеристиками відповідно до законодавства України та із застосуванням теоретико-методологічного інструментарію архівознавства, що дозволяє здійснити принциповий поділ понять “архівний документ” і “документ Національного архівного фонду”, конкретизувати межі НАФ, поширити більш аргументовано норми цивільного права на суспільні відносини, пов’язані з використанням документів НАФ. Поняття “цінність документа” під час відбору документа на постійне зберігання і внесення до НАФ охоплює низку критеріїв (походження, зміст, зовнішні ознаки), враховує певні його інформаційні характеристики, пов’язані із відображенням діяльності юридичної або фізичної особи (залежно від функцій, виду номіналу документа), поглинанням або дублюванням інформації інших документів, мірою узагальнення інформації у документі²⁶. Для розвитку аксіології та загальної цілісної теорії цінності документа НАФ доцільно звернутися до його іпостасі у значенні культурної цінності.

Поняття “культурні цінності” вивчається у філософії, культурології, праві, мистецтвознавстві, інших науках гуманітарного комплексу, застосовується у міжнародних правових актах. Його тривала еволюція виразно проявилася у праві різних країн і була безпосередньо пов’язана з вирішенням проблем збереження культурних цінностей як предмета

нормативного врегулювання. Окреслення ключових складових і поступове істотне розширення змісту поняття, його термінологічне визначення відбулося значною мірою під впливом становлення системи правової охорони культурних цінностей та її розвитку в міжнародному праві, нормотворчої діяльності Організації Об'єднаних Націй (ООН), Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Європейського Союзу (ЄС), Ради Європи, Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), інших міжнародних неурядових організацій. Тому ми зробимо відступ від послідовного викладу матеріалу і розглянемо тлумачення поняття “культурні цінності” у міжнародно-правових актах, що зафіксували важливі віхи його формування, а також у наукових публікаціях, що містять сюжети про його сучасний міждисциплінарний зміст, дедалі ширше застосування і проблемні питання взаємодії з поняттями “культурна спадщина” й “культурне надбання” у межах міжнародного права охорони культурних цінностей.

Безпосереднє втілення норм щодо захисту та охорони об'єктів культурного значення на принципово новому рівні у багатосторонніх міжнародних конвенціях, що врегульовують закони й звичаї війни, започатковано Гаазькими конференціями миру 1899 р. і 1907 р. Відповідно до конвенцій, ухвалених на цих конференціях, під міжнародно-правовий захист підлягали всі споруди культурного і наукового призначення, історичні пам'ятки, а також рухоме майно, що мало наукову, художню, іншу культурну цінність. Гаазькі конвенції стали важливою віхою у розвитку норм міжнародної охорони культурних цінностей, Гаазькі конвенції 1907 р. є діючими, становлять невід'ємну складову сучасного міжнародного гуманітарного права і міжнародного права охорони культурних цінностей. В їх змісті відбилося розуміння непересічної цінності історико-культурних пам'яток і споруд, які своєю сутністю й значенням не можуть впливати на хід і результати воєнних дій²⁷.

Тенденцію подальшого уточнення змісту поняття, наближення до максимально детального визначення видів культурних цінностей зафіксували документи ЮНЕСКО (конвенції, рекомендації, декларації). Серед них масив найсуттєвіших галузевих джерел з означеної тематики, за висновком дослідників, становлять: Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (Гаазька конвенція 1954 р.), Рекомендація про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності, Конвенція про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини, Рекомендація про охорону рухомих культурних цінностей.

Зокрема, вперше визначення культурних цінностей (англ. *cultural property*) було подано у Конвенції ЮНЕСКО про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (Convention for the protection of cultural property in the event of armed conflict, далі – Конвенція) від 14 травня 1954 р. Згідно зі ст. 1 Конвенції, культурними цінностями незалежно від їх походження і власника визнано: рухомі чи нерухомі цінності, що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, такі як пам'ятки архітектури, мистецтва або історії, релігійні чи світські, археологічні місцеположення, архітектурні ансамблі, що становлять історичний або художній інтерес, твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного або археологічного значення, наукові колекції або важливі колекції книг, архівних матеріалів чи репродукцій зазначених вище цінностей; будівлі, головним і справжнім призначенням яких є зберігання чи експонування рухомих культурних цінностей (зокрема, музеї, великі бібліотеки, сховища архівів), а також укриття, призначені для збереження культурних цінностей на випадок збройних конфліктів; центри, в яких є значна кількість зазначених культурних цінностей (“центри зосередження культурних цінностей”)²⁸. У ст. 2 наголошується, що захист культурних цінностей включає охорону і повагу до них. Отже, держави, які володіють культурними цінностями, повинні забезпечувати їм необхідну опіку і захист під час збройного конфлікту. Детальну інформацію про захист культурних цінностей містять ст.ст. 3, 4, 5. У цілому положення Конвенції підтвердили принцип територіальної значущості культурних цінностей, надаючи йому статусу саме правової норми у міжнародному публічному законодавстві²⁹. Наступні міжнародно-правові акти містять певні відмінності та доповнення щодо поняття “культурні цінності”.

Відповідно до основних положень Рекомендації ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності (Recommendation on the means of prohibiting and preventing the illicit export, import and transfer of ownership of cultural property, далі – Рекомендація) від 19 листопада 1964 р., культурні цінності – це рухоме й нерухоме майно, яке має велике значення для культурного надбання кожної країни. Наразі йдеться про твори мистецтва та архітектури, рукописи, книги, інші предмети, що становлять інтерес у сенсі мистецтва, історії чи археології, етнологічні документи, типові зразки флори і фауни, наукові колекції, важливі колекції книг і архівних документів, у т. ч. музичні архіви³⁰. Рекомендації – один із перших міжнародних документів, спрямованих на вирішення питань повернення та реституції*

* Походить від латинського слова “*restitution*” (відновлення). У міжнародному праві – це вид матеріально-правової відповідальності держави, яка

втрачених культурних цінностей. Варто звернути увагу, що у зазначених вище міжнародно-правових актах архівний документ визначено як складову системи культурних цінностей кожного народу, його культурної спадщини, хоча у дещо звуженій інтерпретації, обмеженій лише такою формою організації архівних документів як колекція. До категорій культурних цінностей також включено архіви як установи зберігання й репрезентації культурних цінностей.

У Конвенції ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності (Convention on the means of prohibiting and preventing the illicit import, export and transfer of ownership of cultural property) від 14 листопада 1970 р., культурні цінності – це цінності релігійного/світського характеру, які розглядаються кожною державою такими, що мають значення для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва й науки. Ст. 1 Конвенції містить докладний предметний перелік культурних цінностей, до якого також включено: рідкісні рукописи та інкунабули, старовинні книги, документи і видання, що становлять особливий інтерес (історичний, художній, науковий, літературний тощо) окремо та у колекціях; поштові марки, податкові та аналогічні їм марки, окремо і в колекціях; архіви, у т. ч. фото-, фоно- і кіноархіви. У ст. 4 поняття “культурна спадщина” держави уточнюється через перелік категорій культурних цінностей, включених до її складу: культурні цінності, створені окремими особами або колективами осіб – громадянами даної держави, що мають важливе для неї значення, а також створені на території цієї держави іноземними громадянами або особами без громадянства, які проживають на її території; культурні цінності, знайдені на національній території; культурні цінності, набуті археологічними, етнологічними, природними науковими експедиціями за згодою компетентних властей країн, відкіль походять ці цінності; культурні цінності, отримані внаслідок добровільних обмінів; культурні цінності, отримані як дар або законно придбані за згодою компетентних властей країни, відкіль ці цінності походять³¹. Конвенція зобов’язала держави-учасниці протидіяти наявними в їх розпорядженні засобами незаконним ввезенню, вивезенню і передачі

вчинила акт міжнародної агресії, що є найтяжчим міжнародним злочином. Реституція полягає в обов’язку цієї держави ліквідувати або зменшити матеріальну шкоду, завдану іншій державі, та відновити попередній стан. Реституція культурних цінностей у міжнародному праві – особлива форма повернення майна історичного, наукового, художнього та іншого культурного значення, неправомірно вилученого і вивезеного під час збройного конфлікту державою з тимчасово окупованої території іншої держави (Акуленко В. І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України: монографія. Київ, 2013. С. 147–148).

права власності на культурні цінності, викорінювати причини подібної практики, припиняючи її здійснення, та допомагати робити необхідне відшкодування. У цьому документі, як бачимо, поняття “культурні цінності” поширюється вже не тільки на колекції архівних документів, а й на спеціалізовані архіви, що зберігають аудіовізуальні документи. З іншого боку, рідкісні рукописи, старовинні документи включено до окремих категорій культурних цінностей, хоча вони можуть бути об’єктами архівного зберігання.

Конвенція ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини (Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage) від 16 листопада 1972 р. – це перший міжнародно-правовий документ, де найцінніші пам’ятки культури та природи, яким людство має забезпечити виявлення, охорону, збереження, популяризацію і спадкоємність передавання майбутнім поколінням, отримали узагальнюючу назву “культурна спадщина”. Нормами цієї Конвенції передбачалася низка нововведень: 1) охорона культурної спадщини має здійснюватися комплексно на двох рівнях – національному і міжнародному; 2) об’єктами Всесвітньої культурної спадщини визнано нерухомі культурні цінності та пам’ятки природи; 3) основна відповідальність за виявлення, охорону і збереження культурної та природної спадщини покладалася на державу, на території якої ця спадщина знаходилася; 4) сформовано механізм міжнародного співробітництва та охорони культурної спадщини, до структур якого було включено інституції з відповідними повноваженнями: Міжурядовий комітет з охорони культурної та природної спадщини (Комітет Всесвітньої спадщини), який складає, поновлює, публікує списки культурних цінностей під назвами: “Список всесвітньої спадщини” і “Список всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою”, а також Фонд Всесвітньої спадщини для фінансування міжнародних заходів; 5) до “Списку всесвітньої спадщини” вносяться не всі культурні об’єкти, а лише ті, що відповідають критеріям “видатна універсальна цінність”³²; тобто вони є незамінними, єдиними у своєму роді цінностями та настільки значущими для їхнього творця – народу і всього людства, що втрата цих цінностей призводить до згубного збіднення надбань народів усього світу³³. У Конвенції здійснено спробу сформуванню з культурної та природної спадщини різних народів перспективу світової спадщини як вияву рівноправності їхніх культур і культурних надбань, створити умови для широкого ознайомлення з матеріальними та духовними здобутками людства. Аналогічний підхід містить масштабний міжнародний проект – програма “Пам’ять світу” (далі – Програма), розроблений під егідою ЮНЕСКО. Поняття “Пам’ять світу”, як трактується у Програмі, – це документальна спадщина (документована колективна пам’ять народів світу), що зберігається у бібліотеках, архівах, музеях, сховищах різних країн для

нинішньої та майбутньої світової спільноти, і за обсягами становить значну частину всесвітньої культурної спадщини. Головні цілі Програми – сприяння максимальному збереженню документальної спадщини; забезпечення людству всебічного рівноправного доступу до її надбань; розповсюдження у світовому масштабі інформації про існування і значущість документальної спадщини. Положеннями Програми передбачено визнання документальної спадщини міжнародного, регіонального і національного значення та шляхом спеціальної процедури її внесення до реєстру “Пам’ять світу”³⁴.

Рекомендація ЮНЕСКО про охорону рухомих культурних цінностей (Recommendation for the protection of movable cultural property) від 28 листопада 1978 р. була спрямована на подальший розвиток і доповнення норм і принципів, сформульованих у попередніх документах ЮНЕСКО. Поняття “рухомі культурні цінності” подано у такому визначенні: “...всі рухомі цінності, які є виявом або свідомством творчості людини чи еволюції природи, та які мають археологічну, історичну, художню, наукову чи технічну цінність”³⁵. Серед включених до переліку рухомих культурних цінностей – не тільки манускрипти, інкунабули, кодекси, книги, документи чи видання, що становлять особливий інтерес; а також архівні документи, у т. ч. записи текстів, мапи та інші картографічні матеріали, фотографії, кінофільми, звукозаписи і документи, що читаються машинами.

Цивілізаційного значення у міжнародному масштабі набуло поняття “цифрова спадщина”. Відповідно до положень “Хартії про збереження цифрової спадщини” (Charter on the Preservation of Digital Heritage, далі – Хартія), ухваленої Генеральною конференцією ЮНЕСКО 15 жовтня 2003 р., цифрова спадщина охоплює унікальні інформаційні ресурси знань та форми їх функціонування у базових сферах життєдіяльності суспільства – культурі, науці, освіті, управлінні, в інших сферах і галузях наукової й практичної діяльності, створені у цифровій формі або переведені у цифровий формат. Наразі йдеться про документи з паперовим носієм, бази даних, рухомі й нерухомі зображення, звукові та графічні матеріали, програмне забезпечення, веб-сторінки. Цифрова спадщина не обмежена з точки зору часу, географії, культури або форми. У документі наголошується про нагальну потребу збереження і доступу до цифрової спадщини всіх регіонів, країн, щоб поступово забезпечити представництво у ній всіх народів, держав, культур і мов. Динамічне зростання обсягів різноаспектних цифрових ресурсів у сучасному інформаційному суспільстві актуалізує проблеми їх довготривалого збереження, ефективного управління їхнім життєвим циклом, повноцінного доступу до них користувачів. Хартія містить низку рекомендацій і пропозицій щодо розроблення сучасних стратегій, політики, методів, підходів до створення цифрових ресурсів, цифрових

архівів, специфіки застосування програмного забезпечення і технічних засобів, організаційних засад національної політики країн у справі охорони, збереженості та доступу до цифрової спадщини³⁶. “Спадщина – надбання минулого, з яким ми живемо сьогодні та яке маємо передати майбутнім поколінням” – ці промовисті слова з інформаційного видання ЮНЕСКО про всесвітню спадщину (World Heritage Information Kit, 2008, р. 5) окреслюють фундаментальну проблему сучасної цивілізації, що безпосередньо торкається цифрової спадщини. Забезпечивши її надійне наслідування від покоління до покоління, людство зможе уникнути настання т. зв. “темного інформаційного століття” та поширення спричинених ним “хвороб” – “цифрового Альцгеймера” або “цифрової амнезії”.

Розглянуті документи ЮНЕСКО відображають розвиток у сучасному міжнародному праві універсальної концепції культурних цінностей, що базується на таких нормативно-правових засадах: кожна культурна цінність є унікальною та неповторною; всі культурні цінності підлягають національній і міжнародній охороні, передусім повазі до них і збереженню; культурні цінності, що становлять культурну спадщину народів людства (національну культурну спадщину), невідчужувані, та підлягають спеціальному міжнародному захисту³⁷. Показово, що серед критеріїв визначення культурних цінностей найбільш універсальним вважається визнання їх суспільної цінності, тобто історичне, наукове, мистецьке та інше культурне значення як для окремої спільноти чи держави, так і в глобальному світовому контексті. Достатньо поширеним є “хронологічний” або віковий критерій визначення культурних цінностей, згідно з яким до охоронних реєстрів вносять об’єкти, створення яких, або перебіг пов’язаних із ними подій, відокремлені від сьогодення певною часовою дистанцією. Зокрема, Конвенція ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності відносить до старожитностей усі предмети віком понад 100 років. Також застосовується концепція “художньо-естетичного” визначення критеріїв пам’яток³⁸. Попри відсутність концептуальних підходів, архівні документи та архіви у згадуваних вище міжнародних правових актах визнано невід’ємною складовою загальнодержавної та загальноцивілізаційної системи культурних цінностей, категоріями культурних цінностей достатньо широко охоплено їх видову структуру, окреслено критерії визначення ціннісних ознак архівного документа з позицій сучасної аксіології культурної спадщини (видатна універсальна цінність з точки зору історії, науки, мистецтва, естетики, духовна і сакральна цінність, автентичність, є витвором людського генія, унікальним свідченням історичного минулого, високохудожнім мистецьким твором, час створення, давність документів тощо). Заслуговують також на ува-

гу дотичні до специфіки архівних документів критерії відбору документів для внесення до охоронних реєстрів у Програмі “Пам’ять світу”. Їх диференційовано таким чином: передусім встановлюється автентичність, унікальність й незамінність документа (не має прямих аналогів); свідченням всесвітнього значення документа є його відповідність одному або декільком критеріям, зокрема: час створення (належність до періодів особливого історичного значення для світової спільноти, соціальних і культурних змін, що є показовими для свого часу, документ являє собою “відкриття нового” або є “першим серед подібних”); місце створення (ключова ознака, передбачає оцінку території, місцевості з точки зору значущості подій, які там відбулися, її впливу на історичні та культурні процеси, може містити опис зниклих міст, інститутів); народ (історичні умови створення – соціально-культурний контекст відображає аспекти поведінки людини, політичного, соціального, індустріального розвитку, прогресу й регресу, перехідні періоди в історії, вплив видатних особистостей, соціальних груп); предмет і тема (зміст зафіксував особливу історичну або інтелектуальну подію у природничих, соціальних, гуманітарних науках, політиці, ідеології, мистецтві, спорту), форма і стиль (видатне естетичне, стилістичне або лінгвістичне значення, унікальний спосіб фіксації інформації), а також раритетність, цілісність документа тощо³⁹. В окремих позиціях ці критерії співвідносяться з критеріями, які застосовують українські архівісти при віднесенні документів НАФ до унікальних⁴⁰.

Варто зауважити, що документи ЮНЕСКО не абсолютизують наведені критерії визначення й категорії культурних цінностей, надаючи право кожній країні, як носію суверенітету, самостійно встановлювати й конкретизувати додаткові підходи до розуміння змісту та юридичного тлумачення цього поняття, з урахуванням національних термінологічних традицій, законодавства і правозастосовної практики. Проте очевидним є той факт, що система міжнародних правових актів породжує певні обов’язки для держав, які їх підписали. Модуси історичного часу – минуле, сучасність, майбутнє, їхній взаємозв’язок виявляються надзвичайно важливими для міжнародно-правового регулювання охорони та використання культурних цінностей. Адже минуле у формі численних артефактів – будівель, меблів, картин, скульптур, книг, архівних документів тощо залишається певним чином присутнім у сучасному швидкоплинному житті людства. Йдеться не тільки про актуалізацію минулого, легітимізацію його прав у діалозі з сучасністю в історично і культурно-значимих сенсах, а й про зворотний зв’язок – від майбутнього до минулого. Остання ланка цього ланцюга вважається також важливою, адже те, що відбудеться у майбутньому, може мати істотний вплив на оціночні підходи та характеристики суспільством минулого. Серед найсуттєвіших домінант нормативних актів ЮНЕСКО: визнання

значущості культурних цінностей у світовому цивілізаційному контексті, з яких формується національна й світова культурна спадщина; розуміння необхідності охоплення правовими нормами максимально можливого спектра культурних цінностей; акцентування уваги міжнародної спільноти на пошуку дієвих універсальних механізмів забезпечення збереженості, можливостей захисту від знищення та пограбування пам'яток культури (в умовах різноманітних небезпек – воєн, забуття, згубного гніву тих, хто не визнає інших минулих і сучасних культур, посилення техногенного впливу на довкілля, зростання масштабів незаконної транскордонної торгівлі творами мистецтва) як загальнолюдської проблеми великої суспільної ваги.

Міжнародно-правові акти ЮНЕСКО передусім спрямовані на розв'язання принципової проблеми – конфлікту між правом на культуру і правами культур, в основі якого виразно прослідковується суперечність між правом особи мати повний доступ до культурних цінностей і правами культурних цінностей бути надійно збереженими в умовах сучасного глобального світу⁴¹.

Втім, єдиного загального тлумачення сутності поняття “культурні цінності” немає. Сформульовано низку його дефініцій відповідно до конкретних міжнародно-правових документів. Також не можна обійти увагою достатньо поширену в міжнародно-правових документах практику застосування понять “культурні цінності”, “культурна спадщина” і “культурне надбання” як синонімів. У наукових публікаціях українських і зарубіжних авторів питання термінологічного тлумачення цих понять та співвідношення між ними набули впродовж кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. особливої актуальності, зберігають достатньо високий заряд дискусійності та відображають різні авторські концепції, підходи, слушні думки й пропозиції. Так, на думку литовського науковця, професора Ю. Бучаса: “Спадок – це те, що нам залишає минуле, спадщина – те, що ми беремо з минулого і використовуємо як власність, а цінності культурної спадщини – те, що ми самі обираємо з культурної спадщини для використання і зберігання на майбутнє. “Спадок” і “спадщина” – не альтернативи, а саме складові єдиного історичного процесу, це віддавання і приймання”⁴². Ретроспективний погляд дослідників, наявність історичної складової у цих поняттях слугує підставою для висновків про те, що за своїм змістом поняття “культурна спадщина” збігається з поняттям “культурне надбання”. Обґрунтовується також думка про взаємозамінність з юридичної точки зору понять “культурні цінності”, “культурна спадщина”, “культурне надбання”⁴³.

З позиції відомих українських учених-юристів та істориків “культурні цінності” й “культурна спадщина” є дійсно близькими за своїм змістом поняттями, синонімічними та узагальнено позначають сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів мате-

ріальної й духовної культури, що мають художнє, історичне, наукове, етнографічне та інше культурне значення. І все ж, ці поняття навряд чи можуть трактуватися як тотожні. Зокрема, В. Акуленко у монографії “Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України” (2013) віддав перевагу загальному терміну “культурні цінності” перед терміном “культурна спадщина”, оскільки у Конвенції ЮНЕСКО про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. цим терміном широко охоплено поряд із нерухомими об’єктами і нерухомими предметами також історичні центри їх зосередження. Вчений підкреслив, що додатковою складовою до цього поняття є також те, що чільне місце присвячено розгляду міжнародного і національного правового регулювання проблеми повернення і реституції культурних цінностей⁴⁴. С. Кот вважає, що поняття “культурні цінності” пов’язане з розумінням культури як суспільного феномена, є ширшим за своїм змістом, ніж поняття “культурна спадщина” і охоплює матеріальні та духовні здобутки людства, включно з осягненнями минулих поколінь, так і сучасної генерації, яка перебуває в активній фазі процесу їх творення. Поняття “культурна спадщина” містить у собі виразний контекст процесу успадкування, тобто передачі від попередніх поколінь до наступних створених ними цінностей (“спадщини”) і, таким чином, виступає сегментом існуючого загального масиву культурних цінностей як цілості, є його невід’ємною складовою. Тому ці поняття можливо і доцільно розділяти. На думку вченого, радше можна говорити про близькість за змістом понять “культурні цінності” та “культурне надбання”. Адже філософський і культурологічний контексти поняття “культурні цінності” передбачають його тлумачення саме у сенсі матеріальних і духовних здобутків людства, які створені у процесі його розвитку, та є продуктом його життєдіяльності. У цьому значенні культурні цінності постають надбанням культури, тобто “культурним надбанням”⁴⁵.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що питання охорони й використання культурної спадщини та її складової – архівної спадщини, у багатьох країнах світу визнані як особливо актуальні, перебувають в епіцентрі суспільних і наукових дискусій. Адже право на доступ до культури, спадщини, інформації потребує їх збереження. Не буде перебільшенням констатація факту, що з кінця ХХ ст. людство переживає черговий пізнавальний “поворот” до культурної спадщини. За висновком авторитетної литовської дослідниці історії культури Р. Чепайтене, нова хвиля зацікавленості проблемами культурної спадщини призвела до суттєвого розширення аксіологічних і пізнавальних вимірів цього поняття, активізації пошуку на міжнародному рівні конструктивних рішень щодо її охорони та забезпечення збереженості, універсальних критеріїв ідентифікації й використання культурних цінностей. Внаслі-

док цього у процесі вивчення культурної спадщини (*heritage studies*) активно включаються нові академічні дисципліни, широкі верстви суспільства, фахівці. Сьогодні наука про спадщину, що сформувалася з практик управління (*management*), консервації (*conservation*) і зберігання (*preservation*), експертизи і дискусій із цих питань, є сферою академічних досліджень і швидко розвивається як комплексна й міждисциплінарна, тобто крім класичної тріади наук – історії, археології, архітектури, залучає географію, музеєзнавство, економіку, соціологію, педагогіку, культурологію, туризм тощо. Учена стверджує, що феномен “культурна спадщина” є культурною та історичною практикою, набуває глобального характеру в інформаційному суспільстві. У перспективі *ситуацію щодо охорони спадщини треба розуміти як складову культурної політики або, конкретніше, політики історії* (виділено нами – Л. П.)⁴⁶.

Аналіз наукових публікацій виразно свідчить, що нині поняття “культурні цінності” має розгалужений інтелектуальний простір, де зустрічаються і взаємодіють різні галузі наукових знань, де синтезуються напрацювання філософів, культурологів, істориків, правознавців-міжнародників, філологів, мистецтвознавців, музеєзнавців, документознавців, архівознавців та інших фахівців. Цей синтез із погляду загальних світових тенденцій дослідження теоретичних і прикладних проблем культурних цінностей, формування науки про культурну спадщину, становлення міжнародного права охорони культурних цінностей, є актуальним для гуманітарних знань в Україні. Він видається корисним і для вітчизняної архівістики, особливо для розвитку архівного права, опрацювання складних проблем збереження національної архівної спадщини, а також для окреслення сучасної моделі формування НАФ, вирішення теоретичних і практичних питань експертизи цінності архівних документів, коли в них синтезуються інтелектуальні, естетичні, аксіологічні, семіотичні аспекти художньої культури, її галузей і жанрів та інноваційні технологічні засоби їх реалізації. Наприклад, виявлення унікальних серед аудіовізуальних документів (якщо йдеться про кіно-документ як високохудожній твір мистецтва), електронних документів (якщо електронний документ – це оригінальний твір комп’ютерної графіки), науково-технічної документації (унікальний дизайнерський або архітектурний проект об’єкта нового будівництва).

(далі буде)

⁴⁶ Ададуров В. В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (Погляд історика-всесвітника)//Український історичний журнал. 2013. № 2. С. 4–23; Зашкільняк Л. О. Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування)//Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2005. Вип. 1. С. 28–35; Калакура Я. С. На-

ціональна пам'ять: історіографічний контекст//Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять: зб. наук. праць. 2012. Вип. 4. С. 30–41; *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія: монографія. Київ, 2013. 566 с.; *Матяш І. Б.* Установи пам'яті: поняття, місія, тенденції//Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять: зб. наук. праць. 2012. Вип. 4. С. 7–18; *Нагорна Л. П.* Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії: монографія. Київ, 2012. 328 с.

² *Новохатський К. Є.* Межі Національного архівного фонду//Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвід. зб. наук. праць. Вип. 4. Студії на пошану Руслана Пирого. Київ, 2001. С. 174.

³ Про Національний архівний фонд та архівні установи. Закон України від 24. 12. 1993 № 3814-ХІІ (зі змінами). URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3814-12> (дата звернення 16. 03. 2017).

⁴ *Матяш І.* Організація архівної справи в сучасній Україні. URL: history.org.ua/JournALL/sid/11/2/2.pdf (дата звернення 20. 03. 2017).

⁵ Архівістика: термінологічний словник/авт.-упоряд.: К. Є. Новохатський (кер.), К. Т. Селіверстова, Н. І. Гончарова та ін. Київ, 1998. 106 с.

⁶ Українська архівна енциклопедія/редкол.: І. Б. Матяш (гол.), І. Н. Войцехівська, Л. А. Дубровіна та ін. Київ, 2008. 680 с.

⁷ *Боряк Г.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна Україніка”: архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи: монографія. Київ, 1995. 348 с.

⁸ *Новохатський К. Є.* Гуманітарна місія архівів та реформування архівної справи в Україні//Архіви України. 2006. № 1–6. С. 79–85; *Його ж.* Документ Національного архівного фонду – документальна пам'ятка історії та культури: співвіднесення понять//Архіви України. 1999. № 1–6. С. 26–34; *Його ж.* Документ як об'єкт інформаційних відносин у законах України: спроба огляду деяких визначень//Архівознавство, Археографія. Джерелознавство: міжвід. зб. наук. праць. 2001. Вип. 3. Джерелознавчі дисципліни. С. 361–370; *Скрицька Л., Новохатський К.* Концепція забезпечення національних інтересів України в архівній справі (проект)//Студії з архів. справи та документознавства. 2002. Т. 8. С. 53–79; *Новохатський К. Є.* Межі Національного архівного фонду//Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвід. зб. наук. праць. Вип. 4. Студії на пошану Руслана Пирого. Київ, 2001. С. 173–180; *Його ж.* Національні архівні фонди в пострадянських державах: порівняльний аналіз архівних законів//Архіви України. 2001. № 1–2. С. 3–10; *Його ж.* Проблеми впровадження унормованої архівної термінології “використання” чи “користування”//Архіви України. 2000. № 4–6. С. 4–8; *Його ж.* Шляхи вдосконалення нормативно-правової бази діяльності архівних установ//Архіви України. 2000. № 1–3. С. 3–8.

⁹ *Кулешов С. Г.* Документознавство: Історія. Теоретичні основи: монографія. Київ, 2000. С. 59.

¹⁰ *Його ж.* Загальне документознавство: навч. посіб. Київ, 2012. С. 39.

¹² Там само. С. 42.

¹² Про обов'язковий примірник документів: Закон України від 09. 04. 1999 р. № 595/ХІV (зі змінами). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/apot/595-14> (дата звернення 20. 03. 2017).

¹³ Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657-ХІІ (зі змінами). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення 20. 03. 2017).

¹⁴ Інформація та документація. Керування документаційними процесами. Ч. 1. : Основні положення (ISO 15489-1:2001, MOD): ДСТУ 4423-1:2005. Київ, 2007. С. 3.

¹⁵ Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять: ДСТУ 2732:2004/розроб.: О. Загорецька, Л. Драгомірова, Л. Кузнєцова, С. Кулешов (кер. розроб.) та ін. Київ, 2005. С. 2.

¹⁶ *Автократов В. Н.* Теоретические проблемы отечественного архивоведения. Москва, 2001. 396 с.; *Бездрабко В. В.* Документознаводство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток: монографія. Київ, 2009. 720 с.; *Йі ж.* Історія науки про документ або Відкриття відомого: монографія. Київ, 2011. 296 с.; *Йі ж.* Управлінське документознаводство: навч. посіб. Київ, 2006. 207 с.; *Гельман-Виноградов К. Б.* Особая миссия документов: избр. труды. Москва, 2009. 184 с.; *Двоеносова Г. А.* Признаки, свойства и функции документа: опыт рационализации понятий//Отечественные архивы. 2012. № 3. С 109–114; 2012. № 4. С. 128–140; *Илизаров Б. С.* Роль документальных памятников в общественном развитии (теоретические вопросы использования архивных документов): учеб. пособие. Москва, 1987. 87 с.; *Кулешов С. Г.* Документознаводство: Історія. Теоретичні основи. Київ, 2000. 161 с.; *Його ж.* Загальне документознаводство: навч. посіб. Київ, 2012. 123 с.; *Його ж.* Управлінське документознаводство: навч. посіб. Київ, 2003. 57 с.; *Кушнарєнко Н. Н.* Документоведение: учебник. Киев, 2005. 459 с.; *Ларин М. В.* Управление документацией в организациях. Москва, 2002. 288 с.; *Митяев К. Г.* Документоведение, его задачи и перспективы развития//Вопросы архивоведения. 1964. № 2. С. 27–37; *Соколов А. В.* Информационный подход к документальной коммуникации: учеб. пособ. Ленинград, 1988. 85 с.; *Хан-Пица Э. И.* Архивоведческое терминоведение: учеб. пособ. Москва, 1990. 136 с.; *Его же.* О терминологических элементах “документационный”, “документальный”, “документный”//Советские архивы. 1984. № 3. С. 23–24; *Черешня А. Г.* Архивные документы в системе культурных ценностей. URL: www.rgand.ru/nauchnye-trudy-i-publikatsii/arkhivnye-dokumenty-v (дата звернення 27. 03. 2017); *Швецова-Водка Г. М.* Документознаводство: навч. посіб. Київ. 2007. 398 с.; *Bearman D.* Archival Strategies//American Archivist. 1995. Vol. 58, № 4. P. 380–413; *Cameron R. A.* The Concept of a National records program and its continued relevance for a new century//American Archivist. 2000. Vol. 63, № 1. P. 43–66; *Malkmus D. J.* Documentation Strategy: Mastodon or Retro-Success?//American Archivist. 2008, Vol. 71, № 2. P. 384–409; *Samuels H.* Who Controls the Past//American Archivist. 1986. Vol. 49, No. 2. P 109–124.

¹⁷ Архівістика: термінологічний словник... С. 27; Українська архівна енциклопедія... С. 636, 736, 787, 858; *Швецова-Водка Г. М.* Документознаводство: словник-довідник термінів і понять: навч. посіб. Київ, 2012. С. 54–59; A Glossary of Archival and Records Terminology/Richard Pearce-Moses; Advisors:Mark Greene, Rob Spindler, Diane Vogt-O'Connor ; Editorial Advisor Laurie Baty. Chicago, 2005. P. 126–128, 326–330; Dictionary of archival terminology = Dictionnaire de terminologie archivistique: English and French, with equivalents in Dutch, German, Italian, Russian and Spanish. 2nd rev. ed. Munchen; New-York; London; Paris, 1988. P. 128.

¹⁸ *Двоеносова Г. А.* Указ. соч. С. 128–140.

¹⁹ *Кулешов С. Г.* Документознаводство: Історія. Теоретичні основи. Київ, 2000. С. 76–84.

²⁰ *Боряк Г.* Національна архівна спадщина України... С. 92.

²¹ *Микешина Л.* Эпистемология ценностей: монография. Москва, 2007. С. 163–167.

²² *Кулешов С. Г.* Ще раз про “доджерело”//Студії з архів. справи та документознавства. 2002. Т. 8. С. 137.

²³ Про Національний архівний фонд та архівні установи. Закон України від 24. 12. 1993 № 3815-ХІІ (зі змінами). URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3814-12> (дата звернення 16. 03. 2017).

²⁴ Там само.

²⁵ Архівістика: термінологічний словник... С. 69.

²⁶ *Кулешов С.* До проблеми віднесення документів Національного архівного фонду України до унікальних//Студії з архів. справи та документознавства. 2008. Т. 16. С. 15–16.

²⁷ *Акуленко В. І.* Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України: монографія. Київ, 2013. С. 33–35.

²⁸ Україна в міжнародно-правових відносинах. Київ, 1997. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей/відп. ред.: Ю. С. Шемшученко, В. І. Акуленко. С. 86.

²⁹ *Стемняк Владислав.* Контрверсії довкола юридичних підстав для врегулювання міжнародних архівних претензій//Архіви України. 2004. № 3. С. 83.

³⁰ Україна в міжнародно-правових відносинах... Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей... С. 160–161.

³¹ Там само. С. 120–121.

³² Там само. С. 128–143.

³³ *Мельничук О. І.* Міжнародно-правовий статус всесвітньої культурної і природної спадщини. Київ, 2008. С. 153; *Її ж.* Міжнародно-правові засади формування списку Всесвітньої культурної та природної спадщини//Університетські наукові записки. 2005, 4(16). С. 285–288. URL: www.univer.km.ua (дата звернення 25. 03. 2017).

³⁴ Память мира: Общие руководящие принципы сохранения документального наследия (пересмотр. изд. 2002 г.)/подг. Реем Эдмондсоном. Париж, ЮНЕСКО, 2002. С. 2–3; *Boston G. (Ed.)* Safeguarding the Documentary Heritage UNESCO, Paris, 1998. 18 p.; *Edmondson Ray.* Audiovisual archiving. Philosophy and principles. Third Edition. Paris: UNESCO; 2016. 90 p.

³⁵ Україна в міжнародно-правових відносинах... Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей... С. 211.

³⁶ Charter on the Preservation of Digital Heritage//UNESCO. 2003. URL: <http://portal.unesco.org/> (дата звернення 22. 03. 2017).

³⁷ *Акуленко В. І.* Зазнач. твір. С. 80.

³⁸ *Ком С. І.* “Культурні цінності”: поняття і термін у контексті повернення та реституції предметів культури//Праці Центру пам’яткознавства: зб. наук. праць. 2011. Вип. № 20. С. 21–22.

³⁹ Память мира: Общие руководящие принципы сохранения документального наследия...С. 22–24.

⁴⁰ Методика віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, затверджена наказом Міністерства юстиції України 16. 08. 2016 р. № 2505/5. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1148-16> (дата звернення 23. 03. 2017).

⁴¹ Акуленко В. І. Зазнач. твір. С. 408.

⁴² Чепайтене Раса. Культурное наследие в глобальном мире: монография. Вильнюс, 2010. С. 20.

⁴³ Богуславский М. М. Международная охрана культурных ценностей. Москва, 1979. С. 23–24; *Его же*. Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты: монография. Москва, 2012. 416 с.; Молчанов С. Н. Об использовании понятий “культурные ценности” и “культурное наследие” (достояние) в международном праве: информ.-аналит. обзор//Московский журнал международного права. 2000. № 2. С. 20–27.

⁴⁴ Акуленко В. І. Зазнач. твір. С. 56–57.

⁴⁵ Кот С. І. Зазнач. твір. С. 12–15.

⁴⁶ Чепайтене Раса. Указ. соч. С. 5–7.

The article gives the complex analyses of the concept “National Archival Holdings” – the main structural elements of its official definition, logical connections, crossing between them and the concepts presented in legal documents, standards and scientific publications pertaining to the subject. Also the key aspects of the composition and structure of the National Archival Holdings are considered.

Key words: the National Archival Holdings; the document; the archival document; The National Archival Holdings document; the historical source; the value of the document; the cultural value; the information society.

УДК 35.077.1+930.25](477)

О. В. ДЕНИСЕНКО*

УНОРМУВАННЯ ПОРЯДКУ РОБОТИ З ДОКУМЕНТАМИ, ЩО МІСТЯТЬ СЛУЖБОВУ ІНФОРМАЦІЮ

Постановою Кабінету Міністрів України від 19 жовтня 2016 р. № 736 (далі – Постанова № 736) затверджено Типову інструкцію про порядок ведення обліку, зберігання, використання і знищення документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію (далі – Типова інструкція), яка набрала чинності 4 листопада 2016 р.

Зазначений вище нормативно-правовий акт розроблено з метою визначення єдиних вимог до ведення обліку, зберігання, використання і знищення документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію.

У першу чергу, положення Типової інструкції поширюються на службову інформацію, зібрану під час провадження оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, діяльності у сфері оборони держави. У той же час цей акт встановлює правила роботи з документами, що містять й іншу службову інформацію, в органах державної влади, інших державних органах, органах влади Автономної Республіки Крим (далі – установи).

Поняття “службова інформація” визначено у статті 9 Закону України “Про доступ до публічної інформації” від 13 січня 2011 р. № 2939-VI (далі – Закон № 2939-VI).

Так, законодавець визначив два основні види інформації:

1) що міститься в документах **суб’єктів владних повноважень**, які становлять внутрівідомчу службову кореспонденцію, доповідні записки, рекомендації, якщо вони пов’язані з розробленням напряму діяльності установи

або здійсненням контрольних, наглядових функцій органами державної влади, процесом прийняття рішень і передують публічному обговоренню та/або прийняттю рішень;

2) зібрана в процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, яку не віднесено до державної таємниці.

* *Денисенко Олександр Володимирович* – заступник директора департаменту-начальник відділу нормативно-методичного забезпечення діловодства та розвитку інформаційних технологій департаменту діловодства, формування, зберігання та обліку документів Національного архівного фонду Державної архівної служби України.

Тобто, службова інформація може міститися в документах, що створюються в обмеженому колі установ, зокрема, суб'єктів владних повноважень.

Стаття 3 Кодексу адміністративного судочинства України визначає:

суб'єкт владних повноважень – орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа, інший суб'єкт при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень.

Варто зауважити, що вперше на законодавчому рівні (**Закон № 2939-VI**) введено поняття “гриф “Для службового користування”, який проставляється на документах, що містять службову інформацію.

Законодавець чітко виділив **три** види інформації з обмеженим доступом:

- службова;
- конфіденційна;
- таємна.

Однією з важливих новел Типової інструкції є те, що для забезпечення основних напрямів роботи зі службовою інформацією в установі утворюється комісія з питань роботи із службовою інформацією, яка діє постійно. Положення про зазначену комісію та її склад затверджуються відповідним розпорядчим актом (наказом, розпорядженням) керівника установи.

Типова інструкція визначила, що основними завданнями комісії з питань роботи із службовою інформацією є:

складення переліку відомостей, що становлять службову інформацію (далі – перелік відомостей);

перегляд документів із грифом “Для службового користування” з метою його підтвердження або скасування;

розгляд документів із грифом “Для службового користування” на предмет встановлення в них відомостей, що містять відкриту інформацію, яка може бути використана під час опрацювання запитів на публічну інформацію;

розслідування на підставі рішення керівника установи фактів втрати документів із грифом “Для службового користування” та розголошення службової інформації;

розгляд питання щодо присвоєння грифа “Для службового користування” документам, що містять службову інформацію, яка не передбачена переліком відомостей, за поданням осіб, які підписують такий документ;

вивчення та проведення оцінки матеріалів, з якими планується ознайомити іноземців або які будуть їм передані.

Перелік відомостей складається на підставі пропозицій структурних підрозділів установи відповідно до вимог Закону України “Про доступ до публічної інформації”, затверджується керівником установи та оприлюднюється на її офіційному веб-сайті.

Ще однією новелою Типової інструкції є те, що на відміну від попереднього нормативно-правового акта*, який регулював аналогічні питання до набрання нею чинності, є те, що тепер немає потреби видавати в установі спеціальний розпорядчий документ, який би надавав доступ до документів із грифом “Для службового користування”. Тепер працівники, яким доручено опрацьовувати документ, що містить службову інформацію, визначаються керівником установи, його заступниками, керівниками структурних підрозділів у резолюції до такого документа.

Новим у зазначеній Типовій інструкції є й те, що тепер до документів із грифом “Для службового користування” мають право доступу члени постійних або тимчасових консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів установи (наприклад, члени колегії, експертно-перевірної (експертної) комісії, робочої групи тощо), які не є її працівниками. Для ознайомлення з документами, що виносяться на розгляд відповідного органу, достатньо резолюції його керівника.

Типовою інструкцією встановлено, що організація роботи з документами, що містять службову інформацію, в установі покладається на її службу діловодства.

Питання щодо необхідності присвоєння документу грифа “Для службового користування” вирішується його виконавцем або посадовою особою, яка підписує документ.

У випадках, коли присвоєння документів грифу обмеження викликає сумніви, питання щодо його необхідності та відповідності переліку відомостей і законодавству може бути розглянуто комісією з питань роботи зі службовою інформацією за поданням посадової особи, яка підписуватиме документ.

У разі виникнення необхідності в передаванні (надсиланні) документів, що містять службову інформацію, юридичним особам, громадським об'єднанням без статусу юридичної особи та фізичним особам, на яких не поширюються вимоги Типової інструкції, останні повинні взяти на себе письмове зобов'язання стосовно нерозголошення отриманої службової інформації. Зобов'язання може бути оформлене у вигляді листа, що направляється за підписом керівника установи.

Варто зауважити, що під час оформлення документів із грифом “Для службового користування”, їх підписання, затвердження, погодження,

* Інструкція про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять службову інформацію, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 27 листопада 1998 р. № 1893.

формування у справі застосовуються положення Типової інструкції з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1242 та національних стандартів, що регламентують порядок складення та оформлення організаційно-розпорядчих документів.

У разі ліквідації установи рішення про подальше користування документами з грифом “Для службового користування” приймає ліквідаційна комісія.

Типовою інструкцією передбачено, що державні архівні установи (державні архіви, архівні відділи райдержадміністрацій) надають консультаційну та методичну допомогу з питань діловодства стосовно документів, що містять службову інформацію, підготовки справ до передавання на архівне зберігання.

Типова інструкція регламентує такі напрямки роботи з документами та матеріальними носіями, що містять службову інформацію:

- реєстрація документів;
- облік видань із грифом “Для службового користування”;
- облік електронних носіїв інформації;
- друкування і розмноження документів;
- надсилання документів;
- формування виконаних документів у справі;
- користування документами;
- забезпечення збереженості документів та проведення перевірки їх наявності;
- підготовка справ до передавання на архівне зберігання;
- охорона службової інформації під час міжнародного співробітництва.

Типова інструкція містить низку додатків, які слугують зразками для ведення реєстраційних та облікових форм документів, що містять службову інформацію.

Серед них:

- журнал обліку конвертів (паковань) із грифом “Для службового користування”;
- акт про відсутність вкладень або порушень цілісності, пошкодження конверта (пакування);
- журнал реєстрації вхідних документів із грифом “Для службового користування”;
- журнал реєстрації вихідних та внутрішніх документів із грифом “Для службового користування”;
- реєстраційно-контрольна картка;
- журнал обліку та розподілу видань із грифом “Для службового користування”

журнал обліку електронних носіїв інформації, на які планується записувати службову інформацію;

форма бланка замовлення на розмноження документа з грифом “Для службового користування”;

журнал обліку розмножених документів із грифом “Для службового користування”;

форма бланка замовлення на видавання справ із грифом “Для службового користування”;

журнал обліку видавання справ із грифом “Для службового користування”;

форма бланка на видавання справ з архівного підрозділу (архіву) установи;

акт про результати перевірки наявності та фізичного стану документів, справ, видань, електронних носіїв інформації з грифом “Для службового користування” та організації роботи з ними;

обліку зустрічей з іноземними делегаціями, групами та окремими іноземцями.

Зазначимо, що вилучені для знищення за результатами експертизи цінності документи з грифом “Для службового користування” включаються до загального акта про вилучення для знищення документів, не внесених до НАФ, що складається архівом установи на усі документи, форма якого наведена у додатку 15 Правил організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 18 червня 2015 р. № 1000/5 і зареєстрованого у Міністерстві юстиції України 22 червня 2015 р. за № 236/27181. До речі, вперше у нормативно-правовому акті викладено порядок оформлення запису про знищення документів і справ з грифом “Для службового користування” у зазначеному акті. Зазвичай, документи і справи з грифом “Для службового користування” після затвердження керівником установи зазначеного вище акта знищуються шляхом подрібнення, і в акті перед записом про передавання вилучених для знищення документів на переробку робиться відмітка про спосіб знищення документів із грифом обмеження доступу із зазначенням відповідних номерів справ, що засвідчується підписами не менше трьох членів експертної комісії установи із проставлянням дати знищення.

Підкреслимо, що постановою № 736 внесено зміни до підпункту 3 пункту 23 Порядку утворення та діяльності комісій з проведення експертизи цінності документів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2007 р. № 1004 “Про проведення експертизи цінності документів”. До цього часу повноваження зі схвалення переліків відомостей, що становлять службову інформацію, були відне-

сені до повноважень експертної комісії установи. А тепер підготовка, схвалення таких переліків та подання їх на затвердження відноситься до функцій комісії зі службовою інформації.

Без сумніву можна стверджувати, що прийняття нової Типової інструкції стосовно роботи з документами, які містять службову інформацію, має досить важливе значення і для організації роботи з документами, що включають в себе конфіденційну інформацію. Така інформація може бути в документах, виготовлених як у паперовій формі, так і в електронній, що зберігаються на інших матеріальних носіях інформації (флеш-накопичувачі, диски тощо).

Відповідно до законодавства, службова інформація не може створюватися в комерційних та комунальних підприємствах. Але у той же час документи цих підприємств можуть містити конфіденційну інформацію.

Досить часто у практиці діяльності комерційних підприємств таку інформацію відносять до відомостей, що містять комерційну таємницю. І зазвичай ця два поняття ототожнюють.

Але законодавство дає окремі юридичні визначення цим двом поняттям.

Так, стаття 7 Закону України “Про доступ до публічної інформації” визначає, що ***конфіденційна інформація*** – інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб’єктів владних повноважень, та яка може поширюватися у визначеному ними порядку за їхнім бажанням відповідно до передбачених ними умов.

А стаття 505 Цивільного кодексу України встановлює, що **комерційною таємницею** є інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукупності її складових є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить, у зв’язку з цим має комерційну цінність та була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію.

Комерційною таємницею можуть бути відомості технічного, організаційного, комерційного, виробничого та іншого характеру, за винятком тих, які відповідно до закону не можуть бути віднесені до комерційної таємниці.

Оскільки на сьогодні відсутній загальнодержавний нормативно-правовий акт, який регламентує порядок роботи з документами, що містять конфіденційну інформацію, Державна архівна служба України планує підготовку проекту відповідного акта та подання його до Міністерства юстиції України. До його прийняття установи можуть або розробити свій власний нормативний акт, наприклад, Інструкцію про порядок роботи з документами, що містять конфіденційну інформацію,

або доповнити розділи уже чинної власної інструкції з діловодства положеннями, що стосуються специфіки організації роботи з документами, що містять конфіденційну інформацію.

Затверджена Кабінетом Міністрів України Типова інструкція може слугувати методичним та практичним посібником для розроблення установою зазначеного вище локального (внутрішнього) нормативного акта.

Так, зокрема, під час його розроблення можуть бути використані положення Типової інструкції стосовно організації реєстрації документів, що містять конфіденційну інформацію в частині визначення порядку реєстрації документів з таких напрямків:

- реєстрація документів;
- облік видань із грифами “Конфіденційна інформація” або “Комерційна таємниця”;
- облік електронних носіїв інформації;
- друкування і розмноження документів;
- надсилання документів;
- формування виконаних документів у справі;
- використання конфіденційної інформації та порядок користування документами з грифами “Комерційна таємниця”, “Конфіденційна інформація”;
- забезпечення збереженості документів та проведення перевіряння їх наявності;
- підготовка справ до передавання на архівне зберігання.

Також можуть використані форми документів (журналів, бланків замовлень), наведених у додатках до Типової інструкції, для розроблення аналогічних додатків до зазначеного вище нормативного акта.

Звичайно, що нормативний акт про порядок роботи з документами, що містять конфіденційну інформацію, може бути доповнений новими положеннями та додатками, які впливають зі специфіки діяльності та особливостей організаційної структури установи, її підпорядкованості чи взаємодії з іншими установами і організаціями.

Розроблення проекту такого нормативного акта доцільно вести в тісній взаємодії служби діловодства та архіву установи, юридичного підрозділу та інших структурних підрозділів, у діяльності яких створюється конфіденційна інформація.

Розроблений проект затверджується керівником установи та доводиться до відома усіх працівників підприємства.

УДК 930.25(477.83-25)“1920/1933”

В. І. ДОЛІНОВСЬКИЙ*

ЧИТАЛЬНИЙ ЗАЛ ЗЕМСЬКОГО АРХІВУ У ЛЬВОВІ У 1920–1933 РОКАХ: ДОСЛІДНИКИ ТА ТЕМИ СТУДІЙ

Проаналізовано нормативно-правову базу організації доступу до архівних фондів, розглянуто порядок та умови користування документами у читальному залі Земського архіву у Львові. Встановлено кількість дослідників, їхню професійну приналежність та науковий ступінь, охарактеризовано основні напрями та тематику наукових досліджень, мету приватних пошуків.

Ключові слова: Земський архів; читальний зал; архівні документи; використання інформації; дослідники; наукові дослідження.

Розвиток сучасного суспільства призвів до активного використання різноманітних інформаційних ресурсів. Не стали винятком й архівні установи, одним з основних напрямів діяльності яких є організація доступу та користування документами. Цей процес полягає у створенні відповідних умов для юридичних і фізичних осіб із метою виявлення та всебічного використання архівної інформації.

Важливу роль у реалізації цих завдань відіграє політика відкритості архівів. Перші спроби лібералізації доступу до архівних фондів здійснено наприкін. XVIII – поч. XX ст., що було пов'язано з бурхливим розвитком історичної науки. Доступними для громадськості стали французькі, голландські та австрійські архіви, а також Ватиканський архів. Попри непостійність цього процесу та певні обмеження у доступі до окремих фондів, дедалі більше архівних документів знаходили свого користувача.

Зміни, що відбулися в організації архівної справи Польщі у міжвоєнний період, відкрили перед архівами нові перспективи у сфері використання документів. Тогочасні архівні положення визначали, що доступними для відвідувачів були всі упорядковані документи (окрім секретних), з часу створення яких минуло 50 років і до яких не існувало спеціальних застережень з боку органів державної влади, депонентів

* *Доліновський Володимир Іванович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Львів.

чи дарувальників. Видавання документів залежало і від стану збереженості фондів та рівня їх опрацювання, а також кількості та відповідної підготовки працівників архівів. Доступ до документів здійснювався у наукових, службових і приватних цілях, а право на нього отримували як приватні особи – авторитетні науковці чи ті, які мали відповідні рекомендації від них або наукових інституцій, користувачі, які замовляли документи з приватною (не науковою) метою, так і наукові інституції, органи державної влади та місцевого самоврядування, громадські організації. Дозвіл на користування архівними документами надавав директор архіву на підставі письмового звернення із зазначенням мети, предмета та хронологічних меж дослідження. Іноземні дослідники отримували дозвіл на доступ до документів від міністра віросповідань та освіти (згодом – головного директора державних архівів) за рекомендацією дипломатичних представництв відповідних держав або їхніх наукових інституцій. Доступ до документів було заборонено особам, які з метою заробітку професійно здійснювали генеалогічні пошуки¹.

Основними формами доступу до архівних документів у польських архівах міжвоєнного періоду загалом і Земському архіві у Львові зокрема безпосередньо були: праця користувачів із документами у читальному залі (саме на цьому аспекті зупинимося детальніше); надання користувачам відповідей на звернення і запити та виготовлення для них копій документів; видавання документів у тимчасове користування поза межі архіву. Не менш важливою була популяризація архівних фондів шляхом організації виставок та проведення екскурсій.

Зацікавленість фондами окремих архівів залежала від характеру документів, що в них зберігалися. Найбільшою популярністю серед науковців та інших дослідників користувалися архіви, фонди яких складали документи періоду шляхетської Речі Посполитої². Втім, між окремими архівами існувала велика різниця у кількості доступних документів – зазвичай перевагу у цьому аспекті мали архіви з найкраще опрацьованими фондами та великою кількістю архівних покажчиків. Не менш важливим було також місце розташування самої установи³.

Земський архів у Львові, зберігаючи найбільшу колекцію актових книг гродських і земських судів (11 675 книг і фасцикул та 4922 індекси), доповнену згодом збіркою пергаментних грамот, судових книг, актів самоврядування міст та сіл тощо, якраз належав до числа архівів, у фондах яких переважали документи шляхетської Речі Посполитої. Загалом у 1924–1927 рр. тут налічувалося 17948 томів книг та документів за 1368–1894 рр.⁴ Фонди архіву, однак, не були достатньо опрацьованими, а робота над упорядкуванням документів, що велася від початку його діяльності з кінця XVIII ст., так і не увінчалася успіхом у вигляді загального архівного покажчика. Укладені у процесі опрацювання картотеки становили основу такого покажчика заледве до половини книг

(приблизно 40%). Лише у 1933–1936 рр. було опрацьовано інвентар гродських і земських актів⁵.

Залишали бажати кращого й умови зберігання документів. На думку директора О. Бальцера, приміщення колишнього Бернардинського монастиря не зовсім відповідало потребам архіву – нестача вільної площі для розміщення документів та відсутність опалення в архівосховищі призвели до його переповнення, недостатньої вентиляції та надмірної вологості. Втім, після проведеної перевірки стан збереженості книг (за винятком окремих фасцикул та актів, уражених пліснявою) відзначено як задовільний. Не надто сприятливими були й умови праці архівістів, а також дослідників. Оскільки архів не мав окремого приміщення для читального залу, він знаходився в одній із двох кімнат, призначених для канцелярії та робочих кабінетів архівістів (тут також зберігалися індекси актових книг гродських і земських судів). Відтак, зовсім небезпідставною є інформація, що низька відвідуваність архіву дослідниками була безпосередньо пов'язана з відсутністю “місця, спокою та світла”⁶. Попри це, читальний зал був діючим, а графік його роботи відповідав робочому розпорядку архіву: у період з 1 листопада до 31 березня – 8.30–15.30 у будні та 8.30–14.00 у суботу, у період з 1 квітня до 31 жовтня – 8.00–15.00 у будні, 8.00–13.30 у суботу⁷.

Особи, які отримали дозвіл на доступ до документів, користувалися ними в читальному залі під постійним наглядом працівника архіву. Архівісти, окрім надання дослідникам науково-довідкового апарату, повинні були максимально сприяти в архівних пошуках та інформувати користувачів про весь наявний матеріал до обраної теми дослідження. Останнім надавалася також можливість доступу до бібліотеки архіву та виготовлення за визначену оплату копій чи фотографій документів, репродукцій, відлуків печаток тощо⁸. Правила користування архівними документами, функції архівістів та права й обов'язки дослідників визначало Положення про читальний зал від 25 лютого 1919 р. (пізніше доповнене обіжниками міністерства віросповідання та освіти). Особливо регулювалося й питання кількості документів, що видавалися⁹.

Протягом цілого міжвоєнного періоду систематично зростала кількість дослідників у читальних залах державних архівів Польщі, зокрема й Земського архіву у Львові. У 1920–1924 рр. читальний зал архіву відвідували в середньому декілька дослідників (від 2 до 14 осіб у рік), пізніше їх кількість зросла (до 32 у 1926 р.). У наступних роках (включаючи перше півріччя 1933 р.) ця кількість коливалася у межах 22–35 осіб, а у 1931 р. досягла 53 осіб. Загалом у 1920–1933 рр. читальний зал архіву прийняв 317 дослідників (311 крайових та 6 іноземних), які сумарно отримали 13729 справ – 13711 томів актових книг та фасцикул гродських і земських актів, а також 18 пергаментних грамот (детальнішу інформацію про кількість дослідників і виданих їм книг та докумен-

тів див. у додатку 1). Попри певне зростання зацікавленості фондами Земського архіву у Львові з боку дослідників, кількість користувачів документами, втім, була помітно меншою у порівнянні з відвідуванням читальних залів в інших архівах. Для прикладу, читальний зал Земського архіву у Кракові за вказаний період відвідала 431 особа, Головного архіву давніх актів у Варшаві – 1689, Державного архіву у Познані (разом із відділом у Бидгощі) – 898, Державного архіву у Вільно – 893, Державного архіву у Львові за 1924–1933 рр. – 406¹⁰.

Зростання інтенсивності користування документами архіву одними й тими ж дослідниками свідчило про науковий характер їхньої діяльності. Завдяки такій систематичності у 1927–1932 рр. дослідники відвідували читальний зал Земського архіву від 184 до 499 разів на рік (разом – 1841). У першому півріччі 1933 р. дослідники здійснили до архіву 200 візитів. За цим показником архів також поступався іншим архівним установам, позаяк документами Земського архіву у Кракові дослідники користувалися 2596 разів, Державного архіву у Львові – 3280, Державного архіву у Познані – 6922, Державного архіву у Вільно – 8321, Головного архіву давніх актів у Варшаві – 13932¹¹.

Основним завданням статті є характеристика тематики досліджень відвідувачів читального залу Земського архіву у Львові. Цінним джерелом для вивчення цієї проблематики є справи, що містять особисті звернення дослідників про отримання дозволу на користування документами, рекомендації професорів Львівського (далі – Л. У. – В. Д.), Краківського (Ягеллонського) чи Варшавського університетів, керівників семінарів при Л. У.: історії Польщі, історії Середньовіччя, нової (ранньомодерної) історії, польського права, суспільно-економічної історії, історії Церкви, історії освіти та шкільництва та ін., клопотання міністерства віросповідання та освіти, наукових установ, а також резолюції дирекції архіву про надання цього дозволу тощо¹². Важливим джерелом є також список дослідників, що відвідували читальний зал архіву у 1933 р.¹³ Загалом за 1919–1933 рр. зафіксовано звернення/рекомендації 247 прохачів. Звідти отримуємо інформацію про їхню професійну приналежність чи рід занять (студент, вчитель, адвокат, державний службовець тощо), науковий ступінь (доктор, професор) та мету користування документами – наукове дослідження чи приватний інтерес. Збережений перелік не є повним, а самих заяв за вказаний період, очевидно, було більше (для порівняння див. дод. 1), однак на його підставі можемо, принаймні, скласти певне уявлення про коло дослідників архіву та їхні зацікавлення.

Найчисельнішою групою користувачів документами архіву були наукові працівники. До них відносимо як знаних на той час науковців (професорів університетів, викладачів гімназій, керівників та службовців бібліотек, директорів музеїв, архівістів), так і майбутніх – студентів

Л. У. чи інших університетів. Загалом документи ними замовлялися для написання монографій, наукових праць та публікацій, підготовки археографічних видань або ж опрацювань у рамках семінарських чи магістерських студій (ми не ставили собі за мету перевірку факту їх написання чи публікації – *В. Д.*). Відтак, відвідувачами читального залу були такі історики, як: М. Андрусак, Б. Барвінський, А. Бінкенмаєр, О. Галецький, В. Гарасимчук, С. Гошовський, Р. Зубик, Т. Коструба, І. Крип'якевич, Л. Курт, К. Тишковський, Л. Харевічова, О. Чоловський та ін., історик мистецтва З. Горнунг, правник, колекціонер та мистецтвознавець Т. Маньковський. З науковою метою документами архіву користувалися також представники інших професій: фінансовий радник Апеляційного суду у Львові Р. Андрушкевич, ротмістр В. де Козбан Бем, урядник Л. Вольський, літераторка М. Карецька, капітан, керівник бібліотеки В. Ю. Кобилянський, суддя Найвищого суду у Варшаві М. Островський, інженер сільського господарства В. Пжибиславський, директор повітової каси хворих у Турці В. Пулнарівич, працівник державної дирекції лісів у Львові В. Серацький, візитатор шкіл С. Солрович, шкільний інспектор Ю. Стажик, контрактний вчитель державної гімназії О. Таненбаум, лікар-ветеринар С. Якубовський, віце-консул Республіки Сполучених Штатів Бразилії С. (прізвище не встановлено – *В. Д.*) та ін.¹⁴ Серед відвідувачів архіву були й представники духовенства (священики, ченці): В. Гвоздзіцький, Я. Демітровський, А. Карвацький, В. Криш, А. Подолецький, Й. Островський та ін.¹⁵ Загалом науковий характер досліджень задекларовано у 213 зверненнях.

Замовлення документів у практичних цілях (34 звернення) стосувалися переважно генеалогічних пошуків, перевірки майнового стану чи обґрунтування права власності на маєтності, уточнення земельних парцель, надання відомостей про герби родин, виготовлення копій документів про підтвердження шляхетства, судових процесів тощо¹⁶. Наприклад, Є. Дунін-Вонсович, візитатор середніх шкіл (на пенсії), замовляв документи для упорядкування родинного архіву¹⁷.

Тематика досліджень – дуже різноманітна. Особливою популярністю користувалися краєзнавчі та біографічні дослідження, студії з церковної, політичної, військової та соціально-економічної історії, історії Львова. Знайшли свого дослідника спеціальні історичні дисципліни, право, історія мистецтва й медицини. Спробуємо, отже, проаналізувати детальніше основні напрями та тематику досліджень, що здійснювалися на підставі документів Земського архіву¹⁸ (статистичний огляд див. у додатку 2, рис. 1 і 2).

Краєзнавча тематика, одна з найбільш популярних, представлена дослідженнями з історії міст та сіл: Белз та Белзька земля, Буше, Галич, Гологори, Городок, Гусятин, Данильче, Дороговицьке староство, Дрогобич, Дрогомірчани, Дубляни, Жовква, Зборів, Кам'янець-Подільський,

Кам'янка Струмилова, Коломия, Копичинці, Лопатин, Перегінсько, Поморяни, Рава Руська, Рогатин, Самбір, Сокаль, Соکیلники, Судова Вишня, Тереховля, Тернопіль, Турківський повіт, Угнів, Уніж, Фирлеїв, Чортків та Чортківський повіт, Яворів, Ярослав з околицями та ін.¹⁹ Інколи дослідження історії окремих населених пунктів передбачало також вивчення історії місцевих костелів (Грубешів та Копичинці)²⁰.

Церковна історія репрезентована опрацюваннями з історії римокатолицьких парафій Перемишльської дієцезії до кінця XV ст., окремих парафій та костелів (у Кам'янці Струмиловій, Підкамені, Тлумачі, Угневі), монастирів (історію монастирів у Польщі, василіанського у Чорткові, бернардинського у Збаражі), діяльності чернечих орденів (єзуїтів у Ряшеві та Перемишлі, бернардинців та францисканців). Предметом окремих наукових студій стали пастирські мандрівки в Татрах та на Підляшші, а також церковна діяльність перемишльської каштелянки Катерини Ваповської у Сяноцькій землі. Авторами цих досліджень були студенти Л. У. та Ягеллонського університету, професори та вчителі місцевих гімназій, шкіл, духовної семінарії у Пінську, Люблінського університету, священники, катехити та ченці, суддя Найвищого суду у Варшаві, член Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (Т. Коструба)²¹.

Слід виділити також дослідження біографій політичних, військових та культурних діячів – Юзефа Бема, Єрмеї Вишневецького, Михайла Корибута Вишневецького, Анзельма Гостовського, Катерини Коссаковської, Станіслава Любомирського, Владислава Опольського, Станіслава Августа Понятовського, Бернарда Претфіча, Миколая Розембарського, Марка Собеського, Самуеля Твардовського, Юзефа Александра Яблоновського, Анни Яблоновської та ін.²² Окремі біографічні дослідження стосувалися життя й діяльності церковних ієрархів, зокрема львівських – унійного єпископа Йосифа Шумлянського (1667–1708), латинських архієпископів: Бернарда Вільчека (1503–1540) та Яна Соліковського (1584–1603)²³.

Значним тематичним розмаїттям відзначалися також дослідження з соціально-економічної історії. Досліджували її переважно асистенти та студенти Л. У., учасники семінару суспільно-економічної історії: К. Арламовський, Р. Зубик, Є. Кулинич, Т. Лютман, Б. Пучинський, В. Стись, А. Тарнавський, Я. Турська, М. Шавагерівна та ін. Дослідження стосувалися історії кредиту у перемишльській землі у 1535–1545 рр., аналізу економічної політики шляхти у XVII–XVIII ст., економічної діяльності Я. Замойського, маєткового стану фундаційних дібр, фільваркового господарства та рахунків наприкін. XVIII–поч. XIX ст., земельної власності та економічних відносин у Сяноцькій землі у 1772–1820 рр., історії торгівлі у Бродах у 1772–1880 рр. тощо. Об'єктом наукових зацікавлень окремих користувачів стало дослідження функціонування

маєтків Ярославських та соляних жуп на руських землях у XV–XVI ст., проблема роздроблення селянських ґрунтів після скасування панщини в Галичині на підставі ґрунтових метрик. Деякі з дослідників як мету користування документами вказували дослідження економічних відносин або ж опрацювання люстрацій та інвентарів маєтків, матеріалів контрактів 1772–1850 рр., встановлення меж сіл та проведення статистичних підрахунків на підставі ґрунтових метрик²⁴.

Виявлено також дослідження, присвячені політичній та військово-дипломатичній тематиці. Досліджувано, зокрема, походи Я. Замоїського у Молдавію та Волощину, історію “татарщини”, татарсько-польсько-литовські відносини в першій половині XV ст. та польсько-турецькі війни з детальним оглядом діяльності С. Жолкевського, військові кампанії С. Чарнецького та Є. Любомирського у Північній війні у 1655–1657 рр., питання функціонування польсько-московського кордону за Поляновським миром (розмежований у 1634–1648 рр.) та охорони польсько-угорського пограниччя у XVIII ст.²⁵ До військової тематики відносимо також дослідження фортифікацій – замків Галицької землі та Станіславівської фортеці²⁶.

З історією України безпосередньо пов’язані дослідження про відносини С. Жолкевського з козаками та Молдавією у 1596–1620 рр.; участь шляхти у повстанні Б. Хмельницького у 1648–1657 рр.; діяльність Є. Вишневецького на Україні до 1648 р. та І. Виговського як київського воєводи у 1659–1664 рр., авторами яких були студенти/випускники Л. У., учасники семінару історії Польщі²⁷. Тему “Війна Б. Хмельницького з Річчю Посполитою у 1654–1655 рр.” досліджував співробітник бібліотеки Інституту “Народний дім” у Львові С. В. Черевка²⁸; про дозвіл на користування документами архіву у наукових цілях, зокрема доповнення видання “Джерела до історії України 1657–1665 рр.”, клопотав історик В. Гарасимчук²⁹.

Достатньо представлена в дослідженнях й історія Львова, у якій охоплено також окремі аспекти церковної, військової та соціально-економічної історії, генеалогії та біографістики. Відтак, облогу Львова 1655 р. досліджував С. В. Черевка³⁰, працю “Львів і військо у 1648–1670 рр.” писав С. Шопа, студент філософії та учасник семінару суспільно-економічної історії Л. У.³¹; історію окремих національних громад Львова, зокрема італійців у XV–XVII ст. вивчала Д. Фрицаковська, учасниця семінару історії Середньовіччя Л. У.³² Окремі дослідження стосувалися представників тогочасної еліти міста – грецького купця, львівського патриція і мецената К. Корнякта та італійського купця У. Убальдіні – у виконанні Є. Тріллерівни, студентки гуманістичного факультету Л. У.³³ та Л. Курдибахи, асистента інституту історії освіти та шкільництва при Л. У.³⁴ Патриціанські родини Вольфовичів, Вільчків та Корняктів досліджували А. Дорфлерівна, С. Кучівна, Є. Тріл-

лерівна та Ц. Шайнерівна³⁵. Історії львівської медицини присвячене дослідження про шпиталь Боніфратрів (на з'їзд істориків медицини у Познані) у виконанні В. Януша, старшого асистента Л. У.³⁶ Студент того ж університету А. Куцринський працював над темою “Історія друкарні у Львові у першій половині XVII ст.”³⁷. Копію документа про організацію львівських музик (24 жовтня 1634 р.) зі львівських гродських книг, замовляв архіваріус м. Львова Ю. Скочек³⁸. Економічна історія Львова представлена дослідженнями асистентів та студентів Л. У., учасників семінару суспільно-економічної історії: Л. Харевичова вивчала професійні корпорації міста³⁹; М. Вонсович, М. Козаківна та С. Сегл опрацьовували документи до історії львівських контрактів у 1641–1644, 1661–1664, 1676–1685 та 1721–1730 рр.⁴⁰; дослідження цін у Львові XVI–XIX ст. стало об'єктом наукових зацікавлень Я. Фалішевського та С. Гошовського⁴¹.

Серед тематичного розмаїття свого дослідника знайшли й спеціальні історичні дисципліни. Дипломатика була представлена дослідженням М. Свежавської – порівнювала грамоту Казимира III, датовану 1337 р., з іншими грамотами монарха, що зберігалися у львівських архівних та бібліотечних збірках⁴²; сфрагістику репрезентував М. Гумовський, директор Великопольського музею у Познані, що здійснював пошук міських печаток⁴³; геральдику – опрацювання гербу Станіслава – місцевий професор Щербелко (ім'я не встановлено – В. Д.) та краєзнавець доктор Ю. Грабовський⁴⁴, а також З. Лясоцький з “історико-геральдичним дослідженням”⁴⁵; нумізматику – студенти Л. У. й учасники семінару суспільно-економічної історії В. Тждадлівна та А. Фастнахт, метою дослідження яких було опрацювання таблиць вартості монет XVI–XIX ст. та їх бібліографії⁴⁶. Наукові генеалогічні дослідження стосувалися родин Бучацьких, Зборовських, Любомирських, Скшетуських⁴⁷. Генеалогію руської шляхти досліджував Є. Погоновський, професор гімназії у Львові⁴⁸.

Не залишилася поза увагою дослідників і єврейська проблематика. Відтак, досліджувано економічну роль євреїв у Польщі у XVIII ст., історію польських франкістів, євреїв у Бродах та Ярославі, поголового єврейського податку з 1550 р.⁴⁹.

В окрему рубрику слід виділити поодинокі дослідження різножанрового тематичного спрямування. У них відображені, зокрема, проблеми демографії (розміщення населення в Малопольщі у XVI ст., заселення Перемишльської землі у другій половині XVII ст. та ін.)⁵⁰, історія мистецтва (вивчення мистецтва польських вірмен⁵¹, історії міщанського мистецтва XVI–XVIII ст., польської архітектури, різьби та малярства XVIII ст.)⁵², історія медицини (історія санаторію у Шклі⁵³ та біографія Е. Сикста (бл. 1570–бл. 1635) – відомого львівського лікаря)⁵⁴, правнича тематика (опрацювання з приватного польського права та історії судочинства)⁵⁵. Серед тем, задекларованих у заявах на користування

документами, маємо також дослідження про повстання хохолівських гуралів 1846 р., історію бібліотеки Собеських, історичну полеміку щодо польської мови⁵⁶. Траплялися й зовсім оригінальні теми, як от: “Історія давніх та тогочасних звіринців у Польщі” та “Історія підкови на польських землях”⁵⁷. В окремих зверненнях виявлено лише інформацію про науковий характер дослідження без означення конкретної тематики.

Дослідниками, які клопотали про отримання права доступу до фондів архіву, були й науковці з інших країн: доцент Карлового університету у Празі Ю. Мацурек із дослідженням про польсько-габсбурзькі та польсько-угорські відносини у першій пол. XVII ст.⁵⁸; румунський професор П. П. Панаїтеску, який вивчав історію Молдавії у XVII ст.; історик із Шотландії А. І. Камерон – дослідниця теми “Шотландці в Польщі”; К. С. Штауг з Осло – як тему дослідження вказав “Документи руські до XVI ст.”⁵⁹. Серед дослідників-іноземців був також німецький історик та етнограф Л. Курт (пошуки для нього мала здійснювати Є. Тріллерівна). Досліджуючи вплив німецької колонізації на економіку Речі Посполитої та торгівлю зі Сходом, він прагнув доповнити свій матеріал про колонізаційні процеси німців у перемишльській землі в пізньосередньовічну епоху⁶⁰.

Нерідко дослідники замовляли документи, продовжуючи працювати над однією і тією ж темою кілька років: магістр філософії С. Брекеш, готуючи дослідження з історії Кросна над Віслоком (1931, 1932)⁶¹; доктор Ю. Відаєвич – історії села та парафії Буше (1918, 1921, 1922)⁶²; К. Готфрід, вчитель державної чоловічої семінарії у Ряшеві – єзуїтів у Ярославі (1931, 1932). Інші користувачі документами, навпаки, у різні роки займалися розробленням різних тем. Для прикладу: А. Дорфлерівна спочатку досліджувала історію родини Вольфовичів (1931), а згодом – історію Самбора (1933)⁶³; Є. Тріллерівна – історію родини Корняктів та біографію К. Корнякта (1929, 1931); Т. Коструба – історію Чорткова (1928)⁶⁴ та місцевого василіанського монастиря (1930) та ін. Траплялися також випадки дослідження однакових тем різними відвідувачами читального залу. Для прикладу, історія Белза у різні роки стала предметом наукових зацікавлень місцевого декана священика Я. Демітровського, графа А. Губриновича, студента права Л. У. (у майбутньому – відомого дипломата) та С. Стаюха з Перемишля⁶⁵; Дублян – п. Ковалевської, дружини професора зоології керівника зоологічного музею Академії рільництва у Дублянах М. Ковалевського, а також студенток Л. У. та учасниць семінару суспільно-економічної історії Я. Липацевичової (з Варшави) та М. Подульської⁶⁶; Самбора – А. Дорфлерівни та Е. Журовської, студентки Л. У.⁶⁷ та ін. Не рідкістю були й випадки, коли архівні пошуки та користування документами здійснювалися на замовлення зацікавлених осіб іншими виконавцями (приклад історика Л. Курта). Зокрема, копії актів із теребовлянських гродських книг, що стосувалися історії міста Копичинці та акта фундації костелу замовляв

для М. Островського, судді Найвищого суду у Варшаві, Е. Островський, службовець Самоурядового відділу у Львові⁶⁸; копії документів до історії Дроговизького староства, зокрема сіл Дроговиже, Демня, Розвадів, Вериня, Стільсько та ін. мав виконувати для священника Ю. Глабінського студент Л. У. М. Ренкас⁶⁹; пошук декрету шляхтича та військового урядника Михайла Бучацького з 1435 р. для В. Курашкевича, асистента семінару польської та слов'янських мов Ягеллонського університету здійснював лектор того ж університету Л. Андрейчин⁷⁰; перегляд індексів до львівських гродських книг для історика-архівіста та музеолога О. Чоловського і його дослідження з історії Помор'я мав здійснювати М. Орловський⁷¹. Відомий також випадок, коли дослідник клопотав про отримання дозволу на користування документами не лише для себе, а й для особи, яка мала стати його помічником у здійсненні архівних пошуків. Таким дослідником був В. Каменецький, якого для реалізації наукових цілей цікавили белзькі, буські, галицькі, львівські та теребовлянські гродські та земські книги за 1550–1600 рр. Допомогати йому мав Г. Лепуцький, студент Л. У.⁷² Деякі дослідники, користуючись із свого перебування у Львові, замовляли документи на конкретні дні і навіть години. Зокрема, Я. Герлах, учасник семінару історії польського права у Л. У. клопотав про отримання справ на 2 січня 1925 р.⁷³; Я. Грабовецький, службовець міністерства закордонних справ у Варшаві – на 1 серпня 1927 р.⁷⁴; І. Филипчак, учитель жіночої семінарії в Самборі – на 2 січня 1931 р. (просив про винесення документів о 8 год. зранку)⁷⁵.

Таким чином, порядок та умови доступу до документів Земського архіву у Львові визначалися відповідно до актуальної на той час нормативно-правової бази. Незважаючи на недостатню опрацьованість наукового-довідкового апарату та несприятливі умови праці з документами, пов'язані з відсутністю окремого приміщення для читального залу, відзначаємо систематичне збільшення кількості дослідників. Це свідчило про зростання зацікавленості фондами архіву, сприяло підвищенню його суспільної ваги та авторитету. Доступ до документів здійснювався у наукових та практичних цілях. Найчисельнішою групою користувачів були наукові працівники, серед яких були як вже знані науковці, зокрема й закордонні (Б. Барвінський, А. Біркенмаєр, О. Галецький, В. Гарасимчук, С. Гошовський, І. Крип'якевич, А. І. Камерон, Л. Курт, Т. Маньковський, П. П. Панаїтеску, Л. Харевічова та ін.), так і студенти Львівського та інших університетів (М. Андрусак, М. Вонсович, А. Гілевич, А. Дорфлерівна, Р. Зубик, Т. Лютман, Є. Тріллерівна, Я. Турська та ін.). У наукових цілях документами архіву користувалися також представники інших професій (вчителі шкіл/гімназій, державні службовці, інженери, лікарі, судді, урядники тощо), духовенство. Тематика досліджень відзначалася розмаїтістю, охоплюючи краєзнавство, біографістику, політичну та військово-дипломатичну, соціально-економічну та церковну історію, історію України та Польщі й окремо

Львова, історію медицини, мистецтва, спеціальні історичні дисципліни, демографію тощо. У практичних цілях документи замовлялися для генеалогічних пошуків, підтвердження шляхетства, залагодження майнових справ.

Додаток 1

**Робота читального залу Земського архіву у Львові
(1920–1933 рр.)***

Рік	Кількість дослідників		Кількість переглянутих томів/фасцикул/грамот		Разом	
	крайових	іноземних	крайовими дослідниками	іноземними дослідниками	Кількість дослідників	Кількість томів
1920	6	–	960	–	6	960
1921	3	–	18	–	3	18
1922	2	–	182	–	2	182
1923	6	–	566	–	6	566
1924	14	1	80	8	15	88
1925	12	2	200	2	14	202
1926	32	–	2114	–	32	2114
1927	26	2	908	8	28	916
1928	35	–	2051	–	35	2051
1929	32	–	769	–	32	769
1930	35	1	868	–	36	868
1931	53	–	1711	–	53	1711
1932	33	–	1759	–	33	1759
1933 (I півріччя)	22	–	1505	–	22	1505
Разом	311	6	13693	18	317	13729

* Доліновський В. І. Організація та діяльність Земського архіву у Львові (1919–1933 рр.): дис. ... канд. іст. наук :27.00.02/Держ. архів. служба України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства. Київ, 2014. Додаток Д. С. 258.

Тематика досліджень у Земському архіві у Львові (1920–1933 рр.)

Тематичні рубрики	Кількість звернень/досліджень																	Всього
	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	б.д.			
Красназнавство	1	1	2	1	2	5	4	3	7	2	7	4	6	12	5	62		
Церковна історія	1		1					2	1		1	2	2	2	2	14		
Біографістика		1			2	3	4	2	4	2	1	3	1	1		24		
Соціально-економічна історія			1	4	3			1	1			4	1	4	1	20		
Військово-політична історія							1	2	1		4	3	2			13		
Історія України					1		1	1				2	1			6		
Історія Львова		1				2	3	1	3	4	1	4			1	20		
Спеціальні історичні дисципліни	1	1										1	2	4	1	10		
Єврейське питання	1			1				1			1		1	1		6		
Демографія							1		1		1					3		
Історія мистецтва				1							1		1			3		
Історія медицини			1			1										2		
Право			1									1				2		
Varia	1						2	1		1				4		9		
Наукова мета/без теми				2	3	4	4	2	1	1			1	1		19		
Приватні та генеалогічні дослідження	1	1	3		1	1	3	1	3	3	7	7	1	1	1	34		
Разом	6	5	9	9	12	16	23	17	22	13	24	31	19	30	11	247		

ЦДАЛ України. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 138, 139, 140; Ф. 776. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 61–61зв.

Рис. 1

Рис. 2

¹ Детальний огляд нормативно-правової бази у цій сфері див.: *Долиновський В. І.* Організація доступу та порядок користування документами у Земському архіві Львова: нормативно-правовий аспект//Архіви України. 2011. № 5. С. 48–60; *Mameczak-Gadkowska I.* Archiwa Państwowe w II Rzeczypospolitej. Poznań, 2006. S. 307–313; *Galuda R.* Archiwa Państwowe w latach 1918–2011: podstawy prawne działalności. Poznań, 2010. S. 88–95. Публікацію положень здійснено у: *Piechota R., Jagiełło B., Motas M.* Pierwsze protokoły Rady Archiwalnej. Regulaminy archiwalne//Teki archiwalne. Materiały źródłowe. 1971. T. XIII. S. 176–181.

² Фонди польських архівів міжвоєнного періоду склали документи періоду Речі Посполитої – 9,3% державного архівного фонду; документи австрій-

ського періоду та Першої світової війни – 88,1%; документи незалежної Польської держави – 2,6% (*Mamczak-Gadkowska I. Archiwa Państwowe ...* S. 181).

³ *Mamczak-Gadkowska I. Archiwa Państwowe ...* S. 314.

⁴ Питання формування збірок архіву розглянуто у: *Доліновський В.* Організація та комплектування Бернардинського архіву у Львові (1784–1918 рр.)// *Архіви України.* 2009. № 5. С. 71–74; *Його ж.* Діяльність Земського архіву у Львові (1919–1933 рр.)// *Prace Historyczno-Archiwalne.* Rzeszów, 2013. Т. 25. S. 169–170; *Dolinowski W.* Gromadzenie zbiorów Archiwum Bernardyńskiego we Lwowie w latach 1784–1933// *Archeion.* 2014. Т. 115. S. 259–282.

⁵ Детальніше див.: *Доліновський В. І.* Опрацювання документів у Земському архіві у Львові// *Архіви України.* 2012. № 5. С. 26–41.

⁶ *Доліновський В. І.* Умови зберігання документів Земського архіву у Львові// *Архіви України.* 2014. № 4–5. С. 111–112.

⁷ ЦДІАЛ України (Центральний державний історичний архів України, м. Львів). Ф. 145 “Земський архів у Львові”. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 117; Спр. 14. Арк. 10, 22, 44; Спр. 15. Арк. 3, 26, 39, 50; Спр. 16. Арк. 16, 19, 103; Спр. 19. Арк. 15; Ф. 776 “Державний архів у Львові”. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 3–5.

⁸ У зв’язку з високою інфляцією, положення про архівні оплати, а разом із тим їх розміри, змінювалися майже щороку (див.: *Доліновський В. І.* Організація та діяльність Земського архіву у Львові (1919–1933 рр.): дис. ... канд. іст. наук :27.00.02./Держ. архів. служба України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства. Київ, 2014. С. 123–126).

⁹ Детальніше див.: *Доліновський В. І.* Організація доступу ... С. 50–56; *Його ж.* Організація та діяльність Земського архіву у Львові ... С. 120–122, 127–128.

¹⁰ *Доліновський В. І.* Організація та діяльність Земського архіву у Львові ... Додаток Е. С. 259; *Archiwum Główne w Warszawie. Lata 1915–1926// Archeion.* 1928. Т. 2. S. 141; *Archiwum Państwowe w Poznaniu// Archeion.* 1928. Т. 4. S. 153; *Archiwum Państwowe w Wilnie w latach 1919–1926// Ibidem.* S. 169; *Sprawozdanie z działalności Archiwów Państwowych/pod redakcją W. Łopacińskiego. Rok 1927// Archeion.* 1929. Т. 5. Dział urzędowy. S. 50, 56, 57; *Sprawozdanie ... Rok 1928// Archeion.* 1930. Т. 6–7. Dział urzędowy. S. 45, 54, 55; *Sprawozdanie ... Rok 1929// Archeion.* 1930. Т. 6–7. Dział urzędowy. S. 106, 118–120; *Sprawozdanie ... Rok 1930// Archeion.* 1931. Т. 9. Dział urzędowy. S. 67, 86, 88, 89; *Sprawozdanie ... Rok 1931// Archeion.* 1932. Т. 10. Dział urzędowy. S. 32, 44, 46; *Sprawozdanie ... Rok 1932// Archeion.* 1933. Т. 11. Dział urzędowy. S. 129, 143, 145, 146; *Sprawozdanie ... Lata 1933 i 1934/oprac. A. Rybarski// Archeion.* 1935. Т. 13. S. 232, 258, 261, 262; *Kulecka A.* *Archiwum Państwowe w Wilnie (1922–1939)// Archeion.* 2014. Т. 115. S. 318.

¹¹ *Доліновський В. І.* Організація та діяльність Земського архіву у Львові (1919–1933 рр.): дис. ... канд. іст. наук ... Додаток Е. С. 259; *Sprawozdanie ... Rok 1927// Archeion.* 1929. Т. 5. – Dział urzędowy. – S. 50, 56, 57; *Sprawozdanie ... Rok 1928// Archeion.* 1930. Т. 6–7. Dział urzędowy. S. 45, 54, 55; *Sprawozdanie ... Rok 1929// Archeion.* 1930. Т. 6–7. Dział urzędowy. S. 106, 118–120; *Sprawozdanie ... Rok 1930// Archeion.* 1931. Т. 9. Dział urzędowy. S. 67, 86, 88, 89; *Sprawozdanie ... Rok 1931// Archeion.* 1932. Т. 10. Dział urzędowy. S. 32, 44, 46; *Sprawozdanie ... Rok 1932// Archeion.* 1933. Т. 11. Dział urzędowy. S. 129, 143, 145, 146; *Kulecka A.* *Archiwum Państwowe ...* S. 318.

¹² ЦДІАЛ України. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 138, 139, 140.

¹³ Там само. Ф. 776. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 61–61зв.

- ¹⁴ Там само. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 5–6, 37, 57, 85, 106; Спр. 139. Арк. 35, 53–54; Спр. 140. Арк. 7–9, 54, 63–64, 108, 113, 120, 140–141, 167, 198.
- ¹⁵ Там само. Спр. 138. Арк. 111, 129; Спр. 139. Арк. 29, 43, 47, 57; Спр. 140. Арк. 50, 55; Ф. 776. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 61зв.
- ¹⁶ Там само. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 36, 40–41, 43, 81–82, 93, 102, 108; Спр. 139. Арк. 1, 9, 34, 60, 65, 87, 97; Спр. 140. Арк. 1–4, 56, 62, 110, 118, 135, 137, 157, 161, 172, 188, 196; Ф. 776. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 61.
- ¹⁷ Там само. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 123.
- ¹⁸ Детальний список дослідників та перелік їхніх тем подано у: *Долиновський В. І. Організація та діяльність Земського архіву у Львові (1919–1933 рр.): дис. ... канд. іст. наук ... – Додаток 3. С. 262–274.*
- ¹⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 1; Спр. 138. Арк. 3, 9, 44–45, 50–51, 55, 57, 77–78, 83, 85, 87, 97, 99, 111, 125, 129; Спр. 139. Арк. 8, 36, 44–45, 64, 66, 78, 80, 96, 108; Спр. 140. Арк. 7–9, 11, 54–55, 61, 63–64, 87, 108, 111–112, 121, 123, 125, 129, 132, 140–141, 157–158, 167, 171, 175, 187, 199; Ф. 776. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 60–61зв.
- ²⁰ Там само. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 83; Спр. 140. Арк. 7–9.
- ²¹ Там само. Спр. 138. Арк. 60, 90, 105, 110; Спр. 139. Арк. 37, 43, 48, 57, 61, 62; Спр. 140. Арк. 50, 57, 58, 160; Ф. 776. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 61зв.
- ²² Там само. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 37, 42, 46, 48–49, 53, 57, 92, 95, 98, 100, 103, 121, 128; Спр. 139. Арк. 40, 112; Спр. 140. Арк. 109, 133, 138, 165–166, 185; Ф. 776. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 61.
- ²³ Там само. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 13–14; Спр. 139. Арк. 105; Спр. 140. Арк. 117; Ф. 776. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 61зв.
- ²⁴ Там само. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 10; Спр. 139. Арк. 10, 33–34, 46, 76, 83; Спр. 140. Арк. 51, 65, 119, 122, 131, 150, 189, 195; Ф. 776. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 61зв.
- ²⁵ Там само. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 52, 112; Спр. 139. Арк. 98–99, 102–103, 114–115, 117; Спр. 140. Арк. 120.
- ²⁶ Там само. Спр. 140. Арк. 113, 173.
- ²⁷ Там само. Спр. 138. Арк. 58, 126; Спр. 139. Арк. 77, 100.
- ²⁸ Там само. Спр. 140. Арк. 184.
- ²⁹ Там само. Спр. 138. Арк. 101.
- ³⁰ Там само. Спр. 140. Арк. 182.
- ³¹ Там само. Арк. 192.
- ³² Там само. Арк. 163.
- ³³ Там само. Арк. 138.
- ³⁴ Там само. Спр. 139. Арк. 55–56.
- ³⁵ Там само. Спр. 138. Арк. 124, 127; Спр. 139. Арк. 51–52; Спр. 140. Арк. 134, 194.
- ³⁶ Там само. Спр. 140. Арк. 197.
- ³⁷ Там само. Спр. 139. Арк. 58.
- ³⁸ Там само. Спр. 140. Арк. 115.
- ³⁹ Там само. Арк. 174.
- ⁴⁰ Там само. Спр. 138. Арк. 80; Спр. 139. Арк. 38; Спр. 140. Арк. 114.
- ⁴¹ Там само. Спр. 138. Арк. 96, 109; Спр. 140. Арк. 162.
- ⁴² Там само. Спр. 140. Арк. 107.
- ⁴³ Там само. Спр. 138. Арк. 104.
- ⁴⁴ Там само. Ф. 776. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 61зв.
- ⁴⁵ Там само.

- ⁴⁶ Там само. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 140, Арк. 139, 170.
- ⁴⁷ Там само. Спр. 138. Арк. 9; Спр. 140. Арк. 164; Ф. 776. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 61.
- ⁴⁸ Там само. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 47–49.
- ⁴⁹ Там само. Спр. 138. Арк. 84; Спр. 139. Арк. 7, 95; Спр. 140. Арк. 83–86, 169; Ф. 776. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 61.
- ⁵⁰ Там само. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 122; Спр. 139. Арк. 82; Спр. 140. Арк. 88.
- ⁵¹ Там само. Спр. 139. Арк. 104. У 1932 р. львівський колекціонер та мистецтвознавець Т. Маньковський замовляв виготовлення копій рисунків писаря Шимона Гадзевича із книги львівського гродського суду. З історією мистецтва польських вірмен було пов'язане також його дослідження з історії вірменської катедри у Львові (Там само. Ф. 776. Спр. 33. Арк. 61зв.).
- ⁵² Там само. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 94, 107; Спр. 139. Арк. 31.
- ⁵³ Селище міського типу у Яворівському районі Львівської області.
- ⁵⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 145, Оп. 1. Спр. 139. Арк. 4–5. Е. Сикст був автором праці про санаторій: *Erazm Syxt O cieplicach w Skle. Książ troje przez Erasma Syxta philozophiey u medicyny doktora napisanych. (Trzecią księgę czytaj zaraz opuściwszy dwie, ieśli się niechcesz bawić długimi dyskursami)*, Zamość, 1617; wydanie drugie. Lwów, Warszawa, 1780.
- ⁵⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 38–39; Спр. 140. Арк. 116.
- ⁵⁶ Там само. Спр. 138. Арк. 3–6, 47; Спр. 139. Арк. 50.
- ⁵⁷ Там само. Спр. 139. Арк. 53, 54; Спр. 140. Арк. 198.
- ⁵⁸ Там само. Спр. 139. Арк. 107.
- ⁵⁹ Там само. Ф. 776. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 61.
- ⁶⁰ Там само. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 85–86.
- ⁶¹ Там само. Спр. 138, Арк. 51, 56.
- ⁶² Там само. Арк. 67, 69, 74, 77–78.
- ⁶³ Там само. Ф. 776. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 61.
- ⁶⁴ Там само. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 45.
- ⁶⁵ Там само. Спр. 138. Арк. 97, 129; Спр. 140. Арк. 125.
- ⁶⁶ Там само. Спр. 139, Арк. 36, 88; Спр. 140, Арк. 59.
- ⁶⁷ Там само. Арк. 3.
- ⁶⁸ Там само. Спр. 140. Арк. 7–9.
- ⁶⁹ Там само. Спр. 138. Арк. 95.
- ⁷⁰ Там само. Арк. 16.
- ⁷¹ Там само. Спр. 140. Арк. 185.
- ⁷² Там само. Спр. 139. Арк. 67.
- ⁷³ Там само. Спр. 138. Арк. 93.
- ⁷⁴ Там само. Арк. 102.
- ⁷⁵ Там само. Спр. 140. Арк. 168зв.

The author analyzed the legal framework of access to archives, discussed the procedure and conditions for use of documents in the reading room of the County Archives of Lviv. There is considered number of researchers, their professional affiliation and degree, characterized main directions and the subject of research and aim of private research in the article.

Key words: the County Archives; the reading room; the archival documents; use of information; researchers; scientific researches.

УДК 930.25:069](477)(092)

О. В. КАРПЕНКО*

**“ТУТ УПЕРШЕ ВІН БУВ ПРОЧИТАНИЙ”:
ДО ІСТОРИЇ АРХІВУ ШЕВЧЕНКОЗНАВЦЯ МИХАЙЛА ЧАЛОГО
В КОЛЕКЦІЇ БУДИНКУ-МУЗЕЮ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Висвітлено історію надходження архіву біографа Т. Г. Шевченка М. К. Чалого до Будинку-музею Тараса Шевченка. Проаналізовано внесок науковців музею у дослідження цього архівного комплексу, окреслено методи і умови їх роботи, розглянуто процес виявлення, вивчення і атрибутування неопублікованих матеріалів фонду, підготовку коментарів, публікацій наукових праць із цієї теми.

Ключові слова: М. К. Чалий; Т. Г. Шевченко; особовий архівний фонд; Будинок-музей Тараса Шевченка; М. М. Новицький; В. М. Уварова; рукописи; шевченкознавство; видання.

Роль українського педагога, літератора і громадсько-культурного діяча Михайла Корнійовича Чалого (1816–1907) – біографа Тараса Григоровича Шевченка – у шевченкознавстві важко переоцінити. Епістолярій, мемуаристика, документи поета, зібрані Михайлом Чалим, стали міцним підґрунтям для нових досліджень. Зокрема, посилання на фонд Михайла Чалого є у дослідженнях Валерії Смілянської¹, у коментарях до видань творів Тараса Шевченка. Історію опублікування і атрибутування епістолярію поета вивчали Федір Сарана, Лариса Кодацька, Василь Бородін, Жанна Ляхова та інші.

Між тим, із поля зору шевченкознавства випадає внесок співробітників Будинку-музею Тараса Шевченка (далі – БМШ) у дослідження архівного комплексу Михайла Чалого. Щоправда, у працях Павла Лопати, Галини Карпінчук, Лариси Гарбар², опублікованих нещодавно, проаналізовано праці та роль шевченкознавця Михайла Михайловича Новицького у виявленні та вивченні документів поета, зокрема й з архіву Михайла Чалого. Ми ж зупинимося на історії архіву, здійснимо аналіз наукових пошуків, умов та особливостей його дослідження працівниками музею.

Михайло Чалий із Тарасом Шевченком, “віршами якого марив з 1840 року”³, познайомився у 1859 р. у Києві. Їх поєднали спільна дружба із художником Іваном Сошенком та праця на ниві народної освіти. “Любий мій і щирий земляче”, – звертався Тарас Шевченко листовно

* Карпенко Ольга Василівна – старший науковий співробітник Філії Національного музею Тараса Шевченка – Літературно-меморіального будинку-музею Тараса Шевченка.

до Михайла Чалого. Педагог листування з поетом, був серед ініціаторів відкриття у Києві недільних шкіл, де викладали за “Букварем” Тараса Шевченка, став одним із організаторів поховання Кобзаря в Україні. Та головною заслугою Михайла Чалого було створення 1882 р. першої фундаментальної біографії Кобзаря – “Жизнь и произведения Тараса Шевченко (Свод материалов для его биографии)”, що здобула широку популярність в українських колах і не втратила свого значення до сьогодні. А ще були спогади про Тараса Шевченка, біографії Івана Сошенка та Пантелеймона Куліша, розвідка про відвідини Тарасом Шевченком цукрового заводу Смиренків⁴, публікації шевченкіани.

Михайло Чалий одним із перших почав ретельно збирати спогади сучасників про Тараса Шевченка, автографи, листи, інші матеріали, вивчати літературну спадщину. З 1875 р. він залишив службу, назавжди оселився у Києві і повністю присвятив себе збиранню, упорядкуванню та дослідженню шевченкіани. До останніх днів “стихійний органічний українець” продовжував друкуватися, охоче ділився спогадами про Тараса Григоровича.

У Києві впродовж 1859–1861 та 1875–1907 рр. Михайло Чалий мешкав у власному помешканні по вулиці Гоголівській, 9 (до 1902 р. – Кадетський провулок) – двоповерховому дерев’яному будинку, нижній поверх якого обкладений цеглою, потинькований. Будинок був занесений до “Зводу пам’яток історії і культури України” і до списку об’єктів, що пропонувались до взяття на державний облік, але розібраний влітку 1992 р.⁵ У цьому новому на той час будинку під час останнього приїзду до Києва 1859 р. бував Тарас Шевченко. Онучка Михайла Чалого – Маргарита Олексіївна Волковська (1887 р. н.) писала, що поет не тільки гостював тут, а й короткий час жив. Маргарита Волковська показувала кімнату на другому поверсі, яку називали “Шевченковою”. У цій кімнаті ніхто не жив – тут влаштовували вечори спогадів⁶. Любив посидіти поет і на веранді другого поверху. Після смерті Михайла Чалого оселя залишалася у власності вдови, тут же зберігався і безцінний архів біографа Тараса Шевченка та унікальна бібліотека.

Умираючи на 91-му році життя, Михайло Чалий просив свого внучатого племінника Леоніда Слищенка⁷, який на той час закінчував гімназію, передати архів директору Київського міського художньо-промислового і наукового музею Миколі Федотовичу Біляшівському⁸. Але поза волею Леоніда Слищенка архівом заволодів брат дружини Михайла Чалого – Михайло Юхимович Добрашов, а після його смерті (1919) архів зберігала дружина – Любов Федорівна Добрашова, яка жила на вул. Гоголівській, 9. Така ж доля спіткала і багату бібліотеку Михайла Чалого. У Добрашових архів Михайла Чалого, а в його складі й автографи листів Тараса Шевченка, пролежав 42 роки. Лише після раптової смерті Любові Добрашової 1949 р. її племінниця – Любов Вікторівна

Скубачевська через агронома Хому Даниловича Грамма передала архівні матеріали до Будинку-музею Шевченка⁹.

Пізніше виявилось, що переданий рукописний архів – не повний. Не було, зокрема, листа Тараса Шевченка до Михайла Чалого від 4 січня 1861 р., де повідомлялося про “Кобзаря”, подарованого Михайлу Корнійовичу поетом. М. О. Волковська розповідала, що бачила цей “Кобзар” у бібліотеці свого діда¹⁰.

Дорогоцінні реліквії зберігалися в особистому архіві Михайла Чалого разом з іншими листами Тараса Шевченка, і 90 років їхня доля залишалася невідомою. Науковому співробітнику Будинку-музею Тараса Шевченка В. М. Уваровій¹¹ за підтримки М. М. Новицького вдалося розшукати рештки архіву. Дружина Х. Д. Грамма порадила звернутися до бухгалтерії Чернігівської залізничної лікарні, де головним бухгалтером працював С. С. Скубачевський – чоловік Л. В. Скубачевської. Вони мешкали у Чернігові по вул. Фрунзе, 99. За бажанням Л. В. Скубачевської згадуваний вище лист разом із рештою архіву (“Промова Чалого біля труни Шевченка”, книга, 4 фото) передано до відділу рукописів Інституту літератури АН УРСР. А примірник “Кобзаря” 1860 р. з авторським дарчим написом Михайлу Чалому з 1961 р. експонувався в Будинку-музеї Шевченка¹².

Очевидно, спершу “Кобзар” перебував у Будинку-музеї Шевченка тимчасово, оскільки лише ювілейного 1964 р. родина Скубачевських офіційно передала його до музею¹³. На титульній сторінці книги – надпис: “Михайлу Корнійовичу Чалому на пам’ять Т. Шевченко”. Нині ця книга – одна із найцінніших реліквій Літературно-меморіального будинку-музею Тараса Шевченка.

1949 р., коли архів Михайла Чалого потрапив до Будинку-музею, там працював потужний колектив шевченкознавців: директор К. П. Дорошенко, старший науковий співробітник М. М. Новицький, завідувач фондів В. Ф. Анісов, науковий співробітник Г. Д. Омеляненко, науковий бібліограф В. В. Шпілевич¹⁴. Саме вони розпочали дослідження безцінного скарбу, що, як стверджував М. М. Новицький, “безперечно має винятковий, майже сенсаційний інтерес”¹⁵.

Дослідження архіву Михайла Чалого лягло переважно на плечі Михайла Новицького. Його праця в галузі шевченкознавства розпочалася ще 1921 р., коли він став співробітником Української академії наук, і тривала понад 40 років (із майже десятилітньою перервою на час перебування в місцях позбавлення волі).

Михайла Михайловича заарештували 1937 р., коли він, 45-річний, був у розквіті творчих сил. У довідці слідчого УКГБ написано: “По данным за 1929–1935 годы явствует, что Новицкий принимал активное участие в националистических группировках в городе Киеве, в которые входили лица различной политической, несоветской ориентации: Зеров

М. К., Могилянський М. М., Дорошкевич О. Н., Навроцкий В. О., Тарасенко М. С., Кошова А. В., Лебедь А. Д., Рублевский Л. В. и Мияковский В. К., квартиры которых часто посещал Новицкий¹⁶. Вчений не тільки “посещал” квартиру першого директора Будинку-музею Тараса Шевченка Володимира Міяковського – вони разом працювали і над виданням спадщини Тараса Шевченка, і над побудовою експозиції музею.

Після повернення до Києва із таборів “Печерлагу” з 1 червня 1946 р. шевченкознавець став працювати в Будинку-музеї Тараса Шевченка¹⁷. Щоправда, все було не так просто і за все доводилося платити. Як сказано у довідці слідчого: “Из материалов настоящего дела также видно, что Новицкий после своего возвращения в Киев обрел поддержку себе в лице директора музея Шевченко – Дорошенко Екатерины Петровны за то, что он оказывал ей помощь в написании диссертации на снискание кандидатской степени¹⁸. У Михайла Новицького не було житла і він, як і деякі інші співробітники (Г. Д. Омеляненко, В. В. Шпилевич), мешкав у підвальному приміщенні¹⁹.

Постаттю Михайла Чалого Михайло Новицький почав цікавитися давно. 1930 р. написав дослідження “Біографи Шевченка Чалий та Кониський”, де зазначив, що “робота Чалого “Жизнь и произведения Тараса Шевченко” – це була перша спроба зібрати докупи розкидані матеріали, упорядкувати їх²⁰. Аналізуючи працю Михайла Чалого, Михайло Новицький зауважував, що він “неспроможний був 1882 р. дати хроніку Шевченкового життя, бо не можна було побудувати біографії на самих лише споминах та листах. У нього не було твердого каркасу – документального, архівного матеріалу. Такі матеріали з’являться пізніше²¹”.

Михайло Новицький писав про цінність архіву Михайла Чалого та пошуки цих документів ще в 1920-х роках: “Коли в 1928–20 рр. друкувалося листування Шевченка, Українська Академія Наук звернулася до нащадків Чалого з проханням ознайомитися з його архівом. Племінниця Чалого Л. Ф. Добрашова запевнила Академію, що ніяких матеріалів про Шевченка у них немає. Як виявилось пізніше, це була неправда. Після раптової смерті Добрашової листи знайшлися; Л. В. Скубачевська через Х. М. Грамма передала Архів Чалого в Будинку-музей Шевченка. Тут уперше він був прочитаний автором цих рядків (виділено нами – О. К.). Це справжня сенсація, яка ніколи більше не повториться в анналах шевченкознавства²²”.

Документи фонду М. М. Новицького (Ф. 1. Оп. 1), що зберігаються в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України, зокрема плани, звіти, довідки тощо неупереджено свідчать про колосальну дослідницьку роботу, проведеною науковим колективом Будинку-музею Тараса Шевченка щодо документальної спадщини Михайла Чалого. Завданням музею на той час було не тільки вивчити

матеріали з архіву М. К. Чалого та упорядкувати їх, а й видати збірку “Тарас Шевченко. Нові матеріали до його біографії”²³. Науковці писали, що “тема, безперечно, має винятковий майже сенсаційний інтерес. Праця М. К. Чалого насичена документами, матеріалами не стратила свого значення, бо те листування, яке ми знаходимо в його книзі, було єдиним джерелом для дослідників – через те, що автографи цих листів, як гадали шевченкознавці, загинули. І ось тепер архів М. К. Чалого знайшовся!”²⁴. “Побіжний розгляд паперів показує, що збереглися майже всі матеріали, що були колись опубліковані цим дослідником в книзі. У знайденому архіві єсть власні листи-оригінали Шевченка до Чалого, Щепкіна, Залеського, Куліша, Костомарова, Сераковського, Толстої, Штернберга, Рєпніної і ряд записок до Тараса Григоровича від Толстої, Тургєнєва, Жиліговського та ін.”²⁵.

Отож, як підкреслював Михайло Новицький, “слід, не відкладаючи, приступити до детального розгляду і студіювання архіву Чалого, щоб виявити нові, ще не друковані, матеріали. Протягом першого і другого кварталів архів буде розібрано, вивчено і упорядковано до друку збірки нових матеріалів про Шевченка”²⁶. Далі планом роботи Будинку-музею Тараса Шевченка передбачалося упорядкування до друку “Листів до Т. Г. Шевченка 1942–1860” з архіву М. К. Чалого²⁷. Виявлений епістолярій мали видати окремою книгою. В одному із звітів йшлося про те, що “заново написана передмова до збірника, підібраний великий матеріал до приміток. Працюють к. ф. н. К. П. Дорошенко, наукові робітники М. М. Новицький та Г. Д. Омеляненко”²⁸. У звіті за 1951 р. Михайло Михайлович писав: “Підібрав бібліографію про Чалого. Склав загальний абетковий покажчик до листування. [...]. Остаточо закінчив підбирання матеріалів до приміток листування в цілому, а також зробив розмітку коментарів до головної частини листування – себто до тих листів, які не були опубліковані М. К. Чалим”²⁹.

Коли гортаєш поживклі архівні документи, що стосуються дослідницької роботи Михайла Новицького над архівом Михайла Чалого, вражає скрупульозність, серйозний науковий підхід вченого. Особливо ретельно і шанобливо опрацьовувався епістолярій Тараса Шевченка: кожен лист переписано на окремий аркуш, укладені детальні коментарі, максимально збережено авторський текст й орфографію поета.

Михайло Новицький розробив інструкцію щодо роботи над епістолярієм: листи передбачалося атрибутувати, у коментарях до видання мала бути літературно-історична та текстологічна інформація, аналіз попередніх публікацій. “Збірку листів до Т. Г. Шевченка за роки 1842–1861 – ми розбиваємо на три розділи. До першої частини збірки ми відносимо ті листи, які ще невідомі шевченкознавцям, дослідникам і друкуються вперше. В другій частині – подається листування, що вже було надруковано в книзі М. К. Чалого “Жизнь и произведения

Т. Г. Шевченка” (Київ, 1822), на сторінках журналу “Киевская старина” і газети “Киевлянин” (листи Бр. Залеського та М. С. Щепкіна)³⁰.

Але збірник так і не побачив світ – підготовка видання до друку припинилася, як видно з листа К. П. Дорошенко до І. С. Зільбернштейна від 5 червня 1957 р.: “Мы действительно предполагали подготовить к печати полное собрание писем к Шевченко, но давно отказались от своего намерения”³¹.

Щоправда, пізніше (1962 р.), 40 листів до Т. Г. Шевченка (23 із них публікувалися вперше) із колекції Михайла Чалого з коментарями були надруковані у двох номерах журналу “Советская Украина” (№ 10–11). Хоча Михайло Новицький зв’яв тексти, писав коментарі та примітки, особисто носив матеріали в редакцію, стаття під назвою “Неизвестные письма к Шевченко” з’явилася друком 1962 р. за підписом лише К. П. Дорошенко. На захист вченого стала група українських літераторів та вчених на чолі з М. Т. Рильським. Тільки після публікації їхнього звернення на сторінках “Літературної України” (випуск від 7 грудня 1962 р.), часопис назвав справжнього автора статті³².

У журналі “Советская Украина” було опубліковано не все – 5 листів, досліджених Михайлом Новицьким, ввела до видання “Листи до Т. Г. Шевченка” Л. Ф. Кодацька. Ім’я Михайла Новицького знову не було згадане. Сам шевченкознавець на це видання написав рецензію, яку вже після його смерті опублікував Ф. К. Сарана у журналі “Радянське літературознавство”³³. У рецензії Михайло Новицький вказує на значні хиби видання: помилки в коментарях, пропуски у текстах, неперевірені джерела тощо. “Примітки до листів наукового значення не мають: ні нових фактів, ні нового освітлення вони не дають. Автор нічого не досліджує, а тільки довірливо використовує старий матеріал”³⁴. Обурило Михайла Новицького зневажливе ставлення упорядника до Михайла Чалого і його архіву: “В передмові до книги “Листів” упорядник чимало місця приділяє Чалому, критикуючи його неточну манеру публікації – часто в уривках, з помилками, без хронологічних дат. Все це так! Але Кодацька неохоче говорить про Архів М. К. Чалого, переданий 1953 року Музеєм Шевченка в Інститут літератури”³⁵. “Звичайно, хронологію Чалого Кодацька використала повністю; чимало хронологічних дат упорядник перенесла з “Листування” 1929, не зазначивши навіть джерела”³⁶.

Архівні документи свідчать, що Михайлу Новицькому доводилося працювати в той час у нелюдських умовах: не мав житла, а директор К. П. Дорошенко виганяла його навіть із кімнатчини у підвалі музею: “Вдруге наказую ст. науковому працівникові Новицькому звільнити підвальне приміщення музею, яке він займає під квартиру. В разі невиконання цього наказу приміщення буде опечатано”³⁷. Дружину вчений втратив ще під час війни. Були й постійні закиди щодо змісту написа-

ного ним. Наприклад, 2 січня 1951 р. під час обговорення його рецензії на “Путівник Центрального державного музею Т. Г. Шевченка”, йому ставилося за провину те, що “В путівнику, де говориться про вплив Бєлінського на Шевченка, я написав слова Грибєєдова “Свежо придание, а вериться с трудом”³⁸”.

Попри все, Михайло Новицький самовіддано працював: досліджував за першоджерелами біографію Шевченка і текстологію його літературних творів, був редактором, упорядником видань, автором покажчиків та коментарів до них, надавав численні наукові консультації, писав рецензії.

Вчений перебував під негласним наглядом КДБ із 1929 р., про що свідчить “Обзорная справка по архивно-учетному делу № 39716 на Новицкого Михаила Михайловича”: “По возвращении в Киев, в 1946 году Новицкий установил связь с националистически настроенными лицами из числа научных работников. Оставаясь убежденным украинским националистом Новицкий свои враждебные националистические тенденции пытался пропагандировать по месту своей работы в государственном музее Шевченко”³⁹.

Під приводом скорочення посади Михайло Новицький був звільнений з роботи з Будинку-музею Тараса Шевченка: “По Будинку-музею Т. Г. Шевченка скоротити посаду старшого наукового співробітника та звільнити Новицького М. М.” (постанова Президії АН УРСР від 15 лютого 1952 р.⁴⁰ Так само у 1934 р. він був звільнений з Всеукраїнської Академії Наук.

Після звільнення з Будинку-музею Тараса Шевченка вченому вдалося влаштуватися на роботу до Державного музею Т. Г. Шевченка (далі – ДМШ) і там продовжити роботу над архівом Михайла Чалого. У 1962 р., через звинувачення у плагіаті, до якого була причетна директор музею, Михайло Новицький змушений був знову звільнитися. Невдовзі помер.

З жалем доводиться констатувати, що, оскільки вчений не мав змоги оприлюднити всі свої наукові праці, результатами його роботи над дослідженням архіву Михайла Чалого недобросовісно скористалися інші шевченкознавці.

Із зазначенням авторства напрацювання Михайла Новицького та його колег по музею використані у повному зібранні творів Тараса Шевченка у шести (1963–1964), десяти томах (1939–1964) та в останньому дванадцятитомному виданні.

А принципи роботи Михайла Новицького над архівом сформульовані у полемічному зверненні до колеги В. К. Анісова “Вы поймете силу и преимущество этой изнурительной черновой работы над первоисточниками – и убедитесь, в конце концов, что это единственный путь к подлинной науке. Сколько бы вы не читали теоретических ста-

тей классиков марксизма – без умения работы над первоисточниками вы не сумеете приложить этот теоретический метод на практике. Будет только одна злободневная фразеология! А научная работа – такой же тонкий инструмент, как и скрипка! Она не терпит посредственности”⁴¹.

¹ *Смілянська В.* Біограф та його “Хроніка”//*Кониський О. Я.* Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. Київ, 1991. С. 3–23; *Її ж.* Чалий Михайло Корнійович//*Шевченківська енциклопедія.* Київ, 2015. Т. 6. С. 709–712.

² *Лопата П.* Михайло Новицький (20 вересня 1892 р. – 29 березня 1964 р.)//*Новий шлях.* Український тижневик/Українське національне об’єднання Канади. URL: <http://www.infoukes.com/newpathway/12-2009-Page-11-1.html>. (дата звернення: 17. 01. 2017); *Карпінчук Г.* Видання творів Тараса Шевченка у 1920–1960-х роках за редакцією Михайла Новицького//*Вісник Книжкової палати.* 2014. № 2. С. 24–26; *Її ж.* Епістолярій Тараса Шевченка: внесок у його дослідження Михайла Новицького//*Науковий вісник Східноєвропейського нац. ун-ту імені Лесі Українки. Філологічні науки. Літературознавство.* 2014. № 9. С. 39–45; *Її ж.* Роль Михайла Новицького у становленні наукової документальної концепції біографії Тараса Шевченка/Сіверянський літопис. 2014. № 4. С. 200–208; *Її ж.* Шевченкіана у рецензіях М. М. Новицького (1923–1962)//*Міжнародна наукова конференція “Глобалізація/європеїзація і розвиток національних слов’янських культур” (до Дня слов’янської писемності і культури)* 24 травня 2016 р. URL: <http://conference.nbuv.gov.ua/user/view/id/865> (дата звернення: 11. 02. 2017); *Гарбар Л. В.* Михайло Михайлович Новицький (1892–1964): Матеріали до біографії//*Рукописна та книжкова спадщина України.* Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. Випуск 1915. С. 332–342.

³ *Чалий М. К.* Жизнь и произведения Тараса Шевченко (Свод материалов для его биографии). Киев, 1882. С. 303.

⁴ *Чалий М.* Иван Максимович Сошенко. Киев, 1876: *Его же.* Юные годы П. А. Кулиша//*Киевская старина.* 1897. № 5. Отд. 1. С. 295; *Его же.* Посещение Т. Г. Шевченко сахарного завода Яхненка и Смирненка//*Киевская старина.* 1889. № 2. С. 459–464.

⁵ *Галайба В.* Фотоспомин. Київ, якого немає: анований альбом світлин 1977–1988 років. Київ: Головкивархітектура; НДІТІАМ, 2000.

⁶ *Уварова В. М.* Т. Г. Шевченко і Київ: путівник-довідник. Київ, 1962. С. 62–63.

⁷ Слищенко Леонід Олександрович (1889–1941) – український громадський і політичний діяч на Далекому Сході, Забайкаллі. Навчався у 4-ій Київській гімназії, Київському університеті, Казанському юнкерському училищі. 1910 р. призначений до 1-го Сибірського гарматного дивізіону. У 1918 р. уповноважений Забайкальською Українською Окружною Радою на формування українських військових частин, начальник штабу з формування українських військових частин у Читі. У 1920 р. в агітаційній поїздки по Приморщині намагався схилити українців до автономії. Від 1920 р. мешкав у Харбіні (Маньчжурія). Напевно, не випадково Михайло Корнійович доручав Леонідові Слищенку унікальний архів. Докл. див.: Чорномаз В. А. Зелений Клини. Енциклопедичний довідник. Владивосток, 2011.

⁸ Уварова В. Дорогоцінні знахідки//Літературна газета, 22 серпня 1961 р.

⁹ ЦДАМЛМ України (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 4.

¹⁰ Уварова В. Дорогоцінні знахідки...

¹¹ Уварова Варвара Микитівна (1896–1976) – український педагог і шевченкознавець. У 1950–1952 рр. – мол. наук. співробітник ДМШ (нині – НМТШ), у 1954–1957 рр. – наук. співробітник Будинку-музею Тараса Шевченка, автор книги “Т. Г. Шевченко і Київ”.

¹² Уварова В. Через сто років//Вечірній Київ, 7 жовтня 1961 р.

¹³ Акт вступу експонатів до фондів БМШ. 25 серпня 1964 р.//Фонди БМШ.

¹⁴ Дорошенко Катерина Петрівна (1908–1985) – мовознавець, літературознавець, канд. філол. наук. У 1944–1951 рр. – директор БМШ, у 1951–1979 рр. – директор ДМШ; водночас із 1951 р. – тимчасово в. о. директора БМШ. Автор досліджень “Т. Г. Шевченко: Життя і творчість”, “Слово про великого Кобзаря”, редактор колективних праць: “Т. Г. Шевченко в критиці”, “Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників”, путівників по музею. Брала участь у підготовці “Словника мови Шевченка”; Новицький Михайло Михайлович (1892–1964) – шевченкознавець, дослідник біографії Т. Г. Шевченка, редактор-видавець його творів. Науковий співробітник Комісії ВУАН для видавання пам’яток новітнього письменства. З 1921 р. – співробітник Інституту літератури НАН України ім. Т. Г. Шевченка: працював у Комісії для видань пам’яток новітньої українського письменства, керував семінаром текстології та кабінетом біографії Т. Г. Шевченка. Разом із С. Єфремовим підготував видання творів Т. Г. Шевченка: “Поезія” (1927), “Щоденник” (1927) та “Листування” (1929). Очолював “Комісію доби й оточення”, працював у Комітеті для видання творів Т. Г. Шевченка при ВУАН. 1937 р. заарештований, у Київ повернувся 1946 р.. До кінця життя працював у музеях: у 1946–1952 рр. – в БМШ, у 1954–1962 рр. – у ДМШ. Брав участь у підготовці до друку ПЗТ Т. Г. Шевченка у 10 т. (1939–1964), “Біографії Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників”, “Спогадів про Т. Г. Шевченка”; Анісов Василь Федорович (1912–1974) – літературознавець, мистецтвознавець. Дослідник творчості Т. Г. Шевченка. У 1944–1952 рр. – наук. працівник БМШ. У співавторстві з Є. Середою написав “Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка”, “Від підмайстра до академіка”; Омеляненко Ганна Дмитрівна (1907 р. н.) – шевченкознавець, автор путівника “Будинок-музей Т. Г. Шевченка в Києві”, шевченкознавчих статей; Шпілевич Віра Володимирівна (1889–1979) – бібліограф. З січня 1938 р. – співробітник Будинку-музею Т. Г. Шевченка, у 1940–1941 рр. – ст. наук. співробітник, завідувач книжково-бібліографічного відділу Центрального музею Т. Г. Шевченка. У 1944–1949 рр. повернулася до роботи в БМШ. Брала участь у створенні Ювілейної шевченківської виставки (1939), експозицій Центрального державного музею Т. Шевченка (1940–1941), БМШ.

¹⁵ ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 371. Арк. 133.

¹⁶ Білокін С. Досьє шевченкознавця//Літературна Україна. 2007. № 38(5226). С. 1, 8; № 39(5227). С. 7–8.

¹⁷ ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 371. Арк. 6.

¹⁸ Білокін С. Зазнач. твір.

¹⁹ Домовая книга для прописки громадян, проживаючих в доме № 8а по Крещатицькому переулку Ленинский район, Будинку-музей Т. Г. Шевченка. Начато 19 июня 1944. (Фонди БМШ). С. 4.

²⁰ ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Оп. 1, Спр. 1. Арк. 4.

²¹ Там само. Арк. 7.

²² Там само. Спр. 16. Арк. 3–4.

²³ Там само. Арк. 130.

²⁴ Там само. Арк. 135.

²⁵ Там само. Спр. 371. Арк. 136.

²⁶ Там само. Арк. 137.

²⁷ Там само. Арк. 13.

²⁸ Там само. Арк. 18.

²⁹ Там само. Арк. 13.

³⁰ Там само. Арк. 28.

³¹ Там само. Спр. 370. Арк. 19.

³² *Карпінчук Г.* Епістолярій Тараса Шевченка: внесок у його дослідження Михайла Новицького//Науковий вісник Східноєвропейського нац. ун-ту імені Лесі Українки. Філологічні науки. Літературознавство. 2014. № 9. С. 39–45.

³³ *Новицький М.* Про видання “Листи до Т. Г. Шевченка” 1962 року//Радянське літературознавство. 1966. № 2. С. 63–66. (Матеріали упорядкував і надрукував Ф. К. Сарана).

³⁴ ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Оп. 1. Спр.16. Арк.19.

³⁵ Там само. Арк. 3. 1953 р. архів М. К. Чалого потрапив до Київського Державного музею Шевченка, а далі – до відділу рукописів Інституту літератури АН УРСР. Нині зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, архів (ф. 92).

³⁶ Там само. Арк. 22.

³⁷ Там само. Ф. 1. Оп.1. Спр. 371. Арк.93

³⁸ Там само. Арк. 27.

³⁹ *Білокін С.* Зазнач. твір.

⁴⁰ ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 371. Арк. 49.

⁴¹ Там само. Арк. 19.

The history of transfer of Mychaylo Chalyi's private archives to the Taras Shevchenko's Memorial House-Museum is highlighted. The author analyzes the contribution of museum scientists to research of this archival complex, considers methods and conditions of work, analyzes the process of revealing, studying and attributing of unpublished documents, preparation of comments, publishing of works.

Key words: M. K. Chalyi; the personal archives; The Taras Shevchenko's Memorial House-Museum; M. M. Novytskyi; V. M. Uvarova; the manuscripts; the Shevchenko studies; the publications.

УДК 930.255(477-25)“185/191”

Л. А. СУХИХ*

**“СПИСОК АКТОВЫХ КНИГ, ХРАНЯЩИХСЯ
В КИЕВСКОМ ЦЕНТРАЛЬНОМ АРХИВЕ”:
ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ І ВИКОРИСТАННЯ
(до 165-річчя Київського центрального архіву
давніх актових книг)**

Висвітлено створення у Київському центральному архіві давніх актових книг єдиного обліково-довідкового документа на збірку актових книг, що надійшла на зберігання в Архів згідно з іменним указом від 2 квітня 1852 р. Встановлено, що всіх укладачів “Списку” було шестеро, названо їхні прізвища. Вперше розкрито методику створення цього документа: в основу її покладено передавальні описи, згідно з якими актові книги надходили з присутственных місць в Архів. Виявлено факт початку роботи над каталогом актових книг у 1910-х роках. Розшукано передмову до друкарського примірника “Списку”; її подано в додатках до статті. Аргументовано необхідність створення сучасного повноцінного каталогу актових книг.

Ключові слова: Київський центральний архів давніх актових книг; Віленський і Вітебський центральні архіви давніх актових книг; передавальні описи; подокументні описи; каталог актових книг; А. Я. Красовський; Е. В. Станкевич; І. М. Каманін; В. О. Романовський.

Питання про створення науково-довідкового апарату до актових книг¹ виникло з часу надходження їх на зберігання в державні архіви (на жаль, його й дотепер кардинально не вирішено). Про це йшлося вже в іменному указі № 26126 від 2 квітня 1852 р. про заснування в Києві, Вітебську і Вільні центральних архівів для актових книг західних губерній². Згідно з указом усі присутственні місця, в яких ці документи зберігалися ще з кін. XVIII ст., були зобов’язані скласти “надлежащие” (передавальні) описи на актові книги до 1799 р. включно³. На основі цих описів й здійснювалося передавання документів у новостворені архіви.

У Київський центральний архів давніх актових книг⁴ (далі – Архів, Київський центральний архів, КЦАДА) основні надходження відбулися упродовж перших двох років його існування. Актові книги надіслали з багатьох повітових судів Київської, Подільської і Волинської губерній, городових магістратів найбільших міст краю (магістратські й ратушні книги), трьох палат цивільного суду – Волинської, Київської та По-

* Сухих Лідія Андріївна – провідний науковий спеціаліст відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (до листопада 2015 р.).

дільської, а також Подільської палати кримінального суду – всього з 62 установ (присутственних місць) Російської імперії. Саме на ці установи покладалося ще й складання передавальних описів (їх засвідчували всі члени присутственних місць та їхні секретарі) і доставка документів. На практиці актові книги поступали в Архів невеликими партіями, бо відбір та описування їх на місцях, пакування (їх зазвичай зашивали в мішковину) й пересилання поштою вимагали значних зусиль, часу й коштів. В Архіві саме передавальні описи тривалий час слугували єдиним обліково-довідковим документом на актові книги, найперше під час виконання запитів, які надходили з тих самих присутственних місць. Згідно з цими описами упродовж 1853–1854 рр. було здійснено перевіряння наявності всіх одержаних із місць актових книг. Для цього з канцелярії київського генерал-губернатора було відряджено в Архів колезького радника Козачинського і надвірного радника Шульгіна⁵. Акцентуємо увагу на тому, що з самого початку актові книги в Архіві обліковувалися не за фондовою приналежністю до ліквідованих судово-адміністративних установ Речі Посполитої, а за назвами установ Російської імперії, в яких вони зберігалися до надходження в Архів. Саме за цими назвами згодом було поділено “Список актових книг” на 62 розділи.

Більшість передавальних описів збереглася дотепер. Їх сформовано у чотири діловодні справи⁶. Ще про одну, найбільшу за обсягом (288 арк.), відомо з діловодного опису Ф. 303 “Київський центральний архів давніх актів” (сам фонд не зберігся)⁷, в якому під № 3380 записано передавальні описи Луцького повітового суду.

Указом від 2 квітня 1852 р. зобов’язано завідувачів трьох новостворених архівів – Київського, Вітебського і Віленського, скласти попередньо короткі подокументні описи кожної актової книги, а після закінчення цієї роботи “заведывающие архивами обязаны приступить к составлению полных и подробных каталогов, долженствующих заключать в себе сведения, необходимые для ученых исследований”. При цьому генерал-губернаторам доручалося (після вивчення питання) призначити терміни виконання обох видів робіт⁸.

Величезні труднощі у створенні обліково-довідкового апарату виникли в усіх трьох архівах уже з перших років діяльності. Спочатку їхні працівники намагалися чітко виконувати вимоги закону 1852 р. щодо складання коротких описів згідно з визначеною формою за порядком розміщення актів у книзі. З часом ставало все більш зрозумілим, що поставлене завдання неможливо швидко виконати через величезні обсяги робіт, а найперше – через відсутність належного кадрового забезпечення у кількісному і якісному відношенні: підготовлених для такої роботи фахівців просто не було, та й не могло бути, позаяк справа була цілковито новою⁹. Такий стан дався взнаки вже з початком виконання

першої частини завдання, поставленого законом 1852 р. – складання подокументних описів актових книг. Перша спроба їх створення у Київському центральному архіві зазнала провалу: 216 таких описів, складених упродовж 1863–1866 рр., було забраковано правлінням Університету Св. Володимира¹⁰, після чого за 1866–1890 рр. складені описи до 75 книг, але опубліковані тільки 42. Як засвідчує один із найвідоміших очільників Архіву І. М. Каманін, починаючи з 1860-х років усі архіви піднімали питання про необхідність внесення змін у первісний план¹¹. Зокрема, у Віленському архіві, найбільшому за обсягом, намагалися відмовитися від складання подокументних описів до кожної актової книги, сконцентрувавши увагу переважно на створенні до них покажчиків – предметних, імен і географічних назв – за прикладом Головного архіву Царства Польського у Варшаві. Ця спроба віленських архівістів підтримки не мала, і станом на 1900 р. ними було підготовлено описи до 10 актових книг (видано у Вільні в 1901–1912 рр.), що аж ніяк не вирішувало проблему (кількість актових книг у Віленському архіві на кін. ХІХ ст. становила 23 326)¹². Питання про відмову від коротких описів або доповнення їх покажчиками, аби пристосувати ці описи до вимог науки, дискутувалося і в Київському центральному архіві (йдеться, зокрема, про полеміку між завідувачем К. О. Царевським і співробітниками архіву Є. К. Козловським та І. П. Новицьким)¹³. За свідченням І. М. Каманіна, станом на кін. ХІХ ст. в Архіві було складено всі три покажчики до десяти найдавніших актових книг (ХVІ ст.) Луцького повіту, але їх не було надруковано¹⁴.

Подокументний облік актових книг у коротких описах тісно пов'язаний з виконанням ще одного, найважливішого завдання, поставленого перед трьома центральними архівами – Київським, Вітебським і Віленським, указом від 2 квітня 1852 р. Як уже про це йшлося, указом намічалось після завершення роботи зі складання описів приступити до створення повних і детальних каталогів актових книг. На папері все виходило справно: створення таких каталогів було б посильним саме на основі згадуваних описів. Однак через апріорну неможливість виконання першої частини завдання постала загроза провалу в здійсненні другої його частини. А необхідність у створенні в кожному архіві загального облікового документа на актові книги ставала все нагальнішою: передавальні описи, які слугували ним тривалий час, не відповідали критеріям архівного обліку.

Отже, всі три архіви фактично замість підготовки наукових каталогів приступили до нагальнішої роботи – створення облікових і меншою мірою довідкових узагальнюючих документів. Кожен архів надав цьому документу свою назву. У Віленському архіві його укладач М. І. Горбачевський використав означений в указі 1852 р. термін: “Каталог древним актовим книгам губерний: Виленской, Гродненской,

Минской и Ковенской, а также книгам некоторых судов губерний Могилевской и Смоленской, хранящихся ныне в Центральном архиве в Вильне. Составлен архивариусом оного, членом Виленской археографической комиссии М. Горбачевским” (издание официальное. Вильно 1872)¹⁵. Каталог поділено на розділи за назвами губерній (див. їх у заголовку каталогу); в кожному розділі виділено підрозділи, що відповідають окремим судовим установам Великого князівства Литовського, тобто фондоутворювачам.

До “Каталогу” включено 18243 од. зб., всім їм присвоєно валову нумерацію. Окремі види інформації в ньому розміщено в п’яти колонках: у 1-й, під назвою “№ Центр[ального] архива”, наведено архівну (валову) нумерацію; у 2-й (№ судеб[ного] места) вказано номер справи згідно з передавальними описами, створеними у судових місцях Російської імперії, звідки вони передавалися в архів¹⁶. У 3-й колонці (“За какие годы”) наведено дати (роки) кожної актової книги; у 4-й – вказано кількість аркушів (“число листов”). 5-а колонка (“примечания”), за рідкісними випадками, залишилася незаповненою. Передмова до “Каталогу” має самостійне наукове значення: до неї включено змістовні довідки про суди Великого князівства Литовського, наведено відомості про структуру і зміст актових книг, їхнє групування в каталозі тощо. Як додатки до “Каталогу” включено “Алфавитный указатель всех именей и дворищ” та “Алфавитный реестр судебным местам, которых древние акты хранятся в Центральном архиве в Вильне”.

У Вітебському архіві подібний документ названо “Общая перечневая опись актов книг судебных мест Витебской и Могилевской губерний, хранящихся в Центральном архиве в Витебске”. Цей “Переліковий опис” вміщено у передмові до першого тому серійного документального видання “Историко-юридические материалы, извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской, хранящихся в центральном архиве в Витебске, и изданные под редакцией архивариуса сего архива Созонова” (Витебск, 1871. С. XIII–LII)¹⁷. У передмові викладено історію комплектування Вітебського архіву актовими книгами.

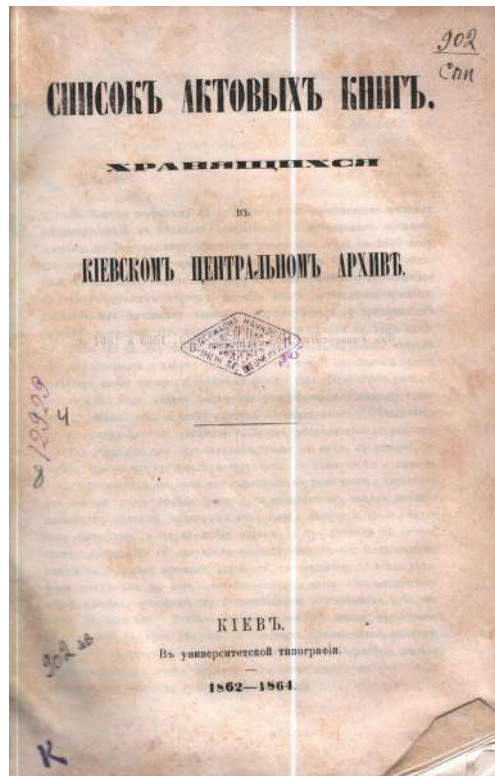
“Переліковий опис” включає 1823 актові книги. Поділяється на 2 розділи, які мають окрему нумерацію. Розділ 1-й стосується Вітебської губернії, складається з 17 підрозділів, у заголовках кожного з яких винесено назву повітового суду або магістрату, у яких актові книги зберігалися з кін. XVIII ст. Включає 956 позицій. Розділ 2-й, що стосується Могильовської губернії, складається з 12 підрозділів (відповідні повітові суди й магістрати). Включає 870 позицій. Інформацію подано в шести колонках: 1-а (“№ общий централ[ьного] архива”), в якій наведено номери актових книг, присвоєні в архіві; 2-а “№ судебного места”, тобто, номери за передавальними описами; 3-я, в якій вказано

роки складання актових книг, 4-а (“какого рода книга по содержанию”), в якій вказано вид актової книги (городська, протокольна, декретова, реєстри тощо; часто записано просто: “актовая книга”); у 5-ій колонці вказано кількість аркушів у кожній актовій книзі, у 6-ій – мови документів.

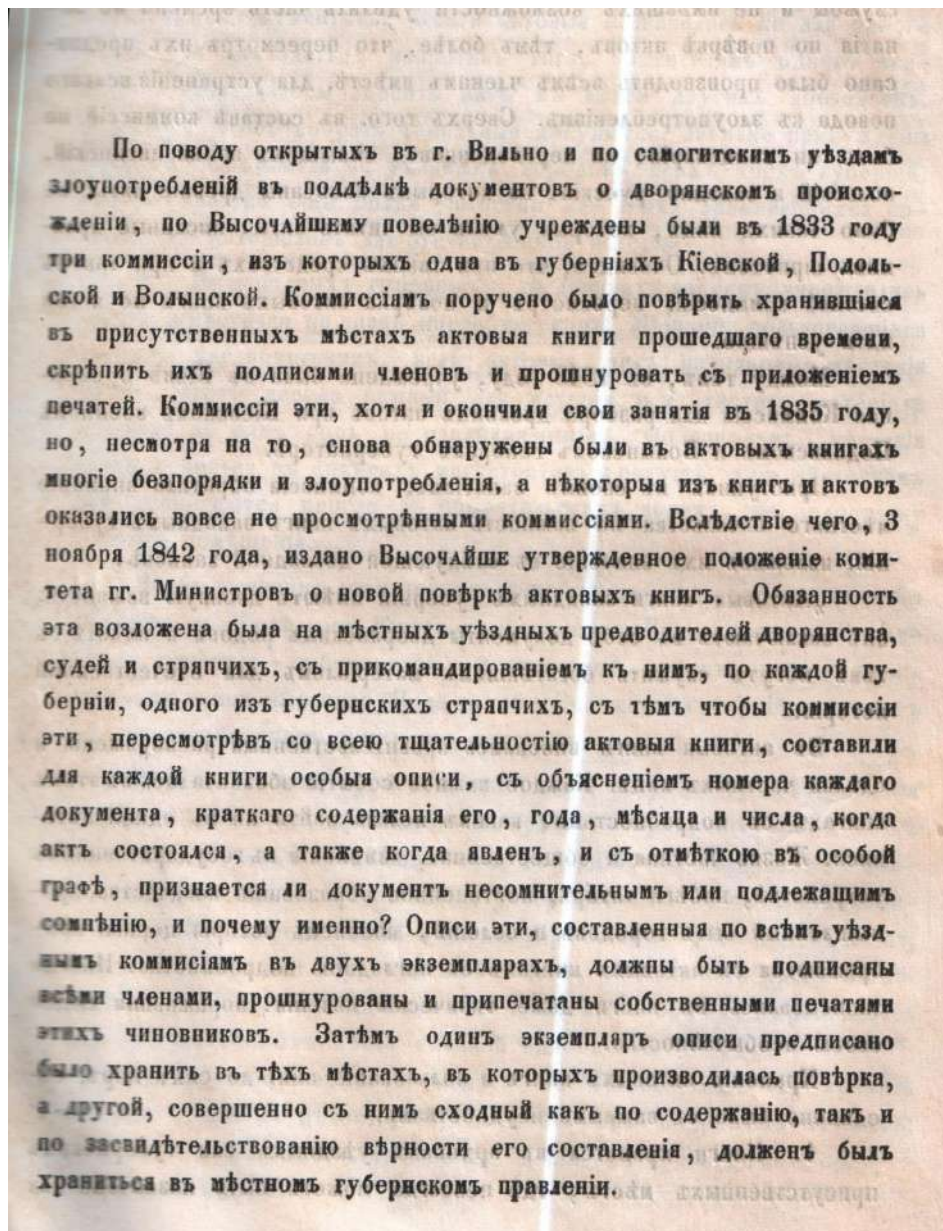
Однак першим із трьох архівів, який створив такий компактний обліковий документ, був Київський. Його опубліковано частинами в “Университетских известиях” (виданні Університету Св. Володимира, Київ) за 1862–1864 рр. під назвою “Список актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве”¹⁸. В ЦДАК України дотепер зберігся примірник цього унікального документа, зібраний з друкарських відбитків із вказаного видання¹⁹. Той факт, що “Список” (“каталог”) досить швидко перетворився на “величезний бібліографічний раритет”, уже 1929 р. відмічав тодішній директор КЦАДА В. О. Романовський²⁰.

На відміну від подібних облікових документів Віленського і Вітебського центральних архівів, авторство яких відмічено вже в назві (це – очільники архівів, відповідно М. І. Горбачевський та О. М. Созонов), питання щодо укладачів “Списку актових книг”, що зберігалися в Київському центральному архіві, дотепер не було з’ясовано до кінця. Традиційне пов’язування цього авторства з І. М. Каманіним, що побутовало в Центральному державному історичному архіві УРСР (далі – ЦДІА) певний час у післявоєнний період, не витримувало жодної критики, бо цей архівіст почав працювати тут через багато років після створення “Списку”. Надалі укладання цього облікового документа приписувалося співробітникам Архіву Е. В. Станкевичу.

“Список” було підготовлено й опубліковано за урядування А. Я. Красовського (1852–1866 рр.). Однак він виконував обов’язки завідувача Архіву за сумісництвом, будучи бібліотекарем Університету Св. Володимира. Йому (так само як керівникам інших двох архівів) уже

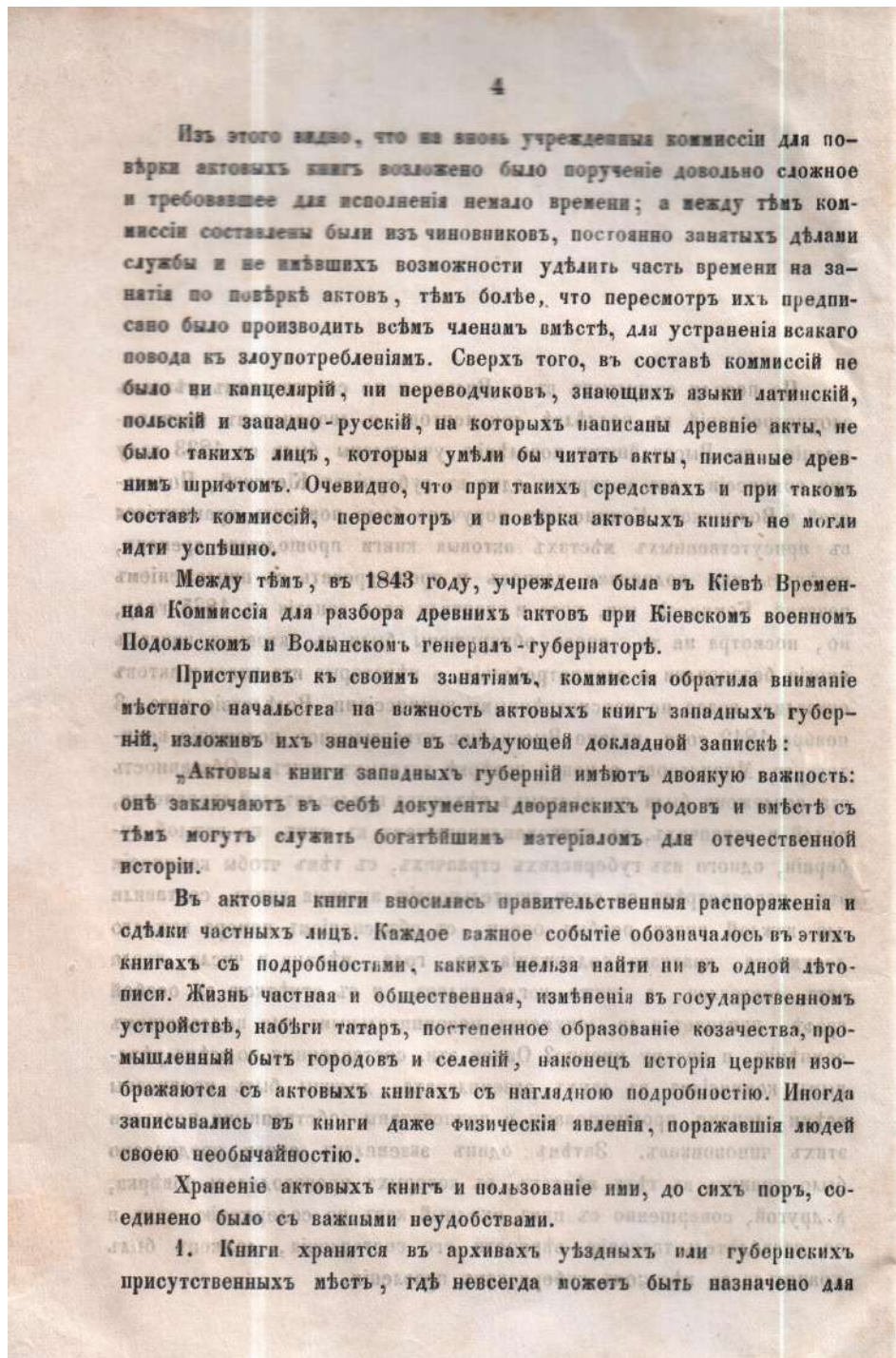

“Список актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве” (К., 1862–1864).

Передмова до друкованого видання “Список актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве” (К., 1862–1864).

Окреме видання “Списку” з передмовою зберігається в Науковій бібліотеці імені М. О. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Саме звідти цю передмову й скопійовано.

Передмова до друкованого видання "Список актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве" (К., 1862–1864) (продовження).

нихъ удобное и безопасное помѣщеніе. Отъ этого многія актовыя книги частію сожгли, частію истреблены пожаромъ.

2. Разрозненность актовыхъ книгъ, разбѣянныхъ по уѣзднымъ городамъ трехъ губерній, весьма затрудняетъ дворянъ при отысканіи фамильныхъ документовъ. Книги актовыя назначались не для одного уѣзда или воеводства; напротивъ того, обывателямъ одного воеводства дозволялось вносить акты въ книги другихъ воеводствъ. Поэтому, чтобъ собрать фамильные документы, дворяне принуждены бывають разѣзжать по уѣзднымъ городамъ всѣхъ трехъ губерній. Это неудобство еще болѣе тягостно для лицъ, занимающихся собираніемъ матеріаловъ для отечественной исторіи.

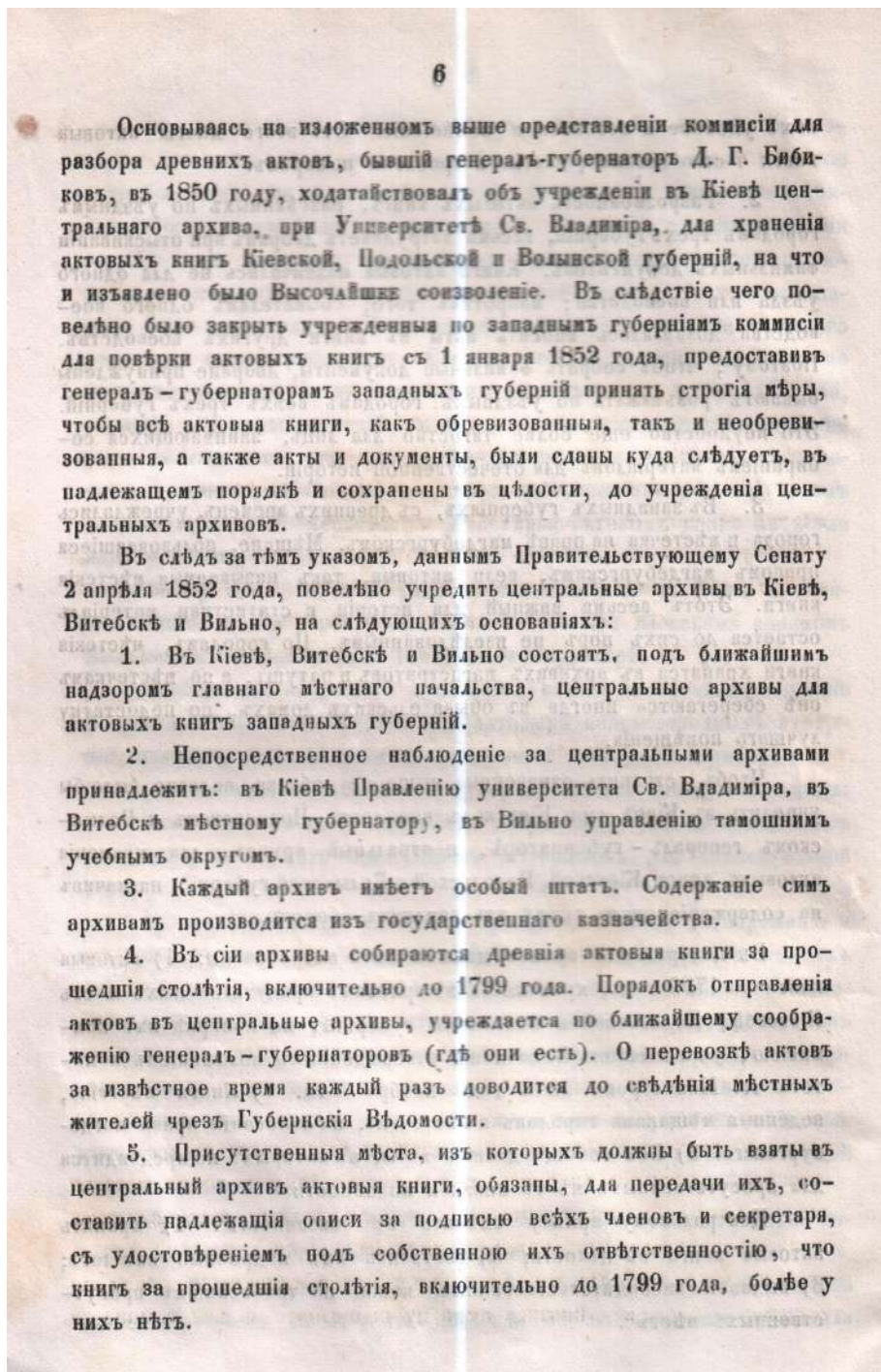
3. Въ западныхъ губерніяхъ, съ древнихъ временъ, учреждались города и мѣстечка на правѣ магдебургскомъ. Мѣщане, пользовавшіеся правомъ магдебургскимъ, вели актовыя, такъ называемыя мѣстскія книги. Этотъ весьма важный для исторіи и статистики матеріалъ остается до сихъ поръ не изслѣдованнымъ. По городамъ, мѣстскія книги хранятся въ архивахъ магистратовъ и ратушь, а по мѣстечкамъ онѣ сберегаются иногда въ обывательскихъ домахъ, по недостатку лучшаго помѣщенія.

Чтобъ устранить означенныя выше неудобства, полезно было бы учредить въ Кіевѣ, при Кіевскомъ военномъ, Подольскомъ и Волинскомъ генералъ-губернаторѣ, центральный архивъ, для храненія актовыхъ книгъ Кіевской, Подольской и Волинской губерній, назначивъ на содержаніе оного сумму изъ земскихъ сборовъ.

Въ центральный архивъ должны быть вытребованы: 1) актовыя книги по 1799 годъ, хранящіяся въ архивахъ присутственныхъ мѣстъ Кіевской, Подольской и Волинской губерній, по повѣркѣ ихъ комисіею, учрежденною Высочайше утвержденнымъ положеніемъ комитета гг. Министровъ 1842 года ноября 3-го. 2) Книги мѣстскія, веденыя мѣщанами городовъ и мѣстечекъ, на основаніи права магдебургскаго. 3) Всѣ вообще древніе акты, въ которыхъ не предвидится для присутственныхъ мѣстъ никакой надобности.

Центральному архиву вѣрить въ обязанность: 1) хранить актовыя книги въ цѣлости; 2) составить имъ подробный каталогъ; 3) выдавать засвидѣтельствованныя, копіи, по требованіямъ присутственныхъ мѣстъ.

Предмова до друкованого видання “Списокъ актовыхъ книгъ, хранящихся въ Кіевскомъ центральномъ архивѣ” (К., 1862–1864) (продовження).

Передмова до друкованого видання “Список актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве” (К., 1862–1864) (продовження).

6. Книги, такъ называемыя мѣстскія (бывшихъ въ мѣстечкахъ магдебургій), остающіяся въ мѣстечкахъ, по уничтоженіи ратушъ, у частныхъ лицъ, должны быть собраны и доставлены въ архивы посредствомъ мѣстныхъ полицейскихъ властей. Генералъ-губернаторы особено обязаны имѣть строгое съ своей стороны наблюденіе, чтобы при собраніи находящихся у частныхъ лицъ древнихъ актовыхъ книгъ, которыя должны быть доставлены въ центральные архивы, полицейскіе чиновники не дозволяли себѣ никакихъ притѣснительныхъ и противозаконныхъ дѣйствій и ограничивались собраніемъ однихъ подлинныхъ актовыхъ книгъ, отнюдь не касаясь выписокъ изъ сихъ книгъ, составляющихъ частную собственность, а равно и указателей и вообще книгъ или рукописей, составленныхъ частными лицами; въ случаѣ же надобности въ сихъ послѣднихъ, для замѣны утраченныхъ подлинныхъ книгъ, входила бы съ представленіемъ къ начальству, отъ котораго зависить пріобрѣтеніе подобныхъ рукописей по добровольнымъ сдѣлкамъ съ лицами, коимъ оныя принадлежать.

7. Книги, собранныя въ центральныхъ архивахъ, должны быть раздѣлены на два главныхъ разряда: актовъ токмо явленныхъ, и актовъ сознанныхъ. Затѣмъ завѣдывающіе архивами, вмѣстѣ съ своими помощниками, должны составить предварительно краткія описи книгамъ, съ объясненіемъ нумера каждаго документа, краткаго содержанія его, года, мѣсяца и числа, ко да оный состоялся, а также когда оный явленъ, начавъ съ книгъ, при коихъ описей вовсе не окажется. Описи должны быть напечатаны и разосланы во всѣ губерскія и уѣздныя судебныя мѣста, а также въ депутатскія собранія западныхъ губерній. По составленіи сихъ описей и по разсылкѣ ихъ, завѣдывающіе архивами обязаны составить полные и подробные каталоги, долженствующіе заключать въ себѣ свѣдѣнія, необходимыя для ученыхъ изслѣдованій. Для составленія какъ предварительныхъ описей, такъ и каталоговъ, предоставлено генералъ-губернаторамъ, по предварительномъ обозрѣніи труда, назначить опредѣлительные сроки.

8. Книгамъ съ 1800 года, оставленнымъ въ присутственныхъ мѣстахъ, мѣста сіи обязаны составить подобныя вышеозначеннымъ (ст. 7) описи, и затѣмъ самыя книги должны быть перенумерованы и прошпурованы и къ шнурамъ приложена печать.

9. О выдачѣ изъ актовыхъ книгъ, собранныхъ въ центральныхъ архивахъ, выписей, частныя лица съ просьбами, а присутственныя

1852 р. було надано двох помічників – постійного (з окладом 350 руб. на рік) і тимчасового – “назначеному временно до окончательного составления каталога актовым книгам, исполняющему и обязанности переводчика” (річний оклад – 500 руб.)²¹. Саме ці помічники (бо на практиці до роботи також підключався й постійний помічник) підготували “Список”. Це однозначно засвідчує перелік співробітників Київського центрального архіву за 1852–1902 рр. за підписом І. М. Каманіна з відомостями про виконану роботу, датований 20 березня 1903 р. На початку списку вміщено прізвища шістьох працівників Архіву з відміткою про період роботи в ньому: С. П. Крижановський (1852–1858 рр.), В. А. Рогальський (січень – листопад 1858 р.), А. М. Верминський (1858–1868 рр.), М. І. Якубовський (1852–1861 рр.), Л. О. Ленс (1859–1861 рр.) і Е. В. Станкевич (1861–1866 рр.) з такою приміткою: “Этими лицами был составлен напечатанный в 1862–1864 гг. список актовых книг архива, являющийся таким образом каталогом”²².

Отже, приписувати авторство “Списку” комусь одному з архівістів, за аналогією з відповідними обліковими документами Віленського і Вітебського архівів, не доводиться. Повторимося, що єдиний примірник “Списку актових книг”, який зберігся в Архіві дотепер, – це зшиток друкарських відбитків із дев’яти номерів “Университетских известий”, в яких його було опубліковано. Він починається прямо з основного розділу (згідно з друкарською пагінацією – зі с. 10, архівною – 8зв.) і тексту передмови в ньому немає. Чи не вперше про наявність передмови згадала американська дослідниця Патриція Кеннеді Грімстед, приписавши авторство її Е. В. Станкевичу²³. Нам вдалося відшукати повний примірник “Списку” з передмовою: він зберігається у Науковій бібліотеці імені М. О. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (передмова – с. 3–9; подаємо її в додаткові до статті). Припускаємо, що автором її може бути тодішній керівник Архіву А. Я. Красовський: стиль її написання близький до стилю інших складених архівістом документів.

Підкреслюємо, що в основу “Списку” покладено передавальні описи: аби дійти такого висновку, варто лише порівняти обидва документи між собою (про включення у “Список” нумерації актових книг за передавальними описами див. далі). Складно пояснити логіку побудови “Списку” (точніше, її відсутність): скоріш за все, до друку передавали окремі розділи в міру підготовки, навіть без дотримання алфавіту їхніх назв. Цих розділів є 62. В заголовки винесено назви повітових судів, магістратів та ін. адміністративно-судових установ, в які актові книги було передано в кін. XVIII ст. із відповідних фондоутворювачів – установ Речі Посполитої. Пояснення цьому сформульовано в передмові (с. XXV) до “Каталогу” Віленського центрального архіву (без сумніву, воно поширювалося й на “Переліковий опис” Вітебського і на “Спи-

сок” Київського центрального архіву): “Судебные места распределить не по воеводствам и поветам, в которых они находились в древности; но по губерниям, чтобы каждый, раскрыв каталог, мог с первого взгляда видеть в какой территории находилось древнее судебное место”²⁴.

Всі актові книги Київського центрального архіву внесено в “Список” згідно з валовою нумерацією з № 1 до № 5838. Ці номери також було наклеєно на актові книги; вони збереглися дотепер. Інформацію в “Спискові” поділено між такими колонками: в 1-ій подано порядкові номери актових книг, у 2-ій вказано роки документів, у 3-ій – кількість аркушів. Значущим було запровадження 4-ї колонки “Название книг”, що вигідно відрізняло “Список” Київського центрального архіву від аналогічних довідників двох інших архівів і дещо наближало його до власне каталогу. В ній вказано установи-фондоутворювачі (що дуже важливо), визначено види актових книг і мови документів.

Переломним у діяльності Архіву і, відповідно, у застосуванні “Списку” став 1869 р. Тоді, у зв’язку з викриттям масштабних фальшувальних – підробки записів в актових книгах²⁵, указом від 30 жовтня 1869 р. в Архіві було призупинено видання довідок окремим особам для підтвердження дворянського походження. Відтак посилилася участь Архіву в науково-видавничій діяльності: він став базою для підготовки документів до публікації, здійснюваної Київською археографічною комісією. Завданням архівних працівників став пошук і тематичне виявлення документів з актових книг, а також консультації дослідників. Це потребувало орієнтування у безмежному актовому морі. Одним із найкращих таких “гідів” упродовж кількох десятиліть був І. М. Каманін²⁶, а “Список” слугував йому та іншим архівістам тим орієнтиром.

Саме виходячи з практичних потреб архівістів, цей єдиний примірник “Списку”, що зберігся в Архіві дотепер, поступово було перетворено ще й на покажчик, найперше топографічний. Насамперед, на лівих берегах його сторінок, поза межами друкованого тексту, навпроти валової нумерації актових книг, від руки було додано ще одну нумерацію – окрему в межах кожного з 62 розділів (інколи її розділено й всередині розділу). Нами встановлено, що це нумерація актових книг за передавальними описами – припускаємо, що доповнили нею “Список” ще до 1869 р., бо такий зв’язок між двома документами був потрібен архівістам насамперед для пришвидшення виконання запитів із місць.

Велика кількість цифрових позначок, зроблених від руки на берегах сторінок зліва і справа, а також розбивка лініями на групи номерів актових книг означала схему розміщення документів Архіву у приміщенні Університету Св. Володимира (аж до 1943 р. включно): актових книг за стелажми, шафами й полицями²⁷.

Згодом до цього архівного друкованого примірника “Списку” поступово було долучено кілька додатків (не публікувалися). Це, насам-

перед, рукописний розділ “Прибавление к списку актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве”, актові книги № 5839–5885. Сюди ввійшли окремі книги, що з запізненням надійшли з місць, а також із Київської археографічної комісії (в їх числі – документи стосовно монастирів). Частину записів зроблено І. М. Каманіним (визначено за почерком). Продовження додатку: № 5886–5936, – машинописне і № 5937–5938 – дописано від руки, складено, на відміну від усього попереднього тексту, українською мовою. У значній кількості заголовків справ цієї групи позначено належність цих одиниць зберігання до Київської казенної палати.

Наступний додаток до “Списку” – це робочі замітки про фізичний стан актових книг, що їх використовували при ремонті й реставрації (арк. 124–135зв.). Останній додаток – це частина топографічного покажчика під назвою “Летичевские” (арк. 136–139). Вочевидь, що тут переважно йдеться про розміщення документів у фасцикулах²⁸.

Отже, з роками цей примірник “Списку актових книг”, що зберігся в Архіві, обріс різноманітними доповненнями й додатками, потреба в яких повсякчас виникала й тому їх зручно було тримати під однією палітуркою²⁹. Водночас деякі додатки, що стосувалися власне “Списку”, внесли певну розмитість, різночитання щодо кількісного складу актових книг, бо, як виявилось згодом, частина включень не належала безпосередньо до цих книг, а більше була схожа на них зовнішньо (шкіряна оправа, великий обсяг), а також за хронологічною належністю (найбільше – до кін. XVIII ст.). З цими та іншими труднощами в архівному облікові зіткнулися у 1920-х роках архівісти КЦАДА, які тоді активно опрацьовували актові книги. Про це йдеться у статті вченого архівіста КЦАДА, завідувача першого відділу О. М. Андріяшева, присвяченій актовим книгам. Він узяв на розгляд тільки “актовий матеріал”, вміщений у надрукованому упродовж 1862–1864 рр. “Спискові” – 5838 актових книг. При цьому автор відмітив недоліки “Списку”, зокрема, численні неточності й помилки у визначенні змісту книг, а також труднощі в підборі актів за хронологією. Ці недоліки автор намагався компенсувати власними напрацюваннями й спостереженнями, зокрема відомостями про актові книги, до яких станом на 1929 р. (рік публікації статті) було складено подокументні описи, а також хронологічним покажчиком актових книг. Доробок О. М. Андріяшева слугує цінним доповненням і роз’ясненням до “Списку”³⁰. Архівісти 1920-х років заявляли про необхідність перевидати “Список”. Вважаємо, що саме з цією метою після 1929 р. було виготовлено його машинописний примірник; крім номерів 1–5838 друкованого видання, він включав ще й додаткові номери до 5885 включно (інших рукописних додатків у ньому немає)³¹.

Питання про створення власне каталогів актових книг не було знято з порядку денного після складання облікових списків цих книг у трьох центральних архівах давніх актових книг – Київському, Віленському й Вітебському. Набутий з роками досвід переконливо свідчив, що складання подокументних описів актових книг, на основі яких мав створюватися каталог – справа марудна, строки її закінчення навіть не проглядалися. Наприклад, було підраховано, що у Київському центральному архіві, при штатах 1890-х років, ця робота мала б тривати щось упродовж 2 тис. років³². Як уже йшлося, пропозиції архівістів замінити подокументні описи складанням алфавітних покажчиків було відхилено владою. В діяльності архівів накопичилися й інші проблеми, що потребували нагального вирішення. Через те у вересні 1892 р. при Міністерстві народної освіти було створено комісію для реорганізації діяльності центральних архівів давніх актів. 9 липня 1902 р. підсумки її роботи було передано в Державну раду³³. В результаті 21 лютого 1903 р. створено нову урядову комісію для підготовки заходів щодо успішної діяльності Київського і Віленського центральних архівів (Вітебський архів 1903 р. було приєднано до Віленського)³⁴. В обох комісіях представником від Київського центрального архіву був професор Університету Св. Володимира М. Ф. Владимирський-Буданов; у розробленні пропозицій на розгляд комісій з ним тісно співпрацював керівник Архіву (архіваріус) І. М. Каманін.

У результаті було ухвалено пропозицію М. Ф. Владимирського-Буданова щодо способу інвентарного описування актових книг; складання інвентарного опису (інвентарного каталогу) було визнано першочерговим і доцільним, воно означало б приведення архіву “в порядок” і дозволило б “хранить в целости его содержание”, до того ж такий каталог мав слугувати джерелом інформації про конкретні актові документи. На думку членів обох комісій, на цей вид роботи не потрібно було б ні тисячоліть, ані століть: тоді вважалося, що завершення проекту можливе (за різними підрахунками) за 10–15–20 років. Ця інвентарна форма включала визначення номера актової книги, року складання, кількості аркушів і актів, додатків, сумнівних і сфальшованих документів, а також (найголовніше на наш погляд) короткий зміст книги, визначення найважливіших її документів. Зразок такого розробленого М. Ф. Владимирським-Будановим “Примірного інвентарного опису” до книги № 2047 за “Списком актових книг” (ще одна назва – “Форма каталогу”), зберігся дотепер³⁵.

На основі висновків цих комісій Міністерство народної освіти повинно було розробити остаточні пропозиції, “при этом названному ведомству следует иметь в виду, что архивное дело представляется вообще весьма трудным”³⁶. Остаточне рішення щодо форми і змісту інвентарного каталогу, а також строків його підготовки було оформ-

лено законом від 28 червня 1912 р. про зміну деяких узаконень, що стосувалися центральних архівів давніх актових книг західних губерній, і про зміну облаштування цих архівів. Питанню каталогу присвячено § 4 закону. Наводимо його цілком: “Для инвентарного описания центральных архивов, с целью охраны хранящихся в них актов, должна быть описана каждая актовая книга, причем в опись должны быть внесены следующие данные: 1) номер и наименование книги; 2) год или годы, к коим относятся находящиеся в книге документы; 3) число актов и листов книги; 4) целостность книги; 5) язык книги и 6) содержание книги”³⁷. Найскладнішим для виконання був, звичайно, останній пункт параграфу закону, що стосувався змісту актових книг.

Важливу й досить об’ємну інформацію про заходи щодо виконання закону від 28 червня 1912 р. подано в підготовленому за дорученням Міністерства народної освіти професорами Університету Св. Володимира М. Ф. Владимирським-Будановим та М. М. Ясинським проекті “Правил про внутрішній розпорядок і діловодство в центральних архівах”, розроблених згідно з положенням закону, такого змісту: “... 7) Внутренний распорядок и деловодство в центральных архивах, а равно сроки для составления описей и каталогов центральных архивов, определяются правилами, издаваемыми Министерством народного просвещения”³⁸. Проект здобув схвальну оцінку. До нього було додано “Инвентарный опис актовой книги Центрального архиву № 5251 (за старим каталогом), складений завідувачем Архіву І. М. Каманіним”³⁹. Наведені в загальній частині опису номери цієї актової книги за каталогами – “новим” (№ 2155) і “старим” (№ 5251) дозволяють стверджувати, що Київський центральний архів станом на 1912 р. вже досить активно включився в створення “инвентарного каталога”. В кожному разі, припускаємо, що на той час актовим книгам було присвоєно нові номери: такий вид роботи не може стосуватися окремої актової книги, а здійснюється від початку і до кінця. І причиною перенумерування актових книг міг слугувати розподіл їх за фондоутворювачами й відмова від принципу поділу в “старому” каталозі (про що йшлося раніше). Однак це тільки припущення, бо інших відомостей про наявність “старих” і “нових” номерів актових книг не виявлено.

Документально підтверджено, що робота над створенням інвентарного каталогу згідно з законом 1912 р. розгорнулася і у Віленському центральному архіві. Це засвідчено в групі документів про дискусію між співробітниками обох архівів – Київського і Віленського, предметом якої слугувало, насамперед, тлумачення того, що саме в законі означає пункт 6 § 4 – “зміст книги”. Спеціально створена у Вільні комісія у складі архівістів і членів Археографічної комісії надіслала на розгляд відповідних фахівців у Київ протокол свого засідання від 19 вересня 1912 р., в якому, зокрема, було викладено позицію щодо

цього питання: “комиссия, по всестороннем обсуждении этого пункта, признала, что для скорейшего составления инвентарной описи не следует останавливаться на изложении содержания отдельных актов книги, и, следовательно, под “содержанием книги” нужно разуметь общий характер актов книги, излагая его содержание в таком, наприм[ер], виде: “Декреты главного литовского трибунала”, “Акты крепостные”, “Дела уголовные”, “Поз[о]вы” и т. п. Но если при инвентарном описании в книге встретится что-нибудь особенно выдающееся, наприм[ер], пергаменные грамоты, художественно сделанные заглавия и начальные буквы, рисунки, какие-нибудь интересные в научном отношении заметки и т. п., то об этом следует упоминать хоть в кратких словах”⁴⁰.

Незгоду з такою пропозицією детально аргументував І. М. Каманін у своєму поданні на ім'я ректора Університету Св. Володимира від 10 січня 1913 р. Він наполягав на тому, що віленські архівісти частково замінюють зміст книги її назвою (чи назвою її актів), а таку роботу архівісти (в кожному разі київські) вже виконали. Цю тезу І. М. Каманін підтвердив витягами з віленського “Каталогу” й київського “Списку актових книг”; ці останні стосувалися книги № 2898. При цьому архівіст визнав, що його пропозиція викликала заперечення й серед колег у Києві⁴¹.

Крапку в дискусії поставлено в рапорті комісії історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира з висновком на пропозиції Віленської комісії щодо практичного виконання закону про архіви 1912 р. У висновку, зокрема, відмічено, що зразки описових позицій “Інвентарного каталогу”, запропоновані обома архівами, задовільні тільки в частині описування “внешней стороны актовой книги”, та визнано прийнятною пропозицію Віленської комісії, бо запропонований І. М. Каманіним спосіб складання цієї частини описової статті “даст широкую свободу индивидуальному пониманию и оценке “интересного” и “неинтересного”, и с научной точки зрения не может быть признан нами удовлетворительным”⁴². Київські професори запропонували складати ще й покажчики до актових книг – імен і географічних назв.

Відомостей про подальше розгортання роботи над “Інвентарним каталогом” не виявлено. Та й складно припустити, що тоді вдалося значно просунути у її виконанні, враховуючи ті буремні події, що невдовзі почалися: Перша світова війна 1914–1918 рр., евакуація у 1915 р. Київського центрального архіву в Саратов, жовтневий переворот 1917 р. й подальша громадянська війна.

У радянський період КЦАДА під керівництвом В. О. Романовського приступив до системного описання актових книг з літа 1925 р. При цьому архівісти досить негативно оцінили доробок початку ХХ ст., який вони пов'язували з іменем М. Ф. Владимирського-Буданова. На їхню думку, запропоновані тоді короткі огляди змісту актової книги,

без поактового опису, втрачали “характер інвентаря”, куди занесено кожний акт, а ставали “суб’єктивним оглядом книги, з можливим зазначенням декотрих документів”⁴³. Отже, приступивши влітку 1925 р. до вироблення принципів нового описування актових книг, архівісти не ставили питання про власне роботу над каталогом.

Узагальнення доробку попередників здійснювалося через складання єдиних покажчиків – імен і географічних назв до вже існуючих по-документних описів, а також покажчика всіх опублікованих актів, що зберігалися в Архіві.

Основні принципи нової системи описування актових книг зводилися до таких: не заносити в опис дрібні деталі, при цьому виявляти всю інформацію, що має наукове значення і швидко просунути вперед описування “старих актів”, аби задовольнити вимоги дослідників⁴⁴. Роботу над кожною книгою було поділено на два етапи: 1. Зазначення короткого змісту кожного акта з вживанням тогочасних, без перекладу, юридичних термінів (тобто, максимальне використання діловодних заголовків); при цьому детально описувалися акти найвищої влади (постанови сеймів і сеймиків, привілеї, універсали тощо⁴⁵). На думку архівістів, такий метод не відкидав традицію поактового опису, але дуже його спрощував. 2. На основі опису створювалася “сводка” (зведення) – систематичний огляд актів кожної книги за певними рубриками. У ній також вказувалися номер книги за “Списком актових книг”, її заголовки, рік складання і мови написання документів, кількість аркушів. Відмічався також стан збереженості книги. Ці етапи опрацювання актових книг добре прослідковуються за рукописним варіантом “Інвентарного опису книги № 15. Книга гродська житомирська 1840 р.” авторства архівіста О. М. Андріяшева. В ньому збереглися обидві частини опису: перелік актів із використанням діловодних заголовків і власне “зведення”⁴⁶.

Наше припущення: архівісти 1920-х років не відкидали ідею й необхідність створення каталогу актових книг; їхня “сводка” (зведення, огляд) цілком підходить для цього виду обліково-довідкового документа в частині “зміст актової книги”. До звіту про роботу КЦАДА за 1925 р. вже було додано зразки зведень – інвентарні описи до актових книг №№ 2094, 2099, 2101, 2109, 4597, 4598, 4599⁴⁷. Після затвердження цих зразків колегією Центрального архівного управління при Всеукраїнському виконавчому комітеті (Укрцентрархів), їх почали застосовувати на практиці⁴⁸. Варто відмітити, що запропонована система описування одразу запрацювала, а результати роботи архівістів були вражаючими. Йдеться, насамперед, про кількісні показники, що збереглися у звітах. Оцінити якість підготовлених зведень складніше, бо дотепер їх збереглося зовсім небагато. Однак високий професіоналізм архівістів, які безпосередньо описували актові книги, насамперед

О. М. Андріяшева, В. І. Новицького та М. Ф. Тищенка, апіорі забезпечує позитивну відповідь і на це питання. Тільки за 2-е півріччя 1926 р. ці архівісти описали 14 актових книг: О. М. Андріяшев – 6 (2312 актів, 2753 арк.), В. І. Новицький – 5 (1436 актів, 2012 арк.), М. Ф. Тищенко – 3 (153 акти, 1676 арк.)⁴⁹. Подібні відомості збереглися й за 1929 р.⁵⁰

Велику увагу описуванню актових книг та окремих документів (у фасцикулах) приділено в генеральному плані роботи КЦАДА на 1931–1933 рр. Цей вид роботи визнано в архіві основним. Поставлене питання про збільшення штатів підтверджувалося відповідними розрахунками. Вказано загальну кількість актових книг – 5885 (в ін. місці – 5838), окремих документів – 454 979⁵¹. Наведено варіанти розрахунків часу, необхідного для виконання поставленого завдання; йшлося вже не про тисячоліття, але про століття. Вкажемо тільки одну цифру – визначено, що 3 архівісти могли завершити зведене описання актових книг за 60 років, виконуючи тільки цей вид робіт.

Розроблена 1925 р. система описування актових книг постійно удосконалювалася і часто розглядалася на виробничих нарадах у КЦАДА. На одному з таких засідань 6 квітня 1931 р. доповідач М. Ф. Тищенко відмітив, що все ще не вдалося досягнути належної уніфікації при складанні зведень: “В інтересах науки конче треба виробити стабільну форму, запровадивши в ній твердо визначені шпальти, навколо яких треба буде систематизувати описи окремих актів актових книг”⁵². О. М. Андріяшев підкреслив необхідність раз і назавжди встановити рубрикацію актів за змістом, а також виробити стабільний список видатних осіб, прізвища яких треба згадувати в описах. Водночас у виступах на засіданні зазначалося, що при описуванні окремих книг буде доцільним запровадження додаткових рубрик. Ухвалено: виробити типову форму (зведення). Таку “Схему зведень описів актових книжок” було розглянуто й затверджено на виробничій нараді від 27 квітня 1931 р.⁵³ В іншому документі відмічалось, що в основу розробленої схеми покладено “марксо-ленінське розуміння історичного процесу”⁵⁴.

Однак тогочасні політичні реалії перекреслили всі ці плани: репресії в Архіві почалися зі звільнення з роботи директора В. О. Романовського 21 січня 1931 р. На засіданні робочої колегії Укрцентрархіву від 27 квітня 1932 р. відмічалось, що попередню роботу КЦАДА не було побудовано на марксистсько-ленінській методології; тодішньому директорові О. П. Оглоблину доручалося усунути визначені хиби, цілком переробивши план роботи. Пунктом 3 ухвали Архівові пропонувалося “негайно припинити описування актових книг за прийнятою ним формою (загальна, формальна реєстрація документів без розкриття їх змісту)”⁵⁵. В подальшому усіх досвідчених співробітників КЦАДА було звільнено з роботи. Молоді кадри (“комсомольці”), що прийшли замість них в Архів, звичайно ж, були “політично надійними”, але не

мали жодної уяви про актові книги та їх описування, так само як і про інші види архівних робіт. Відомості про спробу відновити опрацювання актових книг знаходимо аж у плані роботи архіву на 1939 р. Йшлося про те, що описування актових книг слід здійснювати шляхом складання картотеки: короткий зміст акта фіксувався на картці, на ній також вказували фонд, № акта, дату, аркуші. Картковий опис на кожну книгу друкувався на машинці⁵⁶. При цьому відмічаємо, що інформації про обсяг виконаної роботи з цього пункту в звітах за 1939–1941 рр. не виявлено (в документах йдеться тільки про труднощі, викликані, насамперед, незнанням мов, на яких складено акти). Звертає увагу факт, що Архів повернувся до подокументних описів (згодом почали складати замість них тематичні покажчики). Воно й зрозуміло: створення зведень, в основу яких покладено узагальнення інформації, потребували відповідного рівня кваліфікації та знань.

І ще одне: у плані роботи на 1939 р. йшлося вже не про єдину колекцію актових книг, а про окремі фонди. І справді, в 1930-х роках, найбільше в їх 2-й половині, постало питання обов'язкового фондування документів КЦАДА і створення на основі цього облікових документів. Прогресивність цих заходів для документів, що відклялися, наприклад, в результаті діяльності державних установ, не викликає сумніву. Однак ними знищувалася унікальність КЦАДА, створеного для зберігання й опрацювання великого однотипового масиву документів (актових книг), з сучасної точки зору – єдиної колекції. Одним із таких документів, що закріплював розподіл актових книг за фондами, став “Список фондів Центрального архіву давніх актів” станом на 20 лютого 1939 р. (див. його перші 92 позиції)⁵⁷. Приблизно в цей час створено ще один важливий обліковий документ – “Список фондів актових книг і фондові картки до них”⁵⁸. Він складається зі змісту – власне списку фондів цих книг (161 позиція), передмови, а також 161 фондової картки; всі вони надруковані на стандартних аркушах. Примітно, що у фондових картках нумерацію актових книг наведено за “Списком актових книг”. Крім того, до значної кількості фондових карток додано довідки про наявність актових книг – тих, що збереглися після війни 1941–1945 рр. Таке перевіряння наявності проведено 1947 р.

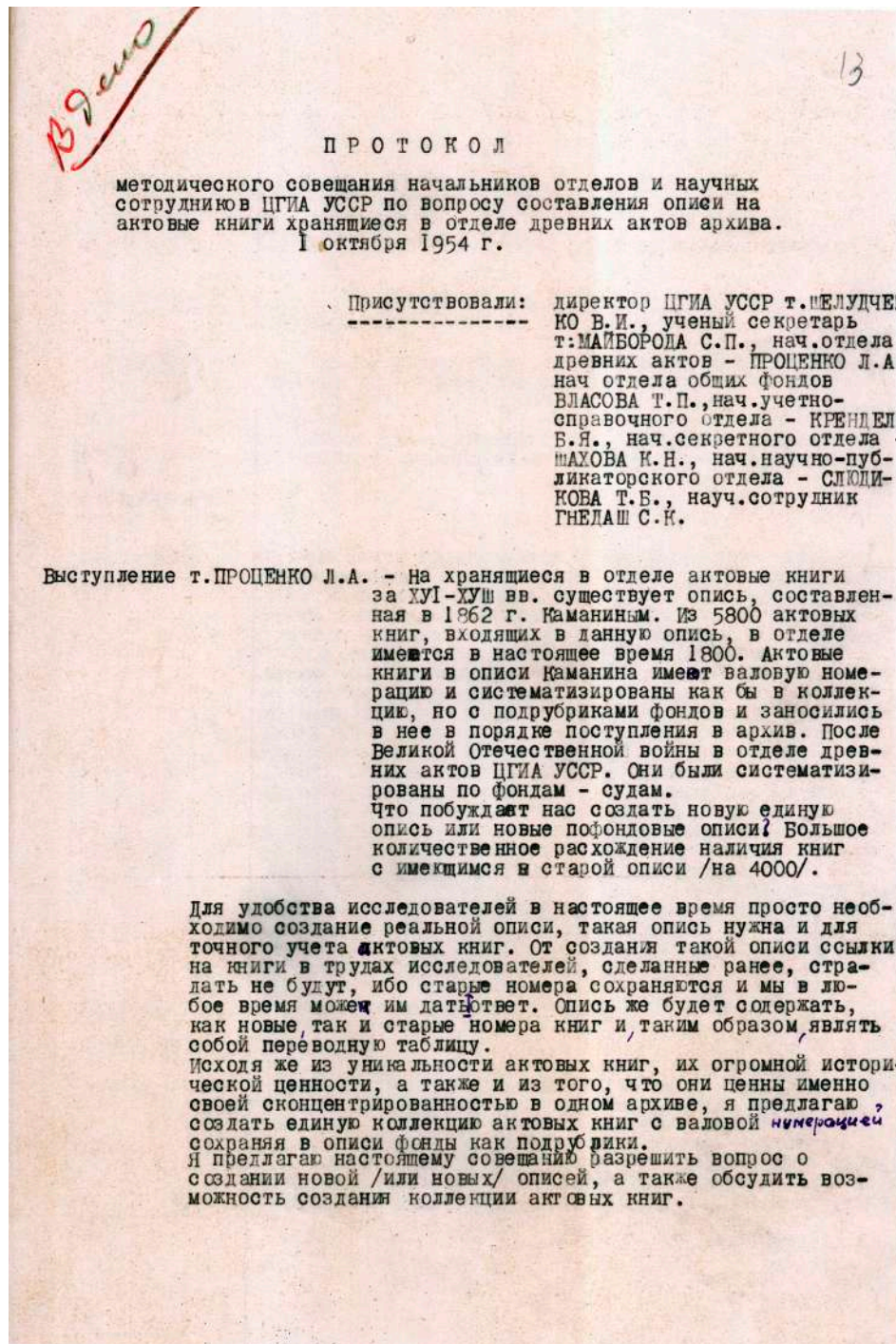
Щоправда, численні факти засвідчують, що поділ актових книг за фондоутворювачами тоді було проведено тільки на папері. Книги й надалі продовжували зберігатися й використовуватися згідно з валовою нумерацією “Списку актових книг” 1862–1864 рр. Стан, коли актові книги формально було поділено на діловодні фонди, але ці книги продовжували зберігати валову нумерацію й фактично облікувалися за “Списком актових книг”, зберігався в архіві досить тривалий час. Однак такий стан, а також суттєва зміна в кількісному складі актових книг в результаті Другої світової війни 1939–1945 рр. – скорочення їх

на дві третини, все ж вимагали відповідної реакції архівістів. Яскравим документом на засвідчення проблеми слугує протокол методичної наради начальників відділів і наукових співробітників ЦДІА УРСР (до його складу в кінці 1943 р. увійшов КЦАДА як відділ давніх актів) з питання складання опису на актові книги, що зберігаються у відділі давніх актів Архіву, від 1 жовтня 1954 р.⁵⁹ (див. його у додаткові до статті). Більшість учасників наради висловилися за створення (а фактично збереження) єдиної колекції актових книг із валовою нумерацією, зберігаючи у заново складеному описі поділ на фонди як підрубрики. Труднощі реалізації такого плану полягали в тому, що актові книги формально, на папері, вже були обліковані за фондами, через те повернення до єдиної колекції з неминучістю викликали зміни в облікові, а це можна було здійснити тільки з дозволу Управління державними архівами НКВС УРСР. Такого дозволу, звичайно ж, надано не було, тому в Архіві проведено фактичний розподіл актових книг на фонди (тепер їх 60) зі складанням окремих описів на кожен діловодний фонд з окремою нумерацією. З якоїсь причини в заголовках описів не було використано навіть інформацію зі “Списку актових книг”; зазвичай вони зводилися до визначення “Актова книга” і наведення крайніх дат. Тоді ж (орієнтовно 1956 р.) було складено “Перевідну таблицю” між “Списком” і окремими описами фондів.

Питання про створення каталогу актових книг не виникало; співробітники відділу давніх актів ЦДІА УРСР, а згодом Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України) продовжили традицію попередників і відновили складання подокументних (внутрішніх) описів актових книг. Зокрема, З. С. Хомутецька й В. Д. Чунгулова, а також завідувач відділу Л. А. Попова (Проценко) спочатку опрацювали Ф. 22 “Кременецький земський суд”, описавши всі його актові книги (49 із загальної кількості 52 справ фонду); 35 із цих описів були опубліковані⁶⁰, решта зберігається у відділі в машинописному варіанті. Надалі почалося опрацювання документів Ф. 21 “Кременецький гродський суд” – найскладнішої частини збірки актових книг: ці документи потрапили в архів у стані розсипу і були дуже пошкодженими. Свій досвід у цій надскладній роботі архівісти узагальнили й опублікували⁶¹.

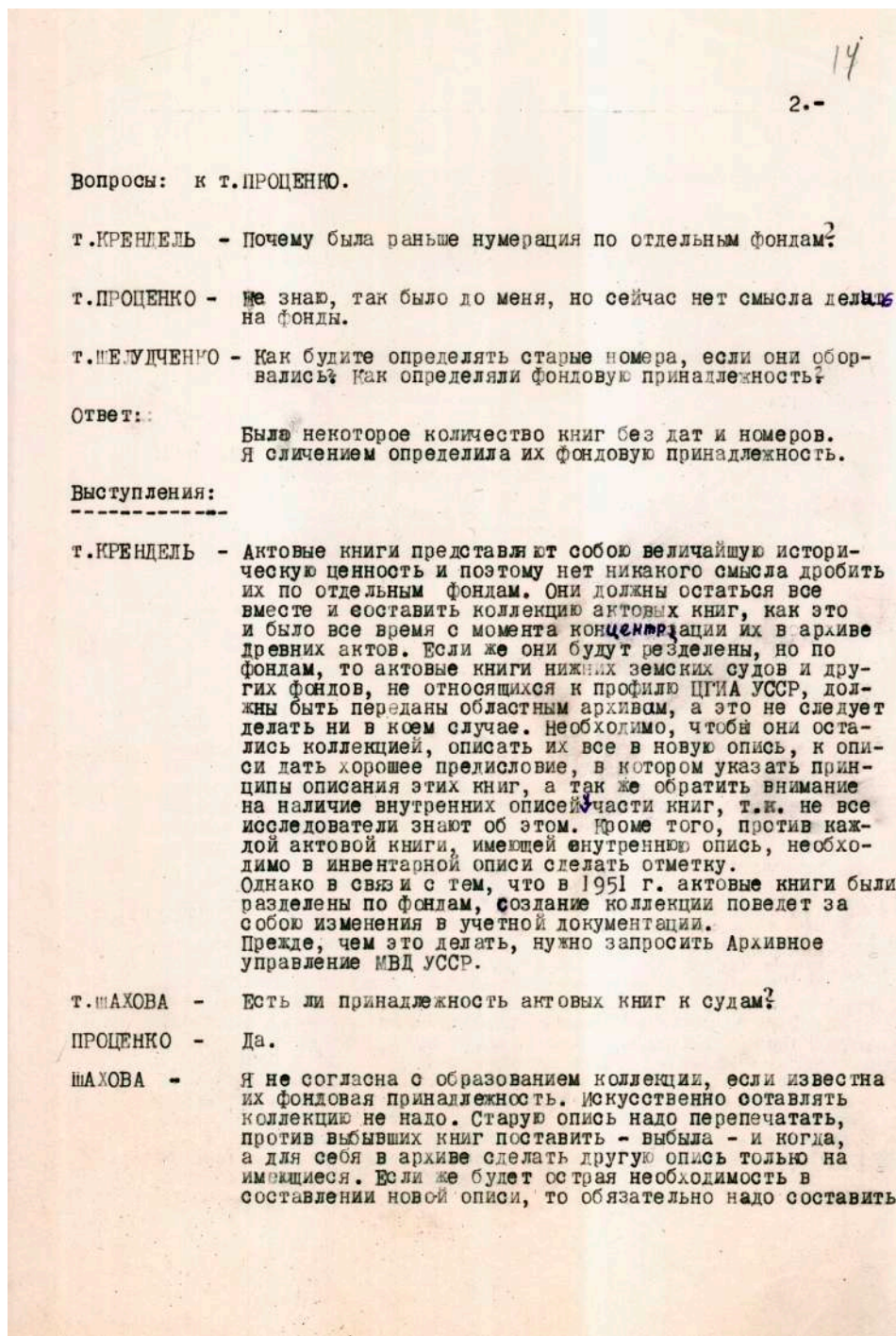
Загалом же дослідники, та й архівісти, дотепер орієнтуються у цій безмежній кількості документів на ту мінімальну інформацію, яка є у “Спискові актових книг”, складеному в 1862–1864 рр.

На часі створення зведеного науково-довідкового апарату до актових книг зі збірки ЦДІАК України, що відповідав би сучасним вимогам і дозволив повноцінно використовувати унікальні актові документи при створенні справді наукової концепції історії незалежної України. Однак такий великий проект (тепер у ЦДІАК України зберігається

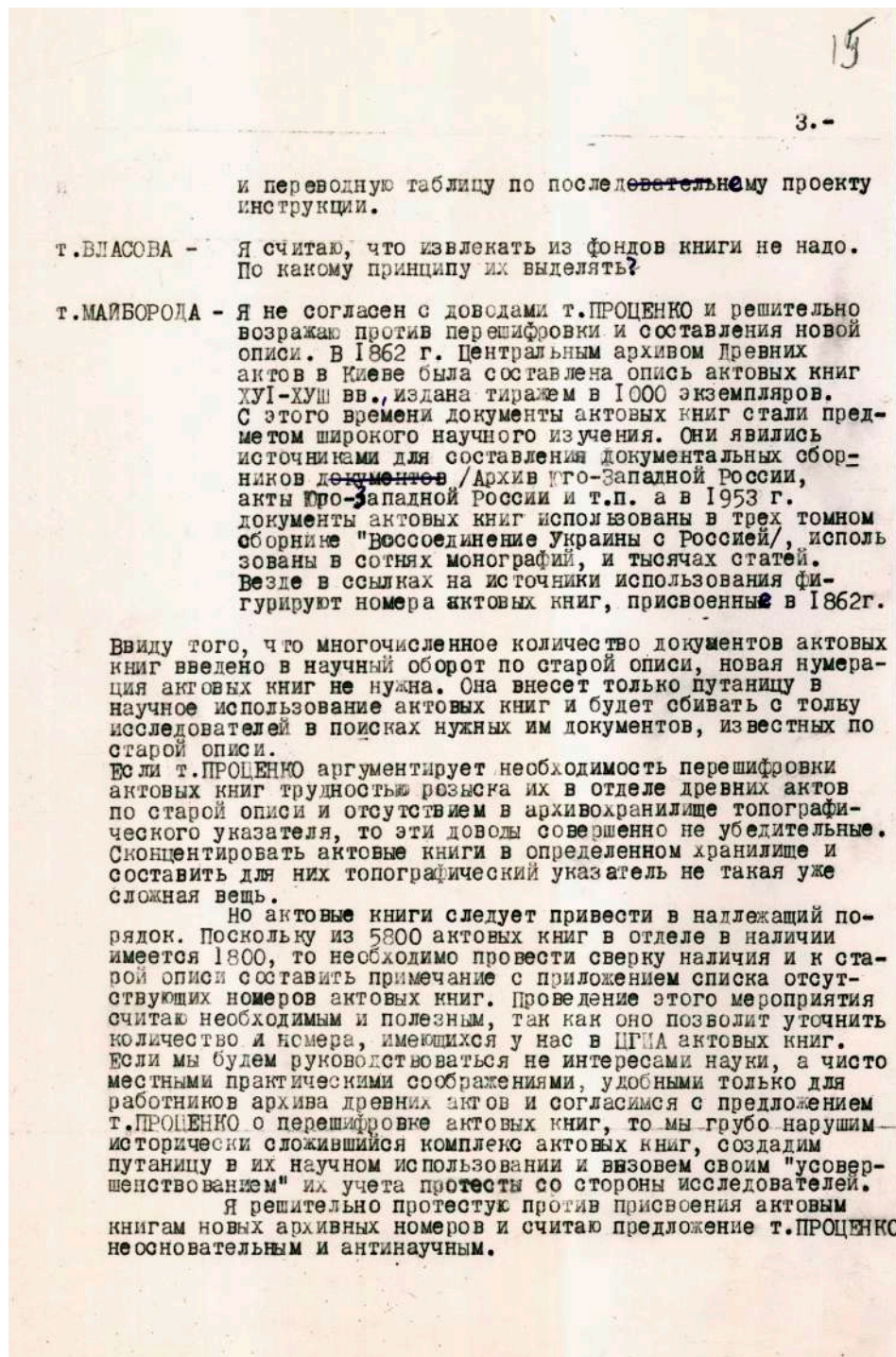
Протокол методичної наради начальників відділів і наукових співробітників
ЦДІА УРСР від 1 жовтня 1954 р. про складання єдиного опису актових книг,
що зберігаються у відділі давніх актів.

ЦДІАК України. Ф. Р-2245. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 13.

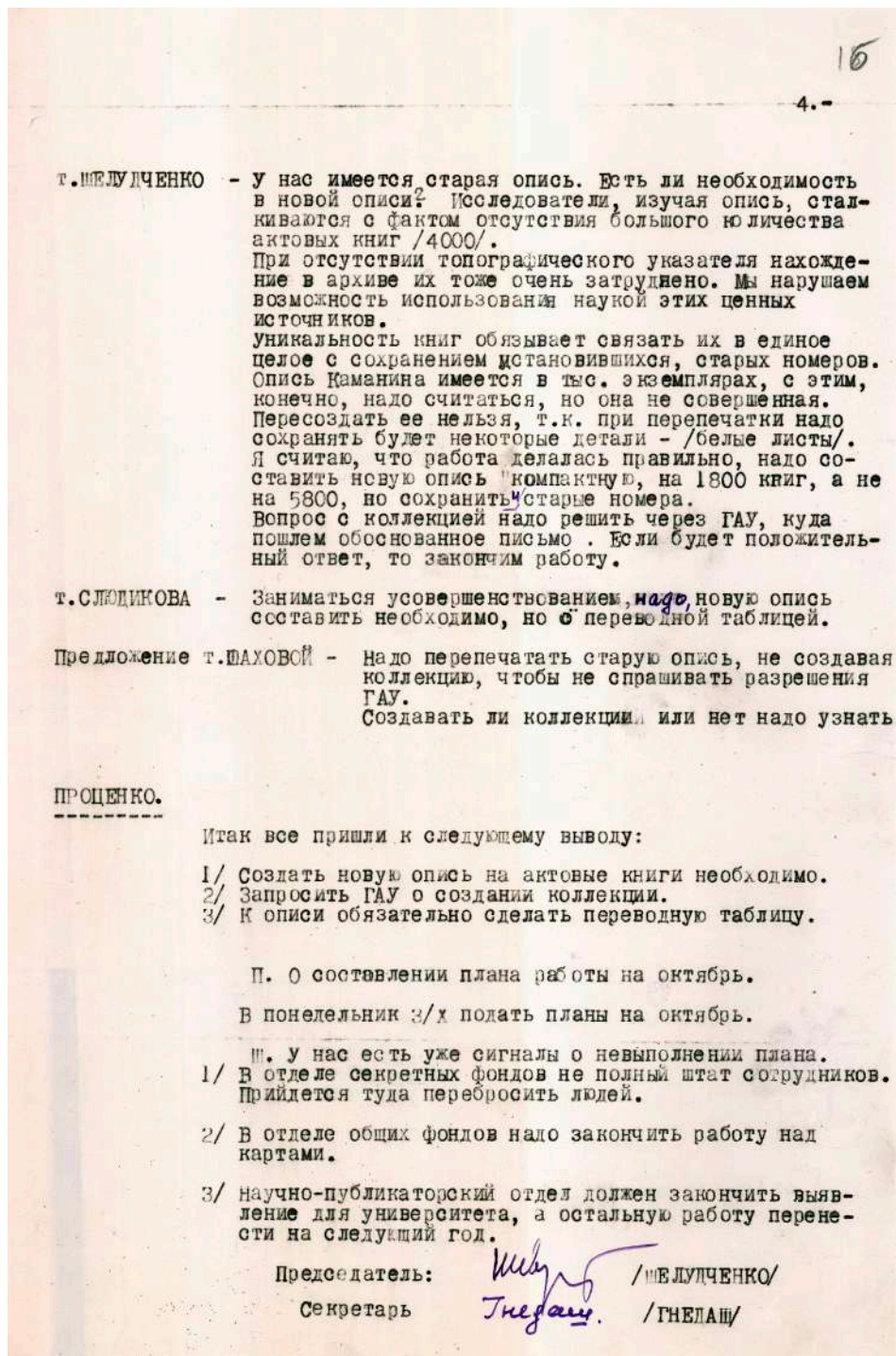
Протокол методичної наради начальників відділів і наукових співробітників ЦДІА УРСР від 1 жовтня 1954 р. про складання єдиного опису актових книг, що зберігаються у відділі давніх актів.

ЦДІАК України. Ф. Р-2245. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 14.

Протокол методичної наради начальників відділів і наукових співробітників ЦДАК УРСР від 1 жовтня 1954 р. про складання єдиного опису актових книг, що зберігаються у відділі давніх актів.

ЦДАК України. Ф. Р-2245. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 15.

Протокол методичної наради начальників відділів і наукових співробітників ЦДІА УРСР від 1 жовтня 1954 р. про складання єдиного опису актових книг, що зберігаються у відділі давніх актів.

ЦДІАК України. Ф. Р-2245. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 16.

ДИРЕКТОРУ ЦДИА УССР

ТОВ. ТЕСЛЕНКО М. І.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

13/IV-63 г. по распоряжению Архивного управления Киевскому горархиву, вместе с ф. Киевский городской магистрат, были переданы 3 актовые книги. Считаю необходимым возбудить ходатайство перед АУ о возвращении данных книг в отдел древних актов по следующим соображениям.

Актовые книги были собраны и послужили основой для создания Киевского архива древних актов, на основании правительственного указа 1852 г., явившегося следствием ряда исторических событий.

С тех пор в количестве около 6000, они хранились в этом архиве и представляли из себя коллекцию актовых книг судебных учреждений Киевского, Волынского и Подольского воеводства до 1800 г.

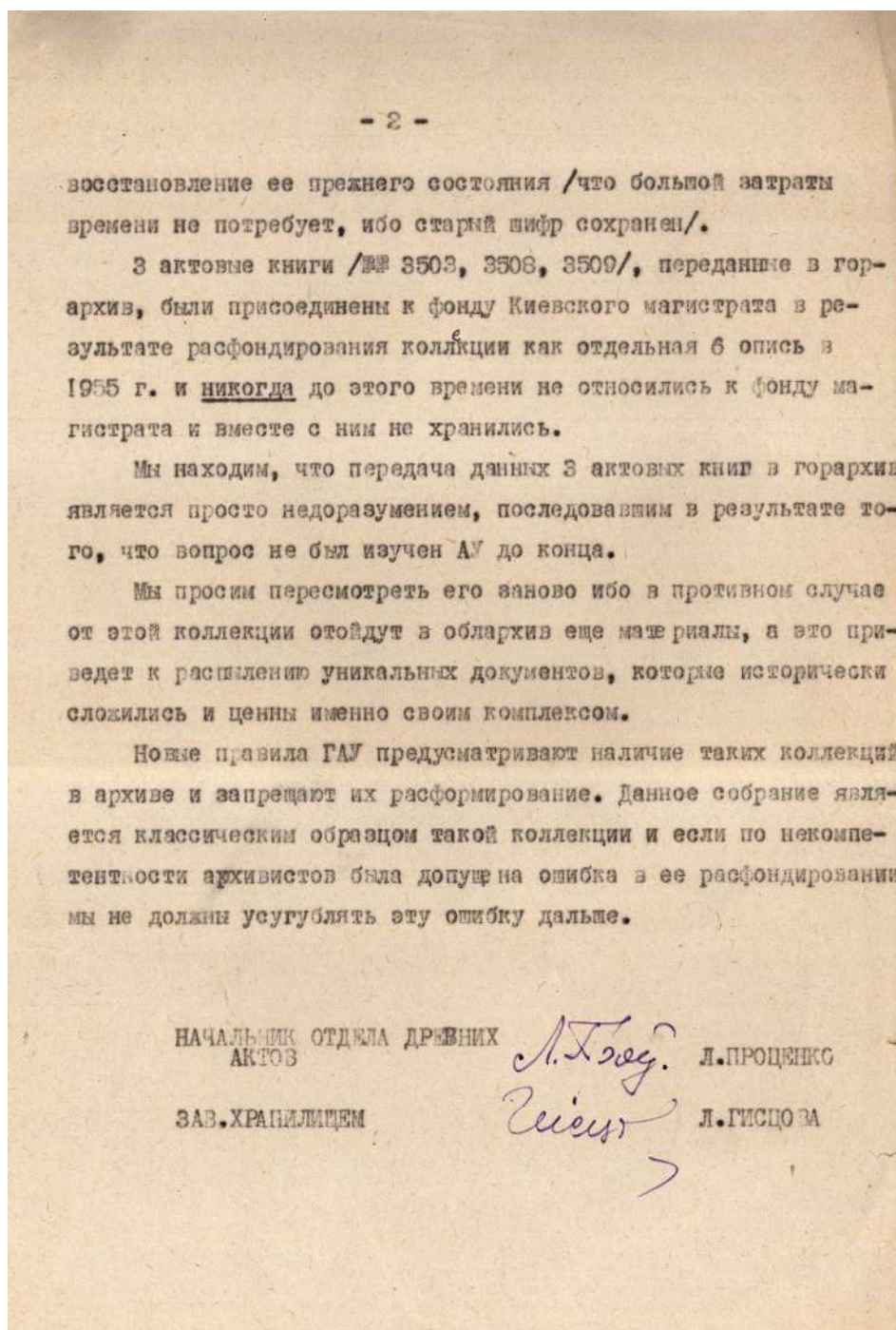
Исторически сложившаяся уникальная коллекция после войны 1941-45 гг. уцелела только в своей третьей части и сейчас насчитывает до 2000 книг.

Все актовые книги были зафиксированы в описи, изданной архивом в 1852 г. и имел^у единую валовую нумерацию, хотя подразделялись на учреждения, которые присылали книги в архив.

В 40-х годах, после войны, коллекция актовых книг по неизвестным нам соображениям была искусственно расфондирована на 47 фондов. В связи с тем, что коллекция актовых книг имеет мировую известность и неоднократно использовалась в различных изданиях /"Архив В-З России", "Памятник" и др./ считаю разделение коллекции на фонды антинаучным и считаю необходимым

1963 р., [після квітня 13]. – Доповідна записка начальника відділу давніх актів ЦДІА УРСР Л. А. Проценко і завідувача сховищем Л. З. Гісцової директорів архіву М. І. Тесленку про відновлення розформованої колекції актових книг як єдиної.

*Засвідчена копія. Документ зберігається у відділі давніх актів;
у ф. Р-2245 його не виявлено.*

1963 р., [після квітня 13]. – Доповідна записка начальника відділу давніх актів ЦДІА УРСР Л. А. Проценко і завідувача сховищем Л. З. Гісцової директорові архіву М. І. Тесленку про відновлення розформованої колекції актових книг як єдиної (продовження).

близько 2 тис. актових книг – порівняти з близько 6 тис. напередодні війни) може бути реалізовано на основі державної програми й окремого фінансування.

Втілення в життя такого об'ємного проекту потребує великої й тривалої підготовчої роботи. Саме тому відділ давніх актів з ініціативи автора цієї статті розробив “Пам'ятку до складання Каталогу актових книг ЦДІАК України”. Вона базується на основі поглибленого вивчення змісту “Списку актових книг”, “Перевідної таблиці до Списку актових книг”, в якій обліковано ті книги, що збереглися в ЦДІАК України після Другої світової війни 1939–1945 рр., історії діловодства Речі Посполитої XVI–XVIII ст., архівних документів. Крім того, виявляються й обліковуються всі подокументні описи до актових книг, складені архівістами всіх поколінь. А головне – вивчається й узагальнюється досвід попередників у створенні облікових документів на актові книги.

Перш ніж перейти до узагальнених пропозицій для “Пам'ятки”, відмітимо таке. Термін “актова книга” вживається у широкому й вузькому значенні. Широке – означає форму діловодства адміністративно-судових установ Речі Посполитої, в т. ч. тих, що діяли на території українських земель у її складі. Однак це діловодство не зводилося до єдиного виду документів, тому у вузькому значенні: 1) власне актові книги – це збірки білових документів земських, гродських, підкоморських, каптурових та ін. судів (своєю чергою поділялися на поточні, записові, декретові книги тощо); 2) подібні книги велися в діловодстві органів самоуправління міст і містечок Речі Посполитої й називалися відповідно магістратськими або ратушними; 3) в усіх названих у попередніх двох пунктах установах велися книги протоколів – попередні записи для складання документів власне актових (магістратських, ратушних) книг; 4) решта книг, що теж числиться в “Спискові актових книг” як актові: люстрації, інвентарі, податкові тарифи, ревізькі казки, метричні книги, списки жителів окремих населених пунктів, регести документів актових книг тощо.

Ми пропонуємо скласти каталог до основної групи актових книг, виділеної в пункті № 1, спочатку розробивши схему його позицій на основі доробку попередників. За приблизними підрахунками, таких позицій каталог включатиме близько 800. Сюди можна приєднати окремі види документів групи № 4. Питання про розроблення принципів і складання новітнього обліково-довідкового документа до груп №№ 2 і 3 слід вивчити в подальшому окремо.

¹ Актові книги – це збірки документів, що відклалися в результаті діяльності різних судів у Великому князівстві Литовському й Речі Посполитій, у т. ч. й на українських землях у їхньому складі, у XV–XVIII ст. Були формою

діловодства у гродських, земських і підкоморських судах, апеляційних інстанціях, а також у магістратах і ратушах.

² Київський центральний архів давніх актів. 1852–1943: зб. документів у 2 т. Т. 1: 1852–1921/упоряд.: Л. А. Сухих, В. В. Страшко. Київ, 2002. С. 93–95. Архів як навчально-допоміжну установу було включено в склад Університету Св. Володимира й безпосередньо підпорядковано його правлінню. Спочатку Архівові надали приміщення на нижньому поверсі червоного корпусу університету, а з 28 червня 1852 р. перевели у т. зв. рекреаційну залу на 3–4 поверхах (у цьому місці перекриття між поверхами не було).

³ Після приєднання краю до Російської імперії в результаті поділів Речі Посполитої (всіх їх було 3 – 1772, 1793 і 1795 рр.) формально тут продовжували діяти польські закони; вступ у силу загальноросійських законів і установ починався після 1799 р.

⁴ Повною, вживаною в офіційних документах назвою Архіву з часу заснування слугувала (російською мовою): “Киевский центральный архив для древних актов книг губерний Киевской, Подольской и Волынской”; часто при вживанні в ній відсікався перелік губерній. Скорочена назва: “Киевский центральный архив” застосовувалася при повторному вживанні її в певному документі або у внутрішньому діловодстві. Саме таке скорочене найменування (а також “Архів”) вжито у тій частині статті, що стосується періоду 1852–1921 рр. Офіційного документа про перейменування установи на “Центральний архів стародавніх [згодом давніх] актів у Києві” поки що не виявлено. Однак на початку радянської доби згадка про актові книги з назви зчезла, її замінено словом “акти”, при тому, що терміни аж ніяк не є синонімами. Почалося широке застосування аббревіатур (КЦАДА, ЦАДА, Київський ЦАДА тощо), що загалом характерно для радянської доби. Питання про перейменування потребує дослідження: в цій здавалося б непомітній і незначній заміні, на наш погляд, закладено глибший сенс, спрямований на нівелювання унікальності Архіву, його первісного призначення.

⁵ Ці відомості взято з заголовків справ (див. їх за роками) з діловодного опису справ Київського центрального архіву за 1852–1916 рр. (ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 237. Оп. 1. Спр. 66) та Опису діловодного фонду “Ф. 303. Центральний архів давніх актів 1852–1939 рр.” (Там само. Спр. 71). Діловодний фонд КЦАДА не зберігся. Є про це й у власне передавальних описах.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 62 (37 арк.), 63 (113 арк.), 64 (118 арк.), 65 (141 арк.).

⁷ Там само. Спр. 71.

⁸ Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 94, 136.

⁹ Питання підготовки архівних кадрів високої кваліфікації, які б змогли забезпечити виконання пунктів закону від 2 квітня 1852 р., з часом набувало все більшої ваги, настільки, що постало в центрі уваги двох урядових комісій (1892 і 1903 рр.), які діяли при міністерстві народної освіти в напрямі визначення заходів щодо успішної діяльності центральних архівів давніх актів. Зокрема, у висновку комісії 1903 р. відмічалось: “Целесообразная архивная служба требует высшего образования, специальных историко-юридических, лингвистических и палеографических знаний, честного и тяжелого труда” (Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 252). Далі було наведено низку заходів, спрямованих на забезпечення архівів такими кадрами.

¹⁰ Див. про це у зб.: Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 253 та у ст.: *В. О. Романовський*. Архів стародавніх актів та його фонди// Центральный архив стародавніх актів у Києві: зб. статей/ред. В. О. Романовський. Київ, 1929. С. 21 та ін.

¹¹ *Каманин И.* Несколько слов по поводу “Архивного инвентаря” проф. Д. И. Самоквасова// Университетские известия. Киев, 1898. № 8. С. 11.

¹² Тут і далі відомості про Віленський і Вітебський центральні архіви давніх актових книг переважно наведено за дослідженнями: *Шумейко М. Ф., Козак К. И., Селеменев В. Д.* Архивоведение Беларуси. Ч. 1. Минск, 1998; *Шумейко М.* Виленский и Витебский центральные архивы древних актов книг в XIX – начале XX вв. и судьба их документальных собраний// Студії з архів. справи та документознавства. Т. 8. Київ, 2002. С. 17–28.

¹³ Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 21.

¹⁴ *Каманин И.* Указ. соч. С. 11. Загалом станом на 1929 р. було складено 296 подокументних описів до актових книг (видрукувано було тільки 79 у період 1869–1909 рр.) Починаючи з 1923 р., у КЦАДА приступили до складання зведених покажчиків до цих описаних книг – відомо, зокрема, про 150 тис. карток до таких покажчиків станом на 1930 р. Весь цей цінний обліковий масив безслідно щез.

¹⁵ Царское село// Каталог древним актовым книгам губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, а также книгам некоторых судов губерний Могилевской и Смоленской, хранящихся ныне в Центральном архиве в Вильне. Составлен архивариусом оного, членом Виленской археографической комиссии М. Горбачевским (издание официальное). Вильно, 1872. URL: <http://book-old.ru/BookLibrary/04100-Vilenskaya-komissiya/1872.-Katalog-drevnim-aktovyim-knigam-guberniy-Vilenskoy-Grodnenskoj-Minskoy-i-Kovenskoj.html> (дата звернення 12. 01. 2017)

¹⁶ Автори вже згадуваної праці “Архивоведение Беларуси” (*Шумейко М. Ф., Козак К. И., Селеменев В. Д.* Указ. соч. Ч. 1. С. 62) вважають, що в цій 2-й колонці наведено діловодний (?) номер. Можна припустити, що вони не звернули увагу на передавальні описи (або ж ці описи не збереглися дотепер у Віленському архіві?). Детальніше про це – в частині статті, де йдеться про подібний обліковий документ КЦАДА.

¹⁷ Российская государственная библиотека (г. Москва)// Историко-юридические материалы, извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской, хранящихся в центральном архиве в Витебске, и изданные под редакцией архивариуса сего архива Созонова. Витебск, 1871. Вып. 1. С. XIII–LII. URL: <http://dlib.rsl.ru/01003871110> (дата звернення 15. 01. 2017)

¹⁸ Университетские известия/Императорский Университет Св. Владимира. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1862–1919. 1862. № 6. С. 1–37; № 9. С. 39–68; 1863. № 1. С. 69–92; № 2. С. 93–108; № 5. С. 109–124; № 6. С. 125–148; 1864; № 7. С. 149–172; № 8. С. 173–188; № 12. С. 189–216.

¹⁹ ЦДАК України. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 73. Примірник було взято у виготовлену в друкарні оправу. Зберігся тільки її корінець. Відшукати тепер у бібліотеках всі номери “Университетских известий” з частинами публікацій “Списку” є надто проблемним.

²⁰ *Романовський В.* Зазнач. твір. С. 18.

²¹ Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 100.

²² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 653. Спр. 64. Арк. 18, 18зв., 252. Оригінал. Опубл. у зб.: Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 267.

²³ *Кеннеді Грімстед Патриція*. Археографія на службі імперської політики: заснування Київської археографічної комісії та Київського центрального архіву давніх актів//Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. Київ, 1997. С. 27, посилання № 41.

²⁴ Царское село//Каталог древним актовым книгам... ULR: <http://book-old.ru/BookLibrary/04100-Vilenskaya-komissiya/1872.-Katalog-drevnim-aktovyim-knigam-guberniy-Vilenskoy-Grodnenskoj-Minskoy-i-Kovenskoj.html> (дата звернення 12.01. 2017 р.)

²⁵ Детальніше про це див. у зб.: Київський центральний архів давніх актів. Т. 1. С. 178–191.

²⁶ Див. про це: *Сухих Л. А.* Будні Київського Центрального архіву давніх актів//Архіви України. 2012. № 2. С. 121–149.

²⁷ Актові книги зберігалися у величезній залі, у 26-ти подвійних шафах на 3 і 4 дверець кожний, причому у деяких шафах книги поставлено у 2 ряди; загальний лінійний розмір усієї збірки – 554,9 м. Див. *Андріяшев О. М.* Актові книги Київського центрального архіву давніх актів//Центральний архів стародавніх актів у Києві: зб. статей. С. 33.

²⁸ Фасцикул – це пачка (в'язка) тематично підібраних документів, кожен з яких своєю чергою теж був певним чином складений; у діловодстві адміністративно-судових установ Речі Посполитої становили єдине ціле з актовими книгами. В КЦАДА таких “отдельных документов” налічувалося 454979, про це є запис у “Спискові актових книг” – див. ЦДІАК України. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 111.

²⁹ Див. про це також: *Гісцова Л. З.* Київський центральний архів давніх актів (1917–1941)//Архіви України. 2002. № 4–6. С. 18.

³⁰ *Андріяшев О. М.* Зазнач. твір. С. 33–123.

³¹ ЦДІАК України. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 1–308. Щоправда, на останньому, 308-му аркуші вміщено єдиний додаток, характерний тільки для цього примірника, що включає перелік різного роду оголошень (понад 250 окремих документів). Припускаємо, що цей додаток може частково стосуватися вміщеної на арк. 307 примітки: “Кроме того, прислано той же Комиссией [Київською археографічною] 10 пачек, заключающих в себе 1598 документов”.

³² Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 253; *Романовський В.* Зазнач. твір. С. 22.

³³ Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 251 і далі.

³⁴ Там само. С. 275 і далі. Оригінал документа: ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 653. Спр. 64. Арк. 63–78зв.

³⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 653. Спр. 64. Арк. 81, 81зв. У фонді М. Ф. Владимирського-Буданова (ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф. 60. Спр. 275. Арк. 3–4) цей документ зберігається під назвою “Форма каталога”; обидва документи трохи різняться у викладі змісту документів книги. Див. також: Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 318–325.

³⁶ Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 277.

³⁷ Там само. С. 118–119; у збірнику його передруковано з видання: ЗПСГ. Т. XXXII. Отд. I. 1912. Петроград; 1915. № 37580. С. 1017–1018. У збірнику (С. 119) наведено й ін. посилання на джерела, в яких зберігаються списки закону.

³⁸ ЦДІАК України. Ф. 707, Оп. 196. Спр. 120. Арк. 2зв. Проект правил – Арк. 16–19; в них подано також інформацію щодо складання подокументних описів.

³⁹ Там само. Арк. 20–21.

⁴⁰ Там само. Оп. 81. Спр. 69. Арк. 2–3зв. Опубл.: Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 323–325.

⁴¹ Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 327–328. Див. також у зб. ін. документи, що стосуються цієї теми.

⁴² Там само. С. 328–329.

⁴³ Романовський В. Зазнач. твір. С. 22.

⁴⁴ ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 14. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 9зв.–10.

⁴⁵ Прослідковується схожість цієї розробки 1920-х років із пропозиціями архівіста К. Є. Козловського, опублікованими 1869 р. у газеті “Киевлянин” (№ 87–89). Див. про це: Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 21.

⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 189. Арк. 1–81 (Зведення – арк. 2–8). Книга № 15 (нумерація за “Списком”) збереглася дотепер – див. ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 9.

⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 12–39.

⁴⁸ Там само. Спр. 867. Арк. 179.

⁴⁹ Там само. Спр. 261. Арк. 51, 51зв.

⁵⁰ Там само. Спр. 867. Арк. 173зв.

⁵¹ Там само. Спр. 1100. Арк. 1–5; Спр. 1308. Арк. 17, 18 та ін.

⁵² Там само. Спр. 1303. Арк. 50. Засідання відбувалося вже без В. О. Романовського (його заарештовано 26. 01. 1931 р.).

⁵³ Там само. Арк. 56, 57.

⁵⁴ Там само. Спр. 1318. Арк. 4.

⁵⁵ Так само. Спр. 1618. Арк. 26–28.

⁵⁶ Там само. Спр. 1842. Арк. 3.

⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 70.

⁵⁸ Там само. Спр. 69.

⁵⁹ Там само. Ф. Р–2245. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 13–16. У протоколі відмічено, що актові книги розділено на фонди й так обліковано 1951 р. Наведено й ін. факти, зокрема сумнівний про те, що “Список актових книг” було видано 1862 р. накладом в 1 тис. примірників (на початку 1861 р. “Университетские известия”, в яких упродовж 1862–1864 рр. було надруковано “Список”, мали наклад 300 примірників, у час найбільшої популярності – 600).

⁶⁰ Кременецький земський суд. Описи актових книг. Вип. 1. Кн. № 1–11 (1568–1598 рр.). Київ, 1959; Вип. 2. Кн. № 12–22 (1601–1614 рр.). Київ, 1965; Вип. 3. Кн. № 23–35 (1616–1625 рр.). Київ, 1965.

⁶¹ Див. напр.: *Попова Л.* Описання актових книг у відділі стародавніх актів ЦДІАК України//Науково-інформаційний бюлетень. Київ, 1958. № 3(33). С. 77–101; *Чунтулова В.* Форми документів актових книг Кременецького гродського суду//Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління МВС УРСР. Київ, 1960. № 4(42). С. 3–13; *Проценко Л. А.* Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін//Історичні джерела та їх використання. Вип. 1. Київ, 1964. С. 52–62.

The article deals with the creation in the Kyiv Central Archives of Ancient Register Books of the one recording document for the collection of Register books received by Archives according to the Decree of April 2, 1852. It was discovered that all "List" compilers were six and named their names. For the first time developed the methods of creating of this document on the basis of transmitting descriptions, according to which the Register books were transferred from the government agencies to the archives. Also it was discovered the fact the starting of working on the catalog of Register books in the 1910's. It was found out the preface to the printed copy of the "List"; it is printed as addition to the article. The necessity of creating of a modern complete catalog of books is proved.

Key words: the Kyiv Central Archives of Ancient Register Books; Vilna and Vitebsk Central Archives of Ancient Register Books; transmitting descriptions; document descriptions; the Catalog of Register Books; A. Y. Krasovsky; E. V. Stankevych; I. M. Kamanin; V. O. Romanovsky.

УДК 314.151.3-054.72(=161.2):[37.091+001.32](4)“192/193”:930.253(477)

К. В. РОМАНОВА*

**З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
ТА НАУКОВИХ ОСЕРЕДКІВ ЄВРОПИ
У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД
(за документами Центрального державного архіву
зарубіжної україніки)**

Досліджено діяльність навчальних закладів та наукових осередків, утворених українською еміграцією в Європі у міжвоєнний період. Основну увагу зосереджено на функціонуванні цих закладів як соціально-культурних інститутів, що дозволяли українцям за кордоном, з одного боку, формувати та зберігати національну ідентичність, а з іншого – конструювати позитивний образ нації в очах європейської спільноти.

Ключові слова: українська еміграція; національна ідентичність; Український вільний університет; Українська господарська академія; Український інститут громадознавства; Український науковий інститут у Берліні; Український науковий інститут у Варшаві.

Перша світова війна, події Української революції 1917–1921 рр. та поразка у визвольних змаганнях спричинили до відтоку українців за межі своєї батьківщини. Найактивнішу частину цієї хвилі еміграції – політичної – становили військові армії УНР та ЗУНР, урядовці республік і деякі цивільні¹. Перебуваючи за кордоном, українці прагнули зберегти своє коріння та зв'язки з Україною, заявити світові про українців як націю та підготувати національно свідому молодь, якій належало виборювати, а згодом будувати нову українську державу. Одним із шляхів реалізації цих завдань стало створення українськими політичними емігрантами низки середніх і вищих навчальних закладів, науково-дослідних інституцій та наукових товариств.

Роль і значення українських еміграційних наукових та навчальних закладів у справі виборювання незалежної України незадовго до своєї смерті сформулював Симон Петлюра, голова Директорії УНР.

* *Романова Катерина Вікторівна* – кандидат історичних наук, головний науковий співробітник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

У першому ж числі тижневика “Тризуб” С. Петлюра під псевдонімом В. Марченко опублікував статтю “Перед широким світом”, де було визначено місію української професури. У статті, зокрема, зазначалося, що боротьба за Україну не завершилася відступом армії за межі батьківщини. На чужині українська еміграція мала виконати головні завдання: зберегти державні традиції, здобуті у боротьбі 1917–1921 рр., сформувані культурні цінності та організувати систематичну інформаційну діяльність. З огляду на ці завдання, важливе значення автором статті надавалося саме українській професурі і українським вишам та науковим осередкам. Як зазначав С. Петлюра, наука “більше як якась інша сфера... наочно демонструє нашу національну здібність до конструктивної праці і наявність за нами тих елементів державної творчості, що самі за себе промовляють і являються незаперечними доказами оправданности наших змагань в цьому напрямку”². Саме наукові кола українців-емігрантів мали заявити про Україну всьому світові – через участь у міжнародних конференціях та виданнях, співпрацю з міжнародними установами тощо.

Діяльність наукових осередків та навчальних закладів української еміграції міжвоєнного періоду не раз ставала об’єктом дослідження істориків, зокрема, С. Наріжного³, С. та В. Ульяновських⁴, О. Сухобоквої⁵, Т. Подоляки⁶, В. Потульницького⁷, О. Даниленка⁸ та інших. І оскільки загальна історія цих установ висвітлена досить повно, головна увага цієї статті зосереджуватиметься, головним чином, на їх функціонуванні як соціально-культурних інститутів, що дозволяли українцям за кордоном, з одного боку, формувати та зберігати національну ідентичність, а з іншого – конструювати позитивний образ нації, насамперед в очах європейської спільноти.

Дослідження проводилося на основі документів, які зберігаються в Центральному державному архіві зарубіжної україніки. Основний масив таких документів представлено у фонді “Колекція документів українських еміграційних організацій та установ (перша пол. ХХ ст.)” (ф. 12). Досить детальні відомості про ці заклади можна знайти також у періодичних виданнях – тижневиках “Тризуб” та “Український тиждень” (ф. 15).

Вже у першій половині 1920-х років українцями-емігрантами створюються чотири виші: Український вільний університет (УВУ), спершу заснований у Відні, Українська господарська академія (УГА) в Подєбрадах, Український високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова та Українська студія пластичного мистецтва в Празі.

Першим із вказаних вище закладів став УВУ. Ініціаторами його створення виступили очолюваний Володимиром Кушніром віденський Союз українських журналістів і письменників, до складу якого входила академічна секція під головуванням професора Олександра Колес-

си. Ініціативу підтримали Товариство прихильників освіти, очолюване професором Станіславом Дністрянським, та Український соціологічний інститут, керівником якого був Михайло Грушевський⁹. За спогадами В. Кушніра, саме останній разом із Д. Антоновичем запропонував першу організаційну схему університету та був обраний ректором УВУ¹⁰. Проект М. Грушевського передбачав, що до читання лекцій могли запрошуватися викладачі, які не мали обов'язкової наукової кваліфікації; так само і від слухачів не вимагалось середньої освіти. Інших поглядів дотримувався О. Колесса, який вважав, що український університет має бути заснований за зразками західноєвропейських університетів із відповідними вимогами як до викладацького складу, так і до студентів¹¹. На скликаній Союзом для вирішення цього питання нараді було підтримано О. Колессу. М. Грушевський самоусунувся від подальшої участі у створенні УВУ, а ректором було обрано О. Колессу¹².

Відкриття УВУ відбулося 17 січня 1921 р. у Відні, який недовгий час виступав центром української еміграції. Журнал "Молоде життя" відгукнувся на цю подію статтею, зазначивши, що заснування навчального закладу – "перший подібний факт... в історії народніх еміграцій"¹³. Передбачалося скликати до Відня всіх українських студентів-емігрантів, які перебували в Польщі та Чехословаччині. Однак ця ідея не була зреалізована, адже більш сприятливі умови для розвитку української науки та культури склалися не в Австрії, а у Чехословаччині. Саме тут з ініціативи президента Чехословацької республіки, відомого вченого професора Т. Масарика, у 1921 р. на урядовому рівні був розроблений план розбудови еміграції з колишньої Російської імперії, що отримав назву "російської допоміжної акції". На відміну від урядів інших країн, які практикували або репатріацію, або денаціоналізацію емігрантів, уряд Чехословаччини зайняв принципово іншу позицію. План чеських урядовців вирізнявся аполітичністю та був спрямований передусім на розвиток національних науки, культури та освіти¹⁴.

Прагнучи подальшого розвитку закладу, керівництво УВУ прийняло рішення про переїзд до Чехословаччини. 23 жовтня 1921 р. університет урочисто відкрився у Празі.

У Чехословаччині УВУ взяв за основу статут Карлового університету у Празі. Згідно з постановами, лекції читалися українською мовою, але викладалися також іноземні мови: чеська, французька, англійська, німецька та класичні. Слухачі університету мали право відвідувати інші виші Чехословаччини. Спочатку навчання в УВУ було безкоштовним, пізніше, на вимогу чеських чиновників, була встановлена плата¹⁵.

Планувалося, що в університеті буде три факультети: філософський, юридичний і природничо-математичний. Але через брак коштів засновники обмежилися двома: філософським, розділеним на історико-

філологічний і природничо-математичний відділи, та права і суспільних наук¹⁶.

З самого початку УВУ мав висококваліфікований професорсько-викладацький склад. Його більшість у міжвоєнний період становили активні учасники Української революції 1917–1921 рр. Це, зокрема, Дмитро Дорошенко, Олександр Шульгін, Дмитро Антонович, Степан і Роман Смаль-Стоцькі, Володимир Старосольський, Сергій Шелухин, Кость Лоський, Агенор Артимович, Андрій Яковлев та інші.

Незважаючи на підтримку з боку чехословацького уряду, матеріальне становище УВУ, крім кількох перших років його існування у Празі, було дуже складним. Двічі – в 1925 і 1934 рр. – Університет стояв на порозі закриття. Однак він виявився єдиним з українських вузів у еміграції, якому вдалося вистояти і під час економічної кризи 1930-х років, і під час Другої світової війни. Празький період його історії завершило входження в Прагу советських військ у травні 1945 р. Останній ректор А. Яковлів передав управління професору А. Волошину, який відстоював ідею залишити УВУ на території Чехословаччини. А. Яковлів з більшістю професорів покинули країну, а А. Волошин був заарештований органами НКВС. УВУ в Чехії був ліквідований, а майно частково знищено, частково розграбовано. З ініціативи історика й етнографа В. Щербаківського в 1946 р. діяльність університету було відновлено в Мюнхені, де заклад функціонує й до сьогодні.

УВУ став піонером серед українських навчальних закладів в еміграції і багато в чому сприяв виникненню та розвитку наступних українських вузів і наукових інститутів, створених у Чехословаччині та в інших країнах Європи. Як окремих факультет, в УВУ спочатку планувалося організувати Українську господарську академію. Ініціатива створення цієї української вищої технічної школи належала празькому Українському громадському комітету, очолюваному Микитою Шаповалом. З цією ідеєю М. Шаповал звернувся до управління Всеукраїнського Союзу сільськогосподарських техніків, який перебував тоді в Польщі. Члени Союзу професор-гідротехнік Іван Шовгенів, професор лісознавства Борис Іваницький та ін. розробили проект академії та забезпечили майбутній заклад професурою. Першим ректором став І. Шовгенів, а проректором (пізніше другим ректором) – Б. Іваницький.

22 квітня 1922 р. у місті Подебради, неподалік від Праги, УГА розпочала свою роботу як недержавний навчальний заклад політехнічного типу. Вона мала досить розгалужену структуру підрозділів і складалася з трьох факультетів: агрономічно-лісового, економічно-кооперативного та інженерного, які, в свою чергу, поділялися на численні кафедри¹⁷. При цьому кооперативний відділ вперше в світі був заснований саме в Подебрадській академії¹⁸. Кооперації як особливому виду соціально-економічної діяльності надавалося важливе значення: кооперативний

рух, який виник в Україні в 1860-х роках, був пов'язаний не лише зі змінами в соціально-економічній сфері: “в тогочасних політичних умовах українського народу кооперативний рух як засіб соціально-економічної самооборони став рівночасно складовим елементом його національно-визвольних прагнень, засобом господарського зміцнення й громадянського виховання широких мас у самоуправних економічних організаціях, він підготував значні кадри діячів, які відіграли видатну роль в роки української державности”¹⁹.

Плани навчання УГА склалися за зразками аналогічних західноєвропейських, насамперед чеських вузів. Крім викладання фахових дисциплін, велика увага приділялася українознавству. В планах навчання кожного факультету окремо зазначалося, що “крім прослухання предметів... та складення іспитів з них, необхідно скласти іспити, або представити відповідну посвідку, про складення іспитів з української мови та української історії”²⁰.

Як і УВУ, УГА об'єднала досить представницький викладацький склад. Серед викладачів академії були колишні члени уряду УНР: Борис Мартос, Ісаак Мазепа, Отто Ейхельман та інші.

Економічна криза в Чехословаччині кінця 1920-х років також не минула Академію. У перші роки заклад існував за рахунок дотацій чеської влади на потреби УГА та на стипендії для студентів. Але вже у 1928 р. Міністерство хліборобства, якому підпорядковувалася УГА, заборонило приймати нових слухачів і розпорядилося приступити до повільної ліквідації, яку УГА проводила до кінця 1935 р.²¹

Весь цей час колектив УГА намагався знайти альтернативні джерела фінансування, звертаючись до української громадськості за кордоном. З цією метою при академії було створено Товариство прихильників УГА, яке розпочало збирати кошти шляхом членських внесків, пожертвувань тощо. Однак воно не змогло забезпечити УГА повністю, і заклад, який за роки свого існування випустив 559 інженерів, припинив свою діяльність²².

Життя академії було вирішено продовжити шляхом впровадження методики заочного навчання. 12 листопада 1932 р. при Академії було засновано Український технічний господарський інститут заочного навчання в Подєбрадах²³, який продовжував функціонувати і після Другої світової війни, перенісши свою діяльність, як і УВУ, в Західну Німеччину, де проіснував до 2009 р.

Серед інших вищих навчальних закладів, створених українською еміграцією в Чехословаччині, були також більш вузькопрофільні установи: Український високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова (УВПІ) та Українська студія пластичного мистецтва. Перший з них був відкритий в Празі 7 липня 1923 р. як вищий педагогічний заклад для підготовки педагогів для українських шкіл та позашкільної

освіти серед широких кіл українського населення, яке жило за межами батьківщини. Навчання в інституті було безкоштовним і проводилося українською мовою²⁴. Першим ректором інституту був призначений професор Л. Білецький, а в 1926–1930 рр. цю посаду обіймав професор В. Сімович, який був ректором і при ліквідації інституту в 1933 р. Серед педагогічного персоналу УВПІ в різні роки були А. Артимович, Д. Дорошенко, О. Ейхельман, С. Русова та інші. Інститут проіснував всього десять років, припинивши свою діяльність у зв'язку з економічною ситуацією в країні.

У тому ж 1923 р., за зразком вищих мистецьких шкіл, у Празі посталася художня студія, очолювана Д. Антоновичем, яка знайомила європейців з українським мистецтвом шляхом проведення щорічних виставок²⁵.

Досліджуючи принципи організації вищих шкіл української еміграції, варто зазначити, що українська професура прагнула організувати освітній процес за зразком європейських навчальних закладів. Це дозволяло акцентувати увагу на готовності та прагненні України стати частиною європейської спільноти.

Важливим джерелом, що дозволяє визначити, як представники української наукової еміграції визначали місію створюваних ними навчальних закладів, є відозви до українців зарубіжжя, зокрема, створені в період фінансової кризи, яка загрожувала ліквідацією вишів. Прагнувши запобігти ліквідації Академії в Подебрадах, створене при ній 1931 р. Товариство прихильників УГА в січні 1932 р. підготувало звернення до небайдужих співвітчизників-емігрантів. У ньому містилися відомості про основні досягнення Академії протягом нетривалого часу її існування, а також були сформульовані основні завдання та значущість УГА для України та українців. Автори звернення акцентували увагу на політичному значенні, яке мала Академія для репрезентації України в світі:

“Українська Господарська Академія своєю працею показала світові, що ми здатні до конструктивної праці: це перший випадок в історії, що еміграція створила високу технічну школу з трьома факультетами, з сьома фаховими відділами. З коштами дуже малими оборудовано наукові кабінети й лабораторії, зібрано велику фахову бібліотеку, колекції та збірки”²⁶.

За період історії закладу було видано більше 200 книг, які також високо оцінювало європейське суспільство. Таким чином, зазначається у зверненні, УГА змогла гідно представити українців світові, тепер – перед загрозою ліквідації – настала черга українців допомогти Академії, “виконати свій національний обов'язок, не дати можливості передчасно загинути цій такій важливій для нас установі”²⁷. Усвідомлюючи, що діяльність УГА дозволяє певним чином заявити про українців як націю, здатну до конструктивної праці, гаслом акції на підтримку закладу було обрано: “Нарід собі”.

На жаль, в умовах тодішньої кризи сума в 1 млн крон на рік, необхідних для утримання Академії, виявилася занадто великою для української еміграції, яка сама відчувала значні матеріальні труднощі.

Трьома роками пізніше з подібним зверненням до української еміграційної спільноти виступили члени правління Фонду допомоги УВУ, зокрема І. Горбачевський, С. Дністрянський, С. Шелухин. У відозві визначалася місія університету – “бути голосом поневолених рідних земель, який береже українську традицію і нагадує світові про те, що український народ живе у неволі”²⁸.

Ставлячи за мету зберегти національну ідентичність і постати в очах європейців не “деструктивною”, а творчою нацією, українська еміграція зіткнулася з необхідністю вирішити ряд проблем, які виникли в період Української революції. Головною з них був викликаний війною з більшовиками та денікінцями розкол українського суспільства і, як наслідок, української еміграції, на наддніпрянців і галичан. Причиною розколу називали політику Симона Петлюри, зокрема, Варшавську угоду 1920 р. Цей крок, на думку уряду ЗУНР, свідчив про ігнорування інтересів Західної України. В свою чергу, наддніпрянці звинувачували українців західних земель у змові з більшовиками та денікінцями²⁹.

Аналізуючи причини поразки визвольної війни 1917–1921 рр., українська еміграція дійшла висновку, що саме неконсолідованість національних сил стала основним фактором, який спричинив поразку України в боротьбі з більшовиками. Відповідно, створюючи вищі навчальні заклади за кордоном, українська професура ставила своїм завданням об’єднати майбутню еліту нації в боротьбі за незалежність України. Така місія, зокрема, була покладена на УВУ: він повинен був стати тим “культурним чинником, який би знищив те погане поняття закордонів, яке панує між наддністрянською і наддніпрянською молодіжю; хай витьворить ВУУ ті нові стежки, якими повинна піти об’єднана українська молодіж на шляху здобування волі для Українського Народу”³⁰.

Під загрозою позбавлення стипендії та навіть відрахування заборонялося вести політичні дискусії студентам УГА, в т. ч. з тими, хто симпатизував СРСР³¹. Негативні наслідки розколу усвідомлювали самі студенти, більшість яких становили колишні військовослужбовці армій УНР і ЗУНР. Так, керівництво створеного при УГА Українського академічного товариства заявляло: “Перед нами завдання культурного і матеріального характеру й всі вже мусять бути свідомі того, що політичні рахунки в нашому організаційному житті суть лише гальмують наш розвиток. Міграція окреслила нам певні кордони, охарактеризувала нас з боку національно-політичного. Кожен хто виступає з цих кордонів тим самим природно мусить кинути нашу студентську родину”³².

Однак, прагнучи вирішити проблеми, українська професура апелювала не до минулого, а до майбутнього: передбачалося, що створювані

виші, особливо в перші роки свого існування, коли очікувалося швидке повернення на батьківщину, мають готувати фахівців для України. Засновані в еміграції національні університети були свого роду моделлю вищих навчальних закладів, які, за тогочасними уявленнями українського еміграційного наукового співтовариства, були б затребувані в незалежній Україні та готували фахівців, необхідних для її розбудови. Наприклад, передбачалося, що “семестри прослухані на Вільному Українському Університеті... будуть почислені на майбутніх Державних Українських Університетах на Україні”³³. Так само й УГА виконувала функцію єдиного українського технічного вишу – “доки з її лона на рідних теренах не повстане самостійна українська політехніка”³⁴.

Прагнучи підготувати фахівців, яким у майбутньому належало піднімати Україну, звільнену від більшовицької окупації, головні зусилля викладацький склад спрямовував на створення українських університетських курсів і розробку наукової термінології³⁵. З огляду на відсутність відповідного досвіду у заснуванні та розвитку національних навчальних закладів в Україні, робота велася фактично з чистого аркуша. Завдання ускладнювалося й тим, що раніше дисципліни українознавчих кафедр, крім історії України та української літератури, не були розроблені в повному обсязі та, відповідно, ніде не викладалися. Вперше завдяки доцентам і викладачам, перш за все УВУ, були складені та частково опубліковані десятки українських університетських курсів – загальних і спеціальних, які суттєво розширили поняття українознавства. Це, зокрема, курси з української історіографії та джерелознавства, історії українського мистецтва, українського права, церкви, українського театру, етнографії, етнології та археології, історії України, української мови та літератури, філософії та педагогіки, географії України та інші³⁶.

Згодом із подібними труднощами зіткнулися викладачі спеціальних заочних курсів в УГА, які ставили основним завданням “дати систематичний комплекс знань про Україну, про сучасне й минуле Українського Народу, про його культурні скарби та підстави його добробуту”³⁷. Програма курсів складалася з таких предметів: українська мова; історія України; фізична географія України; історія української літератури; українська культура; історія громадських рухів на Україні в ХХ ст.; економічна географія України; націологія.

Для розроблення програм були запрошені професори УВУ, УГА, Педагогічного інституту: Д. Антонович, Д. Дорошенко, В. Сімович, М. Славинський, Д. Чижевський, В. Щербаківський, О. Лотоцький та інші. Перед ними було поставлено завдання показати історію України в європейському контексті³⁸. Зазначалося, що на курсах “на європейським і світовім тлі трактується Українська культура, з підкресленням її національної відрубності та того, чим вона збагатила скарбницю вселюд-

ської культури. Зокрема в курс української культури входять наступні відділи: філософія, церква, досягнення української науки, школа, книга, народній побут, театр, музика, пластичне мистецтво, матеріальна культура і т. под. [...] Окремо в курсах присвячується належне місце новочасному відродженню Українського Народу та українському національному руху до наших днів. Нарешті, курс націології показує, що український національний рух не є чимсь випадковим, але одним з варіантів новочасного національного ренесансу, що опанував не тільки цілою Європою, але в ХХ ст. перекинувся вже й на інші континенти земної кулі... Таким чином, програма курсів побудована в той спосіб, щоб дати не лише запас окремих знань, але також і зв'язати їх в одно ціле, показати в цілий зріст постать Українського Народу та його національні та культурні прямування. Всі відомості про Український Нарід та Українські землі подаватимуться в обсягу Соборної України, виходячи з погляду, що Український Нарід є один, незалежно від того, що доля розшматувала його суцільну етнографічну масу чужими державними кордонами. Як видно з програми, одним з головніших завдань курсів є поглибити національну свідомість українського громадянства, перенести цей процес національного пробудження з емоціональної сфери до царини розуму, опертого на критичних знаннях. Завданням курсів є також дати інтелектуальну зброю до рук всім тим працівникам на народній ниві, що ведуть перед у ділі національного розвитку нашого народу"³⁹.

Слухачами курсів могли стати всі бажаючі не молодше 17 років, у т. ч. й ті українці, які проживали в Америці й Австралії, а не тільки студенти УГА. Кожен міг замовити поштою необхідні підручники: оригінальні, розроблені спеціально для курсів праці, які потім залишалися у власності замовника⁴⁰. Це мало сприяти формуванню в еміграційному середовищі певного соціального прошарку, об'єднаного спільними знаннями про різні аспекти українського життя, спільною метою та спільними інструментами для її досягнення.

Не менш важлива роль відводилася репрезентації українців як самостійної нації зі своєю історією, культурою та наукою. Зокрема, для популяризації України в чехословацькому суспільстві українська професура практикувала проведення різних заходів із нагоди дат і подій, значущих як для установи, так і українців в цілому. 22 січня 1924 р. в УГА відзначали шосту річницю проголошення незалежності України⁴¹. У квітні 1937 р. в УВУ проводилися заходи на честь 70-річчя першого ректора О. Колесси. Одна з урочистих академій була організована чеською професурою, друга – самим університетом⁴². 11 березня 1939 р. Університет відзначав 125-річчя від дня народження Тараса Шевченка; до організації заходу були залучені Чеська академія наук і мистецтв, Слов'янський інститут і спеціально заснований Чесько-український

Шевченківський святковий комітет⁴³. З іншого боку, українці прагнули інтегруватися в чеське суспільство, беручи участь у державних святах, таких як День свободи Чехословаччини, що відзначався щорічно 28 жовтня. Газета “Український тиждень” від 2 листопада 1936 р повідомляла, що напередодні свята в Українському вільному університеті було проведено урочисті збори за участю представника міністерства шкіл. Також в УВУ відзначали ювілей наступника президента Томаша Масарика – Едварда Бенеша⁴⁴.

Активну роботу, метою якої було розвивати різні галузі науки та представляти Україну в світі, проводили українські наукові інститути, створені кращими силами української еміграції. 1 листопада 1925 р. у Празі на базі філії віденського Українського соціологічного інституту, заснованого ще в 1919 р. М. Грушевським, почав свою роботу Український інститут громадознавства, створений Микитою Шаповалом.

Засновники інституту, як свідчить його Статут, ставили такі завдання:

“а) Досліджувати і вияснити основні проблеми сучасного суспільства в його біо-соціальних, господарських, культурних і політичних підставах та організаційних формах, в сучасному стані і історично-генетичному розвитку. з особливою увагою на соціальний розвиток взагалі та міжнаціональних відносин зокрема.

б) Досліджувати природу і характер світових суспільних з’явищ, що мають той або інший вплив на буття України в різних моментах її політичного існування.

<...>

д) Вияснювати загальні підстави включення України в світову систему культурної, господарської і політичної взаємочинності та зближення.

е) Виховувати науково-кваліфікованих робітників в області суспільних наук шляхом вищого удосконалення в цих науках.

ж) Поширювати в українському народі результати своєї праці і взагалі соціологічні знання⁴⁵.

Таким чином, одним із ключових моментів діяльності інституту було розроблення механізмів, які дозволили б вивести Україну на світову арену в якості самостійного суб’єкта міжнародного права.

Інститут включав відділи соціології та політики, народознавства, економіки та техніки. Однак підібрати штат співробітників виявилось не просто, оскільки в основному українська наукова інтелігенція не усвідомлювала важливості соціології як науки. З кінця XIX ст. соціологічні теорії розглядалися в Україні в тісному зв’язку з суспільно-політичними проблемами, в контексті завдань утвердження державності, тому й перші українські вчені, які в тій чи іншій мірі зверталися до соціології – М. Драгоманов, О. Потебня, Б. Кістяківський та інші, – виступали в більшій мірі як громадські діячі, ніж як вчені-соціологи⁴⁶.

В інститут на наукові посади запросили вже відомих українських професорів празьких вузів. Зокрема, його співробітниками стали О. Ейхельман, С. Шелухин, Л. Білецький, С. Русова та інші.

Послідовно вирішуючи поставлені завдання, українська еміграція в Чехословаччині переносить свій досвід на ряд інших європейських держав, зокрема Польщі та Німеччини. У 1926 р. за підтримки гетьмана Павла Скоропадського створюється Український науковий інститут у Берліні. Через чотири роки з ініціативи уряду Директорії УНР у Варшаві постає Український науковий інститут. Створення обох інститутів було схвалено урядами Німеччини та Польщі відповідно, більш того, в 1934 р. перший з них отримав статус державного.

Незважаючи на те, що створювалися ці установи політичними групами, які навіть в умовах еміграційного життя перебували в стані конфронтації, мета їх створення була схожою, подібною до тих, які ставили перед собою українські виші в Чехословаччині: популяризувати українську науку в іноземному оточенні та розвивати актуальні питання, що мають практичне значення “з огляду на нинішні умови життя України”⁴⁷.

Схожість у декларуванні місій пояснюється просто, оскільки, наприклад, серед учених берлінського інституту було чимало української професури з чеських вузів: академіки І. Горбачевський та Ст. Смаль-Стоцький, професори О. Колесса, Д. Антонович, В. Щербаківський, Л. Білецький, Д. Чижевський та інші. Його першим директором став колишній міністр гетьманської Української Держави, професор УВУ та УВПІ Дмитро Дорошенко. Головним завданням очолюваного ним закладу він вважав підготовку молодих вчених, видання наукових праць і дослідницьку діяльність, що, в т. ч., мало сприяти розвитку української науки і культури в структурі загальноєвропейських наукових досягнень⁴⁸. Інститут не замикався на українському науковому співтоваристві, запрошуючи виступати з лекціями німецьких вчених, які цікавилися Україною. Так, професор А. Пенк робив доповідь на тему: “Україна, країна степів і лісів”, професор Ф. фон Ріхтгофен – “Прародина слов’ян”, Г. Шпехт – “Європа відкриває українця” й “Ідея звільнення в українській поезії”⁴⁹.

Науковий інститут у Варшаві, згідно зі Статутом, в число основних своїх завдань включав такі: дослідження історії України, економічного та культурного життя українців; підготовка науковців із проблем українознавства. Значну увагу працівники інституту приділяли читанню лекцій українською та польською мовами у вищих школах та інших наукових установах Польщі; введенню курсів з української мови не тільки у Варшаві, а й по всій країні⁵⁰. Під керівництвом наукових співробітників інституту – директора О. Лотоцького, професорів Р. Смаль-Стоцького, Б. Лепкого та інших – проводилися наукові семінари з різних аспектів

українознавства. Із доповідями в інституті виступали й українські вчені, які проживали в інших країнах Європи: Б. Іваницький, О. Шульгин, Д. Антонович, Д. Дорошенко та інші, а також польські професори – Л. Василевський, М. Гандельсман⁵¹. Інформуючи європейців про Україну, викладачі інституту відвідували з лекціями Вільно, Софію, Гельсінкі, співпрацювали з іноземними науковими установами⁵².

При Інституті працювали різні комісії та семінари: комісія з перекладу Святого Письма та богослужбових книг українською мовою, економічний семінар, правнича комісія, комісія дослідження історії українського руху тощо⁵³. Історично-літературною комісією на чолі з Р. Смаль-Стоцьким 1934 р. було започатковано перше повне видання творів Тараса Шевченка. До комісії увійшли найкращі вчені української еміграції: Л. Білецький, Д. Дорошенко, Є. Маланюк, Д. Чижевський та інші. Згідно з задумом О. Лотоцького, видання мало складатися з 16 томів. Цій справі українська еміграція надавала особливого значення, зокрема, редакція “Тризуба” наголошувала на актуальності цієї ініціативи, закликаючи українців за кордоном підтримати її⁵⁴.

Консолідуючим фактором і водночас інструментом для привертання уваги спільноти, у тому числі європейської, до становища України під більшовицькою окупацією, виступали резолюції – як реакція української наукової інтелігенції на події, що відбувалися на Батьківщині. Зокрема, у 1929 р. лекторський склад УГА виступив із протестом проти масових арештів в Україні. Йдеться про процес над членами Спілки визволення України, на якому в антирадянській діяльності були звинувачені історик літератури С. Єфремов, лідер української автокефальної церкви В. Чехівський, професор історії Й. Гермайзе й інші представники української інтелігенції – в минулому активні учасники Української революції. Автори резолюції, серед яких були О. Ейхельман, Б. Іваницький, Б. Мартос, Ф. Щербина, О. Бочковський, І. Мазепа та багато інших, розуміли справжню сутність цього судового процесу: “Мета цього процесу ясна: з одного боку пляновий погром української інтелігенції, цього мозку кожної нації, з другого – відвернення уваги українських народніх мас від започаткованого Москвою нового наступу проти економічної автономії радянської України в напрямку повної ліквідації її державности”⁵⁵.

Резолюція ставила мету привернути увагу світової громадськості до червоного терору на українських землях і захистити національну культуру.

У тому ж 1929 р., коли в УССР у результаті провальної політики советського уряду почався голод – прелюдія Голодомору в Україні 1930-х років, українські науковці, що входили до Українського академічного комітету, зокрема Д. Антонович, С. Русова, В. Сімович, А. Яковлів, провели збори, за підсумками яких було створено комітет

допомоги голодуючим України та підготовлено відозву до співвітчизників за кордоном: “Перебуваючи на чужині, не забуваймо про нарід України, про його голодних дітей, які простягають руки до всього світа й благають помочі”⁵⁶.

Незважаючи на досить коротку історію більшої кількості українських наукових і навчальних інституцій за кордоном, їх діяльність, безумовно, стала яскравим явищем української культури та науки. Перебуваючи поза межами батьківщини, українці зробили значний внесок у розвиток вітчизняної наукової традиції. Вони виконали ті основні завдання, які були покладені на них у цих непростих умовах: розвинули, а здебільшого й започаткували основні напрями україністики, ознайомили світ із феноменом українства, вивели українську науку на світовий рівень. І, найголовніше, науковці-емігранти довели, що українці як нація здатні до конструктивної праці, вони розбудували наукову галузь, яка є однією з найважливіших передумов існування цивілізованої держави.

¹ Троцинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. Київ, 1999. С. 32.

² ЦДАЗУ (Центральний державний архів зарубіжної україніки). Ф. 15. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 4-4зв.

³ Наріжний С. Українська еміграція. Прага, 1942. 372 с.

⁴ Ульяновська С., Ульяновський В. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами//Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. Пам'ятки історичної думки України. Київ, 1993. С. 477–498. URL: <http://litopys.org.ua/cultur/cult25.htm> (дата звернення 16. 02. 2017).

⁵ Сухобокова О. Український робітничий університет у Празі (1927–1931). URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Piufsp/2007_17/19.pdf (дата звернення 16. 02. 2017).

⁶ Подоляка Т. А. Діяльність Зенона Кузелі в Українському Науковому Інституті в Берліні (1926–1945)//Наука. Релігія. Суспільство. 2009. № 1. С. 34. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/29603/06-Podolyaka.pdf?sequence=1> (дата звернення 18. 02. 2017).

⁷ Потульніцький В. А. Український науковий інститут у Варшаві (1930–1939)//Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 3/4. Київ, 1999. С. 363–364. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uashch_1999_3-4_25 (дата звернення 19. 02. 2017).

⁸ Даниленко О. Українські науково-освітні центри в Чехо-Словаччині як форма самоорганізації еміграції (1920-ті рр.)//Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. № 1(114). Київ, 2013. С. 19–20.

⁹ ЦДАЗУ. Ф. 15. Оп. 2. Спр. 73. Арк. 35.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 116.

¹² Там само. Оп. 2. Спр. 73. Арк. 35.

- ¹³ Там само. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 10 зв.
- ¹⁴ *Ульяновська С., Ульяновський В.* Зазнач. твір.
- ¹⁵ *Наріжний С.* Зазнач. твір. С. 121–122.
- ¹⁶ ЦДАЗУ. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 21; Ф. 15. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 116.
- ¹⁷ Там само. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 36.
- ¹⁸ Українська Господарська Академія. Прага, Подебради, 1931.
- ¹⁹ *Голубничий В.* Кооперація//Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Париж–Нью-Йорк, 1959. Т. 3. С. 1124–1127.
- ²⁰ ЦДАЗУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 23.
- ²¹ *Наріжний С.* Зазнач. твір. С. 139.
- ²² Там само. С. 141.
- ²³ ЦДАЗУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 4.
- ²⁴ *Наріжний С.* Зазнач. твір. С. 172–174.
- ²⁵ Там само. С. 190–192.
- ²⁶ ЦДАЗУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 1.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само. Спр. 74. Арк. 1–1зв.
- ²⁹ Див., напр.: *Голубко В.* Варшавський договір 1920 року між Українською Народною Республікою і Польщею та його перспективи в оцінках польської громадськості Галичини//Воєнна історія. 2010. № 2. URL: http://warhistory.ukrlife.org/2_10_3.html (дата звернення 23. 02. 2017). *Косик В.* Зовнішня політика Симона Петлюри//Симон Петлюра: збірник студійно-наукової конференції в Парижі (травень 1976). Мюнхен; Париж, 1980. Ч. 32. С. 27–46.
- ³⁰ ЦДАЗУ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 10зв.
- ³¹ *Уткін О. І.* Українська господарська академія в Чехословаччині: створення та діяльність // Історія науки і біографістика. 2015. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_title_2015_1_17 (дата звернення 15. 02. 2017).
- ³² ЦДАЗУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 5.
- ³³ Там само. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 10зв.
- ³⁴ Там само. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 1.
- ³⁵ Там само. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 10зв.; *Наріжний С.* Зазнач. твір. С. 127–128.
- ³⁶ *Наріжний С.* Зазнач. твір. С. 127–128.
- ³⁷ ЦДАЗУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 53зв.
- ³⁸ Там само. Арк. 55.
- ³⁹ Там само. Арк. 54–55.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 7зв.
- ⁴² Там само. Ф. 15. Оп. 2. Спр. 73. Арк. 33–34.
- ⁴³ Там само. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 10.
- ⁴⁴ Там само. Арк. 39–39зв.
- ⁴⁵ Там само. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 33.
- ⁴⁶ *Шостак І. В.* Внесок Михайла Грушевського у становлення української соціологічної науки//Наукові записки. Історичні науки. Вип. 8. Острог, 2007. С. 200–220.
- ⁴⁷ ЦДАЗУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 3.
- ⁴⁸ *Подолька Т. А.* Зазнач. твір. С. 34.
- ⁴⁹ ЦДАЗУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2.

⁵⁰ Там само. Спр. 4. Арк. 3–3зв.

⁵¹ *Потульницький В. А.* Знач. твір. С. 363–364.

⁵² ЦДАЗУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 11а.

⁵³ Там само. Арк. 6–8зв.

⁵⁴ Там само. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 146.

⁵⁵ Там само. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 29.

⁵⁶ Там само. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 1.

The activity of universities and research centers established by Ukrainian emigration in Europe in the interwar period is researched. The main focus is on the functioning of these centers as social and cultural institutions that allow Ukrainians abroad, on the one hand, to form and maintain national identity, on the other – to construct a positive image of the nation in the eyes of the European community.

Key words: Ukrainian emigration; national identity; Ukrainian Free University; Ukrainian economic academy; Ukrainian Sociological Institute; Ukrainian Scientific Institute in Berlin; Ukrainian Scientific Institute in Warsaw.

УДК 930.253: 929Черінь](477)

С. О. ДУБОВИК*

**ОСОБОВИЙ ФОНД ПИСЬМЕННИЦІ ГАННИ ЧЕРІНЬ
У ЦЕНТРАЛЬНОМУ ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ-МУЗЕЇ
ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ**

Коротко охарактеризовано документи особового фонду визначної української письменниці, громадської діячки із США Ганни Черінь, що зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. Наводяться факти біографії письменниці, висвітлюється історія надходження документів до архіву-музею, аналізуються справи фонду.

Ключові слова: Ганна Черінь; українська діаспора; особовий архівний фонд; документ.

Останнім часом значно зріс інтерес до української діаспори, її історії, життя й діяльності українців зарубіжжя. Українські громадські та культурні діячі, мешкаючи за кордоном, докладали чимало зусиль для розвитку української культури і духовності, активно працювали на ідею побудови незалежної України. Процеси культуротворення, які проходять в українській діаспорі, є вагомим складовим українського культурного простору.

Головною метою вітчизняної еміграції є духовна консолідація українців усього світу в інтересах збереження й примноження національно-культурних традицій власного народу. Це сприяє збереженню цілісності української культури, зміцненню позицій українських організацій за кордоном, а Української держави – у світовому співтоваристві.

Актуальним у зазначеному контексті є потреба цілісного дослідження громадської та культуротворчої діяльності української еміграції, визначення її внеску в суспільно-культурне життя України.

Ганна Черінь, 1995.

ЦДАМЛМ України.

Ф. 1301. Оп. 1. Од. зб. 92. Арк. 22.

* Дубовик Сергій Олександрович – науковий співробітник відділу використання інформації документів ЦДАМЛМ України.

Серед фондів діячів української діаспори ЦДАМЛМ України можна виокремити особовий фонд (№ 1301) української письменниці із США Ганни Черінь (справжнє ім'я та прізвище – Галина Іванівна Грибінська, у заміжжі – Паньків). Документальна спадщина письменниці сформувалася впродовж її довгого (92 роки), тернистого, насиченого яскравими подіями життя. До останніх днів вона багато подорожувала світом, влаштовувала літературні вечори і пропагувала українську культуру. Видано близько п'ятдесяти її книг, що побачили світ в Аргентині, Канаді, Німеччині, США та Україні. Крім того, її твори десятиліттями публікувалися у закордонних та вітчизняних періодичних виданнях.

У культурному просторі України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. постать Ганни Черінь важко переоцінити. Належала письменниця до творчої інтелігенції, яка за межами України брала участь в українському громадському житті. Вона була активним членом Об'єднання українських письменників “Слово”, Українських письменників літератури для дітей і молоді ім. Л. Глібова, Українського Золотого Хреста, Союзу українок Америки, тривалий час була секретарем Українського бібліотекарського товариства Америки. У 1993 р. Ганну Черінь було обрано до Національної спілки письменників України (НСПУ). Характерною рисою її діяльності була популяризація української культури та історії, яка наближала та готувала ґрунт для проголошення незалежності.

Основні віхи біографії письменниці: народилася 29 квітня 1924 р. у Києві (за іншими даними – на Київщині), писати вірші почала ще в школі, після закінчення якої стала студенткою філологічного факультету Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, але навчання перервала Друга світова війна. У роки війни залишилася на окупованій території, потім емігрувала, перебувала в таборах для переміщених осіб у Німеччині, де працювала в редакції українського часопису “Голос” під орудою Б. Кравціва. У 1950 р. переїхала до США, спочатку працювала санітаркою в дитячій лікарні. У 1953 р. закінчила факультет лінгвістики Чиказького університету, а в 1966 р. здобула другий диплом цього ж вишу за спеціальністю “бібліотекар”. “Довелось змінити працю з лікарні на книгарню, при тім же університеті”, – так у своїй статті “Берегиня високого стилю” О. Вербовська переповідала розповідь Ганни Черінь¹. Сама письменниця так пояснювала своє бажання отримати другу освіту: “Мене завжди тягло в бібліотеку. Бібліотека манила мене, як зірка”².

Протягом 1964–1988 рр. Ганна Черінь працювала в бібліотеці Чиказького університету завідувачем відділу міжнародного обміну з країнами Східної Європи. У 1988 р. переїхала до Флориди, де поринула в роботу Українського релігійного і культурного осередку ім. св. Андрія. У різні роки очолювала відділи преси та культурно-освітньої роботи. У 1993, 1996 рр. письменниця вперше через півстоліття приїхала до

Співробітники редакції газети "Голос". Берлін, 1943 р.
ЦДАМЛМ України. Ф. 1301. Оп. 1. Од. зб. 96.*

України, відвідала Київ, Полтаву, Львів. Із того часу в Україні почали виходити її книжки поезій і прози, дитячі твори. За словами полтавського поета і літературознавця П. Ротача, "Ганна Черінь разом з іншими письменниками діаспори, що були заборонені в часи комуністичного режиму (В. Барка, І. Багряний, Д. Нитченко, І. Качуровський та ін.) повернулася в лоно української материкової літератури і з великим зацікавленням сприйнята читачами"³. Померла Ганна Черінь 20 липня 2016 р.

Детальніші факти з життя і творчості письменниці можна почерпнути з довідників, монографій, спогадів, деяких періодичних видань. Однак початковий склад особового фонду відомої письменниці (більшість документів – це рукописи, епістолярій, документи громадської і культуротворчої діяльності) до нині не досліджувався.

Таким чином, запропонований огляд має на меті провести джерелознавчий огляд документів і матеріалів архіву Ганни Черінь, який збе-

* На звороті світлини напис, зроблений Ганною Черінь: "У центрі з квітами Богдан Кравців. Сидять на підлозі: його син Андрій і дочка Звенислава. Праворуч Ганна Черінь, за Кравцівим. Позаду стоїть Василь Барка. Майже кожний на цім фото визначна особа. Праворуч, за пані в капелюсі, Тодось Осьмачка".

рігається в ЦДАМЛМ України, охарактеризувати науково-довідковий апарат до нього, подати деякі рекомендації щодо пошуку необхідної інформації у документах фонду.

Особисті документи і матеріали Ганни Черінь надійшли до ЦДАМЛМ України ще за життя письменниці протягом 1996–2015 рр. Останнє надходження було передано родичем Ганни Черінь – заслуженим артистом України Б. Лободою вже після її смерті у серпні 2016 р. Певна кількість документів фонду ще чекають архівного описування. На разі, фонд складається з 3 описів і нараховує 376 справ за 1897–2007 рр. Хронологічні рамки всієї архівозбірки охоплюють більш ширший період – до 2015 р.

Всі 3 описи фонду мають науково-довідковий апарат: зміст із фіксацією розділів і посиланням на сторінки їх розміщення; передмову з біографічними відомостями Ганни Черінь, склад і зміст документів фонду та історію його надходження до ЦДАМЛМ України; іменний покажчик; список книг, що надійшли до архіву разом із документами.

Фонд складається з творчих матеріалів Ганни Черінь, епістолярної спадщини, документів її культуротворчої, службової і громадської діяльності, фотодокументів. Серед творчих документів – автографи та машинописи: віршів, поем, гуморесок, пародій, оповідань, новел, п'єс і літературних сценаріїв для дитячих вечорів, публіцистичних нарисів і статей із життя української еміграції, про жінок-письменниць та їх роль у розвитку світової літератури, для англomовного видання “Україна – енциклопедія для молоді” та багато інших із літературно-мистецької та суспільно-політичної тематики; рецензій і відгуків, репортажів і оглядів, зроблених під час туристичних подорожей; дисертації “Ukrainian publishing during the decade, 1950–1960” на здобуття наукового ступеня магістра мистецтва; текстів бесід, інтерв'ю, виступів на радіо та літературно-мистецьких заходах; текстів пісень на слова Ганни Черінь; автобіографії та біографічної розповіді “Маю освіту, але не маю фаху”; перекладу сонета Ф. Петрарки українською мовою. Привертають увагу графічні роботи Черінь (ескізи обкладинок книг власних творів) та магнітні касети з голосом письменниці під час читання власного роману “Слова”.

З огляду на те, що в перші повоєнні роки Ганна Черінь перебувала в таборі для переміщених осіб м. Гайденау (Німеччина) та вела там активну культурно-просвітницьку діяльність, до розділу творчих документів включені конспекти лекцій з української мови і літератури, прочитані, ймовірно, письменницею в навчальному закладі табору. Це – 5 зошитів учнів 5 класу І. Стельника та П. Прищепи, датованих 1948–1949 рр.

Як відомо, табір Гайденау, в якому судилося перебувати Ганні Черінь, знаходився в зоні американської окупації. Уряд США до на-

селення таборів ставився більш ліберально, ніж в інших зонах. Саме цим можна пояснити наявність у підамериканській повоєнній Західній Німеччині значної кількості видавництв, громадсько-політичних організацій, періодичних видань тощо. Активна робота українських переселенців знайшла відображення у пародійній поезії Ганни Черінь, яка на той час друкувала свої твори у часописі “Дозвілля”. У 1949 р. тут вийшла перша збірка її поезій “Крещендо”.

Серед рукописів Ганни Черінь привертає увагу й текст доповіді, виголошеної на Високошкільній Конференції Союзу Українських Студентських Товариств Америки (СУСТА) в Детройті (штат Мічиган, США) 9 травня 1965 р. під назвою “Останні десять літ” (машинопис з авторською правкою). Це своєрідний критичний огляд української еміграційної літератури та творчості її найвидатніших представників: У. Самчука, Д. Гуменної, В. Чапленка, І. Смолія, А. Галана, С. Парфанович, Т. Осьмачку, І. Керницького, І. Багряного, Л. Коваленко, Б. Бойчука, Я. Славутича, Ф. Мелешка, С. Риндика, Д. Ярославської-Столярчук, Б. Олександрівна та інших. Письменниця порушувала проблемні питання української літератури в еміграції, пояснювала її специфіку: “Прибувши в країни нового поселення, еміграційні поети пережили страшну травму. Брак рідного ґрунту сильно вражає постать, і тому їх вірші стали сповнені чорним песимізмом. <...> Питання еміграційної літератури завжди болюче, так само, як питання самої еміграції, бо еміграція означає відрив від рідного ґрунту, а еміграційна література означає, що вона не має рідного ґрунту під ногами. Еміграція ще може в тій чи іншій мірі пристосуватися чи асимілюватися, але еміграційна література – ніколи, бо тоді б вона б перестала бути літературою українською, а стала невиразним конгломератом. Отже, еміграційна література постійно перебуває в стані нездужання, непристосованості і кризи. Це, так би мовити, її природний стан...”⁴.

Значна частина рукописів Ганни Черінь представлена ксерокопіями, журнальними і газетними вирізками. Документи розділу організовані за жанровою ознакою в хронологічному порядку.

Варто зазначити, що творчі документи письменниці доповнюються підготовчими матеріалами до них – рецензіями, оглядами, статтями, нарисами діячів української діаспори, інформаційним листком Об’єднання Дочок і Синів України та іншими документами, які збирала і використовувала для своїх робіт Ганна Черінь.

Упродовж життя письменниця підтримувала дружні стосунки з науковцями, діячами літератури і мистецтва України та українського зарубіжжя. В її епістолярній спадщині близько 100 кореспондентів: І. Білогруд, В. Бургарт, О. Веретенченко, М. Гарасевич, А. Демусь, І. Дзюба, М. Дем’янчук-Надвірнянський, В. Доброліж, Л. Дончук, В. Залізняк, І. Качуровський, І. Кошелівець, М. Мандрика, Ю. Мовчан,

Д. Нитченко, С. Парфанович, Л. Полтава, П. Ротач, У. Самчук, М. Скеля-Студецький, І. Чендей, Д. Чередниченко, Ю. Шерех, М. Щербак та інші. Тематика листування перегукується з основними напрямками творчої і громадської діяльності Ганни Черінь. Листи систематизовані за абеткою прізвищ її адресатів і кореспондентів.

Культуротворча, службова і громадська діяльність Ганни Черінь представлена документами, що репрезентують її активний трудовий шлях протягом усього життя. Організовані вони у двох розділах: “Документи до біографії Г. Черінь” та “Документи про Г. Черінь”. Аналізуючи їх, варто зазначити, що у фонді таких документів зберігається небагато, більшість із них – офіційне листування з бібліотеками, музеями, архівами, видавництвами, редакціями газет і журналів, університетами, НСПУ та іншими установами й організаціями Канади, США, України; запрошення, програми та афіші літературно-мистецьких заходів, присвячених Ганні Черінь; документи про її роботу в Українському Золотому Хресті та Українському бібліотечному товаристві Америки. Деякі документи свідчать про активну участь Ганни Черінь у відродженні Національного університету “Києво-Могилянська академія”, а саме: посвідчення ректора В. Брюховецького про отримання благодійної грошової допомоги від письменниці, датоване 30 серпня 1993 р., та диплом, яким вона була нагороджена за внесок у розвиток академії (1997).

За вірним спостереженням В. Корецької, “Ганна Черінь належить до осіб, що не промовчують собі ліктями дорогу на “видноту”. [...] Бере активну участь у житті нашої еміграції, пише критичні статті, оповідання, нариси, твори для дітей. [...] А ще Ганна Черінь веде визвольнотериторіальну тему, започатковану її попередницею Оленою Телігою”⁵⁵.

Отже, Ганні Черінь була притаманна громадсько-політична активність. Однією з найхарактерніших рис письменниці у цьому відношенні була жертівність заради перемоги України у боротьбі за свободу і незалежність від імперської Росії. М. Дорожинська так згадувала у цьому сенсі письменницю: “Ганна Черінь відмовилась від гонорару; увесь дохід призначено на фонд, що потрібний для закінчення праці Комісії Дослідження голоду 1932–33 рр.”⁵⁶

Власні думки щодо своєї громадської діяльності в США письменниця виклала в автобіографії: “Моя “офіційна” громадська праця в останні роки – редагування дитячого куточка в журналі “Наше життя”. [...]. Проте, найбільшою і найтяжчою своєю громадською працею я вважаю діяльність у бібліотеці, Юніверситі ов Чикаго, де я працюю від 1964 року. За ці роки в бібліотеці назбиралась велика й цінна колекція українських книжок. В 1965 році я запропонувала університетові купити приватну бібліотеку українського книголюбця Івана Перова з Мініаполісу. Два рази ми їздили в Мініаполіс на огляд і купування цих книжок, і незабаром вони стали базою, на котрій будується українська

Ганна Черінь у колі друзів і близьких. Сидять: В. Скорульський, дружина У. Самчука, Г. Черінь. Стоять: Б. Олександрів, У. Самчук, С. Кузьменко, дочка Г. Черінь Інна. Канада, Торонто, 1959 р.

ЦДАМЛМ України. Ф. 1301. Оп. 1. Од. зб. 97. Арк. 5.

колекція. Юніверситі ов Чикаго – солідний, третій по рангу університет в ЗСА (США – С. Д.), але до недавніх пір був настроений прихильно до росіян, а про українців їм майже нічого не було відомо. Завдяки зросту нашої колекції та іншим факторам, зокрема, коли з ініціативи українських студентів та Окружної управи СУА (Спілка українок Америки – С. Д.) введені українські студіювання про Україну в нашій університеті щораз ширшають і глибшають. Доводилося тяжко й настирливо боротись із пережитками москвофільства, що панувало не тільки в нашій бібліотеці, а й і в інших наукових закладах із Конгресовою бібліотекою. З недавніх часів Україна та українські міста були закаталогізовані під Росією і хоч тепер Конгресова бібліотека ввела українські гасла, треба домагатися перекаталогізування старих несправедливостей і не допускати каталогування на старий зразок⁷⁷.

Широкі можливості для узагальнення культуротворчої та громадської діяльності Ганни Черінь відкриває аналіз документів інших осіб про письменницю. Серед них – вірші-присвяти, рецензії, статті, тексти радіопередач і виступів М. Антонович-Рудницької, В. Балагури, М. Бек, В. Войцехівської, М. Гарасевич, В. Корецької, М. Мандрики, Б. Олександрів, П. Ротача, І. Савицької, Я. Славутича, П. Сороки М. Щербака та ін. авторів; листування окремих осіб та установ про освіту й роботу

Ганни Черінь, включення її творів у Хрестоматію української літератури тощо.

Документи і матеріали у межах обох розділів систематизовані за жанровою ознакою в хронологічному порядку.

Фотографії фонду представлені індивідуальними світлинами Ганни Черінь та в групах зі своїми рідними, друзями, колегами, письменниками, літературознавцями, громадськими діячами України та українського зарубіжжя: В. Баркою, М. Бек, В. Бондаруком, М. Вінграновським, О. Грановським, Н. Дембінською, З. Дончуком, С. Кравцівим, Б. Олександровим, Т. Осьмачкою, Є. Сверстюком, Я. Славутичем, С. Паньковим (чоловіком) та іншими.

Наведений в огляді далеко не повний перелік документів переконливо показує, що архівний фонд Ганни Черінь за своїм складом і структурою має особливе значення. Узагальнення й аналіз представлених документів дає змогу здійснити часткову реконструкцію життєвого шляху славетної українки, простежити громадську та культуротворчу діяльність представників української еміграції, визначити їх внесок в історію України.

Варто зазначити, що документи, які розкривають життєвий шлях Ганни Черінь, її творчість та громадську діяльність, також знаходяться на зберіганні в Центральному державному архіві зарубіжної українки, куди їх ще за життя передала письменниця. Це – фонд особового походження (ф. № 22) “Черінь Ганна (Грибінська Галина Іванівна, за чоловіком – Паньків, 1924 р. н.), відома українська поетеса, письменниця, громадська діячка (США)”. Документи хронологічно охоплюють період з 1947 до 2011 рр.

Ганна Черінь в українському костюмі власної роботи. США, 1995 р.
ЦДАМЛМ України. Ф. 1301.
Оп. 1. Од. зб. 92. Арк. 23.

¹ ЦДАМЛМ України (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України). Ф. 1301. Оп. 3. Од. зб. 179. Арк. 8.

² Там само. Оп. 2. Од. зб. 22. Арк. 1.

³ Там само. Оп. 1. Од. зб. 86. Арк. 69.

⁴ Там само. Оп. 2. Од. зб. 20. Арк. 41, 46.

⁵ Там само. Оп. 1. Од. зб. 61. Арк. 1.

⁶ Там само. Од. зб. 86. Арк. 45.

⁷ Там само. Од. зб. 23. Арк. 6, 7.

There is given the characteristic of the personal fond of Hanna Cherin, the prominent Ukrainian writer and public figure in USA stored in the Central State Archives-Museum of Literature and Art of Ukraine. The author gives biography facts, highlights history of receiving of documents by Archives-Museum and analyzes collection.

Key words: Hanna Cherin; Ukrainian Diaspora; the personal archival fond; the document.

УДК 930.253:929Грушевський](477.44)

К. В. ЗАВАЛЬНЮК*

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО РОДИНУ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

На основі щоденникових записів М. С. Грушевського висвітлено обставини та подробиці його перебування у с. Сестринівці на Вінниччині. Представлено записи з метричних книг Свято-Покровської церкви с. Сестринівки, які дозволяють уточнити родовід визначного історика та державного діяча.

Ключові слова: М. С. Грушевський; с. Сестринівка; Свято-Покровська церква; Опокови; родовід.

У житті і творчій долі визначного українського вченого-історика та одного з творців нашої державності Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) особливе місце займало с. Сестринівка Бердичівського повіту Київської губернії (нині – Козятинського району Вінницької області) – мальовничий край з багатими духовними традиціями, де тривалий час настоятелем місцевої Свято-Покровської церкви був його дід по лінії матері Глафіри – Захар Іванович Опоков (1814–1895). У своїх “Споминах” Михайло Сергійович згодом писав: “І коли я все-таки любив Сестринівку незвичайно, страшенно мріяв про неї й линув душею до неї цілими десятиліттями мого життя, то се було тому, що як-не-як се був властиво одинокий пункт, де я міг зв’язуватись з українською стихією, дотикатися до української землі, до її природи, до її культури – не вважаючи на всі дефекти тих форм, в котрих виступала ся стихія”¹.

На думку сучасних істориків, Вінниччина, Поділля, а разом із тим і Україна відкрилися для малолітнього Михайла у 1873 р., куди його привіз батько з Кавказу до діда по матері – священика Захара Опокова². Пізніше М. С. Грушевський згадував: “...Перші роки ми жили в Ставрополі без виїзду. Може бути, що батьки мої були втомлені тою одисеєю, котру мусіли відбутися в попередніх роках – переселення з Холма до Сестринівки, подорож до Кутаїса й назад і потім до Ставрополя, се були не жарти в тодішніх часах. Але в 1873 році, користаючи з можливості взяти двохмісячну відпустку, батько повіз нас усіх до діда, до Сестринівки. Враження сеї великої подорожі покрилося враженнями пізніших аналогічних поїздок, і мало деталей зосталось з неї в моїй пам’яті. Але вони були незвичайно сильні, яскраві. Українське село, ліси, води, український народ, українська мова – все се ввірвалося в мою душу як якийсь інший, кращий світ, до котрого я потім міг тільки

* *Завальнюк Костянтин Вікторович* – кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області.

душею і мрією тягнутися, відраховуючи місяць за місяцем ті три роки, коли батьки мої могли повторити сю подорож...”⁷³.

Щоправда, сам Михайло Сергійович у “Щоденнику” подає зовсім іншу дату свого першого побачення з Сестринівкою, – 1867 р. “6 [серпня 1892 р.], четв[ер]. Оце й Спас – на горі! Чогось він мені дуже тут в Сестренівці пам’ятний; перший раз був я тут на Спаса коли – мабуть чи не 1867 [року]! Як тільки носили мене в церкву”⁷⁴.

У 1876 р. родина Михайла Грушевського знову навідалася у Сестринівку. Михайлові йшов тоді десятий рік. Вже на той час це було величезне поселення. Особливим своїм етнографізмом воно не відзначалося і мало, за словами Михайла Сергійовича, не малоросійський характер, а сильну домішку так званих офіціалістів, шляхти сумнівного походження та всілякого елементу, котрий тяжів до поляків, підкреслював одягом та говіркою свою неприналежність до хлопства. Чоловіки, приміром, носили кашкети і шили з простого сукна не свитки, а щось на кшталт пальт. По-міщанськи намагалися одягатися й тутешні жінки.

На той час неподалік села вже була побудована залізниця, що тягнулася від Києва до Балти, а в кількох кілометрах звідси – в Козятині – споруджувався великий залізничний вузол. Туди й спішили на заробітки сестринівські чоловіки, а село з цих причин набирало контурів приміського. Формувався й новий уклад життя в ньому. “...Я милувався українською мовою в устах хоч би й сестринівської шляхти, хоч би того духовного товариства, що бувало на сестринівськiм попiвствi, хоч сi люди, що говорили сею мовою, i не мали до неї пошанiвки. Я кохавсь у сiм селi, що назверх мало всi українськi прикмети – бiленькi, назверх чепурнi хатки, солом’яни стрiхи, садки, городи й перелази, зарослi вербами “береги”. Як найкращi пахощi я вiдчував запахи дьогтю на дорозi, сильнi пахощi ярини в повітрі, дух старої соломи на току, збiжжя в коморах. Старе попiвство, крите соломою, з старосвітським ганочком i на жовто помазаною призьбою навколо, мащенi, не оббитi обоями стiни попiвства, дерев’яни, некрашенi пiдлоги з широкими шпарами... (...) Коло попiвства дерев’яна, пофарбована бiлою фарбою велика трибанна церква українського стилю серед засадженого вишняком цвинтаря, засiяного фамiлійними й чужими могилками. (...)

Життя в Сестринівці було для мене одним неустанным святом, де не можна було встигнути використати всiх утiх i приємностей, якi розгорталися ним, i тiльки з страхом зоставалося рахувати тижнi й днi, якi зоставалися до кiнця сього свята – до Успенiя, коли витягалися куфри, пакувалася всяка всячина, i треба було їхати на козятинський двiрець i пiдiймати всю муку тодiшнього подорожування третiм класом – на другий тратитися батьки вважали недопустимим”⁷⁵.

Як засвiдчують наступнi сторiнки “Споминiв”, востаннє побував тут у юнацькi роки М. Грушевський ще в 1882 р., повертаючись

з батьком із Москви. Дідове обійстя він не впізнав – воно згоріло. На його ж місці було вибудовано нове попівство – дерев'яне, просторніше. “...І сама Сестринівка значно вилянула – і люде її наслідком впливів сусіднього Козятина, і сама природа. Літа брали силу над дідом, він тратив енергію, все менше займався парафією і хазяйством. Підростав молодняк – внуки і внучки. Але між ними не було нікого, з ким би мені довелося зжитися ближче”⁶.

Неодноразово відвідував Сестринівку М. Грушевський і в студентські роки, навчаючись в Київському університеті Св. Володимира (до речі, його наставником був уродженець тодішнього містечка Махнівка, нині – село у Козятинському районі Вінницької області – Володимир Боніфатійович Антонович).

Ось лише кілька витягів із “Щоденника” М. Грушевського, які підтверджують сказане:

“2 [листопада 1890 р.]. Ось я й знову в Сестренівці, хоч поки дістався, то доводилося думати, що краще було б і не їхати, та й бабуна трохи й теж думали. Мусив топати з жидком кудись і через паркани перелазити, сидіти в его хаті (хоч було доволі чисто; мене от ще яка думка вразила: я чув як жидівка балакала з дочкою, а далі чую – дитинка сопе і губками чвака, мене се здивувало – я ждав наче, щоб і дитина сонна й таке инче якось одмінно од дитини християнської, чи що). Дорогою перевернувся, мусив піднімати воза, загубили якогось ключа – мене мучила думка, що то через мене, й я погоничу дав сорок грошей. Почуваю себе не зовсім здоровим і вчора молився, й уранці, й увечері.

5 [листопада 1890 р.]. Не писав, бо й у суботу, й у неділю був у церкві; утренью проспав, повичитав [сам]. Досадно було з простудою – насморк і голова боліла, але зранку полекшало. Теж за учорашне, що не святкував – думки ходили. Балакав сьогодні з дідом за [далі замість слова намальований значок †. – К. 3.] казав дуже приємні речі.

6 [листопада 1890 р.]. Сьогодні прокинувся у досаді – не молився звчора й уночі почував себе погано – прокидався часто й це споминалося; помолвився вже вранці на постілі. Потім згадалося, що 8-го свято св. Михайла архистр[атиґа] й що за тим – то мині нічого не можна буде зробити. Далі став думати за дорогу – усе думки докучали. У псалтирі росс[ійській] дуже добре місце: Він сказав беззаконному: що ти береш завіт мій у уста свої, ти ж ненавидиш Заповіді мої.

7 [листопада 1890 р.]. Вернувся я до “своєї” хати (до Києва. – К. 3.)”⁷.

Наступне побачення М. С. Грушевського із Сестринівкою відбулося у квітні 1891 р., куди він прибув на святкування Великодня, а також для того, щоб “трохи втихомириться”. Виїхав із Сестринівки у неділю, 28 квітня [...]⁸.

З “великою радістю” прибув Михайло Сергійович у Сестринівку 23 березня 1892 р. Вже 26 березня у його “Щоденнику” з’явився такий

запис: “Вчорашній день пройшов аби як – з Козятина приїздила матушка, а то писав листи, котріх послав 11 і 8 бандеролів, циркуляр до батюшок барських (йдеться про лист, який розіслав М. Грушевський по православних парафіях, в якому просив повідомити про можливі документи до його теми магістерської дисертації – К. З.). А вчора прочитав один томик Карамзіна. Роботи багато, але ніякого смущення не почуваю. От тільки якби відповід[ь] од Др[агомирова] [прийшла]!”⁹ (напевно, йдеться про лист М. Грушевського командувачу Київського військового округу М. І. Драгомирову з проханням сприяти переводу чоловіка його сестри Ганни – Віктора Шамрая на службу в Київ – К. З.).

Так само насиченими плідною творчою працею були й інші дні перебування М. С. Грушевського у Сестринівці: “27 [березня 1892 р.]. Вчорашній день зате нічого не робив окрім читання, навіть на служеніє тільки зайшов. Дочитав Карамзіна, читаю Забелина (російський історик і археолог І. Є. Забелін. – К. З.) і т[ак] д[алі]. День був вчора ясний і гарний, так що я по садку волочився. А сьогодні похмуро. Приносили вчора пошту, але звичайно міні ще нічого”¹⁰.

Окрім студіювання історичних праць вітчизняних та зарубіжних авторів (М. Бобжинський, М. Ф. Владимирський-Буданов та ін.), Михайло Сергійович також займався збиранням історичних документів для своєї майбутньої дисертації про Барське староство. Спостеріг Михайло Сергійович у Сестринівці і таке ганебне “малоросійське” явище, як комплекс національної меншовартості та плазування перед сильнішим: “13 [квітня 1892 р.], вівт[орок]. Учора з дідом їздили до Васюти (один із місцевих священиків – К. З.) з поводу тих документів — дуже нещасливо. Документів ніяких добрих не знайшлося, тільки з поляками мусив комплиментувати, одбіг там свого пледу[?] й дід дуже сердився. Їдучи, міркував на тему – будуче наше! Але ввечері мене огорнули сумні думки з поводу того самого будучого. Надала цього суму багато й бабуня, сказавши, що не бачить ніякої одміни між тутейшим людом і російським і більш любить мову російську як мужичу”¹¹. Невдовзі, 17 квітня 1892 р. увечері М. Грушевський був уже в Києві, де наступного дня виступив на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця¹².

З 19 липня по 24 серпня 1892 р. Михайло Сергійович знову гостював у Сестринівці¹³. До речі, це був найтриваліший та найблаготворніший період його перебування на батьківщині матері. “Я трохи заспокоївся, впливає місце – гарно тут”, – такий запис з’явився у “Щоденнику” М. Грушевського вже наступного дня після прибуття до Сестринівки¹⁴. Перебування у Сестринівці також дозволило М. Грушевському детально ознайомитися з творами Ієроніма Ясинського, Томаса Гоббса, Карла Гока, Адама Сміта, Михайла Лермонтова, Томаса Мальтуса, Людвіга Гейссера та попрацювати над своєю дисертацією.

Досить цікавими виглядають рядки про сповідь Михайла Сергійовича 7 серпня 1892 р. в отця Павла Завадінського. Ці рядки свідчать про щирість почуттів, правдивість та самокритичність майбутнього вченого та політика зі світовим ім'ям: “Боявся, що о[тець] Павел не зрозуміє, чи я не зможу висловити [думки]. Але зрозумів, здаєцца, доволі добре й сказав, що ж то за жертва, коли однією рукою даєш, а другою хочеш взяти назад, казав також про те, що ліпше жити в мирі, як іти в монастир – бо я сказав за се своє бажання колишне гля зрозум[іння] моєї ситуації моральної; бо зпочатку (я казав, [що] бувають часом думки, що побуджують до жертв мене великих і я їм не піддаюся, тай хай Господь простить, як согрішаю), він сказав, що як совість дозволяє, то й добре, а я став казати, що єсть совість сожженная й він згодився, що недобровольн[ое] даяние – нічого доброго [не має] й сказав за те, що вгорі. Каявся та[к] же, що скверні маю думки, [...], що погрішаю холодноїстю, празднослов[ієм], осужденієм й честолюбієм. По сповіді почував себе спокійно, хоч досадно було, що багато балакав”¹⁵.

І, нарешті, останній запис у “Щоденнику” М. С. Грушевського свідчить про його перебування у Сестринівці з 23 до 31 березня 1893 р.: “1. IV[1893 р.], четв[ер]. 23. III рано виїхав я в Сестр[инівку]; хоч по заняттям моїм не випадало, але раз, що тра було одвезти артос і вино, а друге – хтів втікти од Київа; почував себе дуже знервовано й втомлено. В Сестр[инівці] було б добре, але скоро я заслаб – в п'ятницю було дуже зле, так що й не говорів, і з того доволі було вагання й смутку, друге, погода була зла, а третє – на 1-й день була знову спокуса – читаючи часопись, начитав, що на жіночий інститут медичний не стає 800 тис[яч] й подумав, оскільки здаєцца так би то – а що якби показати прихильність, пожертвувать всі свої 10 т[исяч], додавши, що се весь мій статок, і хоч додав зараз про малодушіє, але се мене вразило й надало турботи, хоч менче далеко, як попередні. Господи, Господи, просвіти мене; я уважаю подобні до сего quazi обіцянки за необов'язкові, уважаю се за спокусу, котрій мушу стати твердо навпроти. До того не було коректури, ані листів друкованих, що просив вислати Марка, не стало роботи, ждали дівчат – Злот[оверховникових] і Опок[ових], почував я себе поганенько, тім виїхав в середу, вчора [до Київа]”¹⁶.

Востаннє М. Грушевський, 28-річний професор Львівського університету, приїздив у Сестринівку на сповідь до діда у 1894 р., за декілька місяців до його смерті¹⁷.

Чимало важливої інформації про родовід М. С. Грушевського можна також віднайти у метричних книгах Свято-Покровської церкви с. Сестринівки, що зберігаються у Державному архіві Вінницької області (найдавніша з них датується 1852 р.). Так, у метричній книзі

за 1852 р. є запис про народження 3 лютого* у дячка Сестринівської церкви Микити Петровича Опокова та його дружини Мотрони Іванівни дочки Ганни. Хрещеною матір'ю новонародженої була сестра матері Михайла Грушевського – Вікторія¹⁸.

У метричній книзі за 1856 р. є запис про народження та охрещення 1 жовтня у благочинного священика Свято-Покровської церкви Захара Івановича Опокова та його дружини Ганни Василівни сина Олександра, який помер у грудні 1862 р.¹⁹

8 березня 1859 р. у подружжя Опокових народився ще один син – Феофіл (охрещений 15 березня). Хрещеними батьками хлопчика були священик села Плоска Сквирського повіту Київської губернії Іоаникій Опоков та дружина священика с. Блажіївки Івана Крижановського – Надія Василівна²⁰.

Наступний метричний запис, пов'язаний з родиною Опокових, датується 1867 р. 12 травня 1867 р. у місцевого дячка Йова Григоровича Шишковського та його дружини Марії Василівни народилася дочка Ликера (охрещена 18 травня). Хрещеними батьками новонародженої були стихарний дячок с. Гадомців Юхим Федорович Грушевський (брат батька Михайла Грушевського) та дружина стихарного дячка с. Малої Чернявки – Катерина Мізерницька²¹.

Також у Сестринівці 4 квітня 1869 р. народилася (охрещена 5 квітня) рідна сестра Михайла Грушевського – Ганна (у заміжжі – Шамрай). У графі про батьків у метричній книзі зазначено (переклад з російської): “Учитель гімназії Сергій Федорів син Грушевський і законна дружина його Глафіра Захарова, обоє православного віросповідання”²². Хрещеними батьками Ганни Грушевської були священик с. Блажіївки Іван Павлович Крижановський та дружина священика Дашкевича – Вікторія Захарівна, донька священика З. Опокова²³.

Ще один метричний запис засвідчує, що 27 липня 1874 р. у вихователя Київської Володимирської військової гімназії Захара Захаровича Опокова (дядько М. Грушевського) та його дружини Олімпіади Іванівни народилася дочка Софія (охрещена 30 липня). Хрещеними батьками її були помічник контролера Державного банку у Києві Іполит Захарович Опоков та дружина законовчителя Чернігівської гімназії – Павлина Захарівна Златоверховнікова (донька священика З. Опокова)²⁴.

І, нарешті, скупі рядки метричної книги за 1895 р. сповіщають сумну новину про те, що 26 листопада у віці 84 років “наглою смертю” помер від паралічу серця настоятель сестринівської парафії протоієрей Захар Іванович Опоков. Похований був дід М. Грушевського 28 листопада 1895 р. на церковному погості. Обряд поховання здійснив благочинний священик Афанасій Недельський²⁵.

* Тут і далі дати подаються за старим стилем.

Перелік документів про родину М. С. Грушевського

№ з/п	Заголовок документа	Дата	Пошукові дані	Примітка
1.	Метричний запис про охрещення Ганни Микитівни Опокової. Хрещений батько – дід Грушевського по лінії матері – Захарій Опоков.	1853 р.	Ф. Д-904. Оп. 2. Спр. 120. Арк. 63в.–7.	скан. 004-006
2.	Метричний запис про народження в Захарія Опокова сина Олександра (дядька Михайла Грушевського).	1856 р.	Ф. Д-904. Оп. 2, Спр. 120. Арк. 60зв.– 60а.	скан. 004, 007-008.
3.	Метричний запис про народження в Захарія Опокова сина Теофіла (дядька Михайла Грушевського).	1859 р.	Ф. Д-904. Оп. 2. Спр. 120. Арк. 92зв.–93.	скан. 004, 009-010
4.	Метричний запис про охрещення Ликери Шишковської (дочки місцевого дячка). Хрещений батько – дячок Юхим Федорович Грушевський (очевидно, брат батька М. С. Грушевського).	1877 р.	Ф. Д-904. Оп. 2. Спр. 120. Арк. 204зв.– 205.	скан. 004, 011-012
5.	Метричний запис про народження рідної сестри М. С. Грушевського – Ганни. Зазначено, що батьками є: учитель гімназії Сергій Федорович Грушевський і законна його дружина – Глафіра Захарова.	4 квіт. 1869 р.	Ф. Д-904. Оп. 2. Спр. 120. Арк. 226зв.– 227.	скан 004, 013-014
6.	Метричний запис про охрещення Софії Захарівни Опокової. Хрещений батько – Іполит Захарович Опоков (брат діда М. С. Грушевського), помічник контролера Київського державного банку.	1874 р.	Ф. Д-904, Оп. 2, Спр. 120, Арк. 279зв.– 280.	скан 004,015-016
7.	Запис про смерть настоятеля Сестринівської церкви Захарія Опокова у віці 84 роки від паралічу серця.	26 листоп. (за ст. ст.) 1895 р.	Ф. Д-904, Оп. 2, Спр. 170, Арк. 190зв.– 191.	скан. 001-003

Таким чином, документи із фондів Держархіву Вінницької області дозволяють уточнити родовід визначного українського вченого-історика, громадського та державного діяча М. С. Грушевського, а також доповнити його біографію новими деталями.

¹ *Грушевський М.* Спомини. Київ, 1988. № 9. С. 138.

² *Зінько Ю., Романюк І.* Поділля і поділлязнавство як історико-географічний фактор у творчості М. С. Грушевського//Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист. Вінниця, 2006. С. 201.

³ *Грушевський М.* Зазнач. твір. С.136.

⁴ *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.)/упор. Л. Зашкільняк. Київ, 1997. С. 179.

⁵ *Грушевський М.* Зазнач. твір. С. 138–139.

⁶ *Страшний В.* Над Поділлям дух Грушевського витає//Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист. Вінниця, 2006. С. 210–211.

⁷ *Грушевський М. С.* Щоденник... С. 74–75.

⁸ Там само. С. 106–110.

⁹ Там само. С. 159.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. С. 161–162.

¹² Там само. С. 163.

¹³ Там само. С. 176–184.

¹⁴ Там само. С. 176.

¹⁵ Там само. С. 179–180.

¹⁶ Там само. С. 183.

¹⁷ *Зінько Ю., Романюк І.* Зазнач. твір. С. 201.

¹⁸ Держархів Вінницької обл. (Державний архів Вінницької області). Ф. Д-904. Оп. 2. Спр. 120. Арк. 63в.–7.

¹⁹ Там само. Арк. 60зв.

²⁰ Там само. Арк. 92зв.–93.

²¹ Там само. Арк. 204зв.–205.

²² Там само. Арк. 226зв.

²³ Там само. Арк. 227.

²⁴ Там само. Арк. 279зв.–280.

²⁵ Там само. Спр. 170. Арк. 190зв.–191.

The article, based on dairy notes of M. S. Hrushevsky, tells about circumstances and details of his staying in Sestrynivka village on Vinnytsya Region. Author analyzed metrical books of Saint-Pokrova Church of Sestrynivka village, that helped to clarify the ancestry of prominent historian.

Key words: M. S. Hrushevsky; Sestrynivka village; Saint-Pokrova Church; Опоков's; the ancestry.

УДК 930.253:[373.5:37.043.1-055.2](477-25)“187/191”

А. Е. ИЙСЛУУ*

ЖІНОЧА ГІМНАЗІЙНА ОСВІТА У КИЄВІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (за документами Державного архіву м. Києва)

На підставі документів, що зберігаються у фондах Державного архіву м. Києва, висвітлюються деякі проблеми становлення та функціонування приватних жіночих гімназій міста наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: жіноча гімназія; вихованки; учнівське самоврядування; наставниця; навчальна програма; позашкільне виховання.

У другій половині ХІХ ст. ідея створення жіночих гімназій як відкритих і всестанових освітніх навчальних закладів для дівчат, набула практичного втілення та законодавчого регулювання. У 1870 р. було затверджено “Положение о женских гимназиях и прогимназиях”, яке визначало напрями розвитку середньої жіночої освіти в Російській імперії практично до 1917 р. Досить докладно цей документ було проаналізовано у праці Е. Д. Днепров та Р. Ф. Усачової “Среднее женское образование в России”. Серед головних позитивних нововведень, започаткованих цим положенням, дослідники визначають відкритість гімназій для представниць усіх станів і віросповідань, розширення сфери жіночої педагогічної праці, збільшення терміну навчання¹. Згідно з документом, навчання дівчат у гімназіях тривало 7 років, після чого вихованки мали можливість продовжити здобувати освіту у додатковому восьмому (педагогічному) класі з річним або дворічним строком навчання. При кожній гімназії створювалися опікунські ради, які займалися поширенням позитивного образу гімназій у суспільстві, і педагогічні ради, які вирішували питання, що стосувалися навчальної і виховної частин. Безпосереднє управління гімназіями здійснювали “начальники”, кандидатури яких обиралися опікунськими радами і затверджувалися міністром народної освіти².

Така схема управління дозволяла контролювати шкільне та позашкільне життя як учнів, так і викладачів із метою недопущення будь-яких революційних антиімперських настроїв серед населення, особливо після заворушень початку 1860-х років. Саме тому створення будь-яких самоврядних шкільних чи студентських організацій було забороненим і сприймалося як залучення молоді до політичних процесів, що було абсолютно неприпустимим. Це легко простежити за документами кан-

* *Ийслуу Аліна Еедіківна* – науковий співробітник відділу інформації та використання документів Державного архіву м. Києва.

целярії навчальних округів. Зокрема, у листі від попечителя київського навчального округу Петра Зілова до голови педагогічної ради жіночої гімназії імені Аделаїди Жекуліної від 20 січня 1905 р. зазначається, що учнівські зібрання та організації з виборними старостами і делегатами не тільки відволікають учнів від їх прямих обов'язків, а й залучають до політичної діяльності, якій не має бути місця в школах³. Позашкільне життя вихованок контролювалося практично на всіх рівнях: від затвердження програм літературних вечорів, учнівських вистав попечителями навчальних округів до спостереження за приватним життям вихованок, визначенням кола їх знайомих класними наставницями з метою запобігання “згубним” знайомствам і впливам⁴.

Головні завдання, що покладалися на середні навчальні заклади, полягали у вихованні релігійного і національно-патріотичного почуття в учнях: “чувства эти должны составлять основу нравственного воспитания русского гражданина, эстетически развивать учеников, воспитывать любовь к родной старине”⁵. Випускниці гімназій після завершення навчання в більшості випадків ставали домашніми наставницями, працювали в медичних та навчально-виховних закладах, що вважалися природними для жінки професіями.

Для з'ясування соціального походження учениць київських гімназій досить показовим є звіт про стан Фундуклеївської і Києво-Подільської жіночих гімназій та пансіону графині Левашової за 1901 р., у якому містяться відомості про учениць, зокрема про їх кількість, віросповідання, соціальний стан батьків. Переважна більшість учениць були дітьми дворян і чиновників православного віросповідання. З 760 вихованок Фундуклеївської жіночої гімназії 545 були дворянського походження або мали батьків, які працювали у чиновницькому апараті; доньок міщан, як засвідчено у звіті, було близько 70, купців – 60, селян – 15⁶. Здебільшого це були учениці православного віросповідання, проте були представниці і римо-католицького, лютеранського, іудейського, навіть караїмського віросповідань⁷.

Кількість неприйнятих до гімназій потенційних учениць за результатами іспитів свідчить про великий інтерес до здобуття середньої освіти серед дівчат. Наприклад, до Фундуклеївської жіночої гімназії станом на 1901 р. не було прийнято 60% вступників, до Києво-Подільської – 54,8%⁸.

Переважна більшість батьків змушені були оплачувати навчання своїх доньок. Безкоштовно могли навчатись лише діти працівників гімназій, міські стипендіатки або вихованки місцевої благодійної громади. У Фундуклеївській жіночій гімназії, згідно зі звітом, навчалися безкоштовно 36 учениць, у Києво-Подільській – лише 13⁹.

У зв'язку з цим, відкриття жіночих гімназій досить часто перетворювалося на комерційні проекти, де якість навчання була низькою, а

побори з батьків – непомірно високими. Задля підвищення рівня навчання у гімназіях їх вихованки навіть змушені були звертатися до своїх наставниць із колективними петиціями. В одному з таких документів, точна дата написання якого, на жаль, невідома (період 1903–1905 років), учениці 5–7 класів жіночої гімназії імені П. Д. Новицької висунули такі вимоги до керівниці гімназії: “а) немедленно назначить директора для более нормальной и правильной постановки учебного дела; б) предоставитъ ученицам права организовать кружки для самообразования (в помещ. гимназии во вне учебн. часы); в) устройть в 7-м классе коллоквиум по главным предметам для контроля знаний и в случае обнаруженной неуспешности ввести практич. занятия по этим предметам; ходатайствовать перед округом о заблаговременном указании той гимназии, где будут проводиться экзамены. Просить у округа разрешения на присутствие на экзаменах своим преподавателям с правом отметки; е) устройство библиотеки для учащихся; ф) предоставитъ право выборным от преподавателей совместно с выборными от учениц в наиболее важных случаях обсуждать поступки учениц; г) освободить от платы за нравоучение (вполне или частично) беднейших и наиболее пострадавших при октябрьских событиях учениц 4-х младших классов; л) ученицы, подавшие петицию, не должны подвергаться взысканию”¹⁰. З цього документа бачимо незадоволення самими гімназистками здавалося б базовими складовими будь-якого навчального процесу, а саме: рівнем отриманих знань, дезорганізованістю навчального процесу, відсутністю бібліотеки.

Однак існували жіночі гімназії, діяльність яких в першу чергу була спрямована на надання якісної середньої освіти своїм підопічним, що могла стати твердим підґрунтям на шляху до здобуття вищої освіти. Серед таких гімназій особливу увагу варто звернути на навчальні заклади, відкриті зусиллями Віри Миколаївни Ващенко-Захарченко (Мельницької) та Аделаїди Володимирівни Жекуліної.

Відкриття приватної жіночої гімназії у другій половині XIX ст. було досить нелегкою справою. Це пов'язано з тим, що відповідно до “Положення про приватні гімназії” жіночим закладам освіти статус гімназії не надавався, а жіноча освіта в імперії створювалася і вибудовувалася як неурядовий сектор імперської системи освіти, фінансований переважно за рахунок громадськості¹¹. Однак саме В. М. Ващенко-Захарченко завдяки власній наполегливості та підтримці чоловіка – професора Київського університету Михайла Єгоровича Ващенко-Захарченка, вдалося відкрити у 1878 р. “первую в России частную с правами общего типа гимназию”¹². Про саму ж Віру Миколаївну у біографічному нарисі, присвяченому її пам'яті (автор нарису, на жаль, не вказаний), написано так: “Добрую память оставила о себе В. Н. в сердцах воспитанниц Киевского института. Постоянно работая над собственным са-

мообразованием, В. Н. своим собственным примером увлекала учениц в сферу лучших стремлений века. Идеалистка, полная веры в добро и любви к человеку, она будила в детях лучшие стороны их природы. Проницательность, острый ум и ее сильная воля облегчала ей эту работу и покоряла сердца воспитанниц¹³. Її справу успішно продовжила Олександра Тимофіївна Дучинська, ім'я якої згодом і було присвоєно гімназії¹⁴.

Особливість і перевага іншої згаданої гімназії імені Аделаїди Жекуліної полягала у тому, що її учениці, на основі дозволу від імператора, навчалися за програмами чоловічих гімназій з правом вступу без іспиту до жіночого медичного інституту та інших вищих навчальних закладів¹⁵. Зрозуміти, наскільки революційним для середньої жіночої освіти було це досягнення, можна, порівнявши програми навчання у чоловічих і жіночих гімназіях. Головна відмінність полягала у тому, що у жіночих гімназіях і прогімназіях не вивчалися деякі мови, зокрема латинська і давньогрецька¹⁶, без знання яких доступ до вищої освіти для жінок був закритий. На основі атестатів, отриманих у гімназії, випускниці могли працювати лише домашніми наставницями з тих предметів, які їм вдалося найкраще освоїти. Навчання ж за чоловічими програмами відкривало двері перед спраглими до знань дівчатами до здобуття вищої освіти, а відтак – до освоєння нового університетського середовища та самореалізації в ньому.

Однак такі успіхи вимагали від засновників жіночих гімназій значних зусиль та матеріальних вкладень. Перепоною на шляху становлення освітніх закладів були значні фінансові труднощі при їх відкритті та матеріально-технічному забезпеченні. Утримання приміщень, наповнення бібліотек підручниками, а класних кімнат – необхідним обладнанням, виплати “жалування” педагогам – все це потребувало великих коштів. Начальниці гімназій неодноразово зверталися до попечителів навчальних округів із проханнями надати фінансову допомогу для своїх гімназій, однак у більшості випадків отримували відмову. Відповідно до “Положения о женских гимназиях и прогимназиях” щорічна матеріальна допомога гімназіям не повинна була перевищувати 2000 руб., прогімназіям – 1000 руб., у той час як оренда одного лише приміщення станом на 1911 р., за словами Аделаїди Жекуліної, збільшувалася на 5 тис. руб.¹⁷

Іншою важливою проблемою була відсутність попередньої традиції надання освіти жінкам. Давалася взнаки споконвічна патріархальність суспільства, з його уявленнями про природну неповноцінність і слабкість жінок. Про цю проблеми шкільної освіти йшлося, зокрема, під час засідання комісії з обговорення питань щодо організації нагляду за позашкільною поведінкою учнів за 1908 р. Голова комісії, П. Д. Погодін порівнював закордонне шкільне навчання з тим, яке було в Російській

імперії, вказуючи, що головними проблемами останнього є відсутність шкільної традиції та єдиних ідеалів виховання у сім'ях: “если мы, например, посмотрим на серые стены колледжей Оксфорда, с которыми связан ряд воспоминаний, то убедимся, что сами стены воспитывают подростокующее поколение”¹⁸.

Відсутність шкільної традиції давалася взнаки, коли йшлося про залучення сім'ї до шкільного життя дівчат. Батьки часто просто не займалися позашкільним вихованням своїх дітей через обмеженість власних освітніх здобутків. Вирішення ж проблеми віддаленості родини від школи О. Т. Дучинська вбачала у створенні педагогічних спільнот та батьківських гуртків при навчальних закладах, виголошенні публічних лекцій з педагогічних тем і запровадженні консультацій педагогів¹⁹.

Окрім того, при відкритті гімназій потрібно було розробляти нові програми для навчання дівчат, адаптовані під реалії суспільного укладу, які могли б задовольнити персональні аспірації учениць та дати їм хорошу базу до подальшого просування кар'єрними чи освітніми сходами. Водночас ці програми мали бути підлаштованими під плани та програми, затверджені міністром народної освіти.

Отримавши загальні знання в гімназіях Києва, дівчата могли продовжувати їх вдосконалення на Вищих жіночих курсах та в університетах, а згодом ділитися ними зі своїми дітьми, що, безумовно, покращувало рівень грамотності населення. Освіта надавала жінці відчуття впливовості у суспільстві, допомагала залучатися до громадського життя. Саме освіта була тим важливим чинником, який дозволяв почуватися жінці цивілізованою людиною у патріархальному суспільстві, а тяжіння жінок до її здобуття, про що свідчать численні документи жіночих гімназій, є яскравим проявом суспільних змін, що відбувалися у Києві пореформеного періоду.

¹ Днепров Э. Д., Усачева Р. Ф. Среднее женское образование в России: учеб. пособие. Москва, 2009. С. 192–194.

² Положение о женских гимназиях и прогимназиях министерства народного просвещения//Хрестоматия по истории педагогики/под. ред.: С. А. Каменева, сост.: Н. А. Желваков. Т. IV. Москва, 1936. С. 53.

³ Держархів м. Києва (Державний архів м. Києва). Ф. 151. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1, 8.

⁴ Сухенко Т. В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX–поч. XX ст.)//Український історичний журнал. 1998. № 5. С. 71–72.

⁵ Держархів м. Києва. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 24.

⁶ Там само. Ф. 91. Оп. 1. Спр. 1266. Арк. 9.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Там само. Арк. 10.

¹⁰ Там само. Ф. 147. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1.

¹¹ Днепров Э. Д., Усачева Р. Ф. Указ. соч. С. 178–179.

¹² Держархів м. Києва. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 1–4.

¹³ Там само. Арк. 1.

¹⁴ Антоненць Н. Б. Історія навчально-виховних закладів м. Києва: перша Київська приватна жіноча гімназія О. Дучинської//Вісник Житомирського держ. ун-ту імені Івана Франка. 2007. Вип. 36. С. 48–51.

¹⁵ Держархів м. Києва. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4.

¹⁶ Днепров Э. Д., Усачева Р. Ф. Указ. соч. С. 214

¹⁷ Держархів м. Києва. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 48.

¹⁸ Там само. Ф. 107. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 31.

¹⁹ Там само. Арк. 32.

On the basis of the documents which are stored in the collection of the State Archives of Kyiv City there are highlighted some problems of formation and functioning of private female high schools in Kyiv at the end of 19 – early 20 century.

Key words: the female high school; the schoolgirls; the pupil self-government; the mentor; the curriculum; the extracurricular education.

УДК 94(477.74)“15/17”

С. В. ПАЛАМАРЧУК*

З ІСТОРІЇ МІСТА ІЗМАЇЛА (ОСМАНСЬКА ДОБА)

Розглянуто османський період історії м. Ізмаїл, заснованого як вакф Ісмаїл Гечіді, багатонаціональне населення якого створило стійку інфраструктуру і примножило добробут полісу. У 80-ті роки XVIII ст. турки, враховуючи поразку у війні з Російською імперією 1768–1774 рр., звели тут фортецю, яку російські війська 1790 р. взяли штурмом, що призвело до соціальної трагедії, підсумувавши два століття поступального розвитку.

Ключові слова: вакф Ісмаїл Гечіді; османські часи; полікультурне суспільство; фортеця Ізмаїл.

Сучасний Ізмаїл розташований на лівому березі Кілійського гирла р. Дунай між 84 та 95 км угору за течією, його загальна площа складає майже 54 км². Ця місцевість здавна приваблювала людей, що підтверджують численні археологічні знахідки. На території сучасного Ізмаїла та його околицях відкриті залишки поселень епохи енеоліту – гумельницької культури (варіант Болград-Алдень II) 4 тис. до н. е., поселень та поховань епохи середньої бронзи – культури багатоваликової (багатопружкової) кераміки (XX–XVI ст. до н. е.), пізньої бронзи – білозерської культури (X–IX ст. до н. е.), поселення та поховання гетів і скіфів раннього залізного віку (V–IV ст. до н. е.), монетні знахідки римського та візантійського походження, рештки поселення і поховання балкано-дунайської культури – I Болгарського царства або Дунайської Болгарії (IX–X ст.), монети II Болгарського царства, Золотої Орди (XIV ст.), Молдавії (кін. XIV–XV ст.) та ін.

Насамперед слід зазначити, що в багатьох енциклопедіях і путівниках періоду Російської імперії та СРСР і навіть у деяких виданнях останнього часу, фігурують певні дані про нібито існування на місці Ізмаїла давньогрецького поселення Антифіла, римської фортеці Сморніс, генуезької фортеці, слов'янського чи то молдавського поселення або навіть міста Сміл, захопленого турками¹. Названі античні пункти реально відомі, але знаходяться в інших місцях, натомість Сміл не знаний в ранніх джерелах взагалі. Автори, які наводили такі відомості, в жодному випадку не назвали автентичних джерел інформації, і до теперішнього часу вона не має наукового підтвердження. Сама назва Сміл є похідною від “Ісмаїл”, як було прийнято вживати у XVI–XVII ст. Написання “Ізмаїл” кирилицею, з літерою “з”, з’явилося лише у XVIII ст., а

* Паламарчук Світлана Василівна – кандидат історичних наук (м. Ізмаїл).

остаточно закріпилося у XIX ст. Тому, пишучи про османський період, ми будемо вживати, відповідно, назву топоніму – “Ісмаїл”.

Попередня історія місцевості, на якій виникло місто, вивчена достатньо² і дозволяє стверджувати, що Ісмаїл мав свої оригінальні ви-токи. Територія, яку засвоїли його перші поселенці, мала чіткі межі завдяки місцевому рельєфу, а потім – завдяки земляним укріпленням, що були зведені при виході з нього. Цю територію можна зазначити як “колиску Ісмаїла”, до якої не входять ані попередні селища, ані пізніші османські прирощення.

Джерельна база, дотична до історії Ісмаїла османського періоду, значно розширилася у порівнянні з минулим століттям завдяки численним публікаціям османських документальних і писемних джерел. Іноземні мандрівники, купці, військові фахівці того часу залишили багато описів, історичних карт і планів, які нині широко репрезентовані на різних сайтах. Це значно поповнило і уточнило наші знання, склавши динамічну картину розвитку міста османських часів.

Турецький Ісмаїл займає особливе місце в історичному просторі сучасних українських земель не лише як найбільш їх південна межа, але, насамперед, як форпост мусульманської цивілізації у Південно-Східній Європі. Інституційно, за своєю суспільно-політичною сутністю, Ісмаїл належав до балкано-дунайського регіону, якій перебував під владою Османської імперії та її цивілізаційного кола. Населення міста відтворювало самобутню культуру багатонаціонального і багатоконфесійного соціуму з досвідом повсякденної мирної взаємодії різних народів у порубіжній зоні протягом двох століть.

У другій половині XV ст. лівобережні землі дунайської дельти належали Молдавії. Невеличкий населений пункт біля броду через Дунай на великій острів, можливо, існував і у молдавські часи, але достовірних відомостей про нього не збереглося; у джерелах XVI ст. ретроспективно відзначена лише згадка про “переправу козенят”, яка хронологічно відноситься до цього періоду³.

З літа 1484 р., внаслідок анексії “за правом меча” частини молдавських земель у пониззі Дунаю і Дністра султаном Баязидом II, ця територія увійшла до османського санджаку Сілістра бейлербейлику Румелія. Із утворенням у другій половині XVI ст. санджаку Аккерман вона перейшла у його склад, того ж бейлербейлику. Вже після походу султана Сулеймана на Молдавію 1538 р. місце переправи отримало назву Ісмаїл Гечіді (від тур. *geçit* – брід, переправа, перехід; тобто – переправа Ісмаїла) і мало важливе значення як продовження румелійського “правого” шляху через Баба-Даг і переправу біля Тулчі на північний схід. Вперше під цією назвою воно згадане в османському податковому реєстрі 1542 р.⁴, як підпорядковане до Кілійського каза (адміністративна одиниця, судовий округ).

Ймовірно, що першою, або паралельною назвою турецького населеного пункту було “Мечеть”. Воно зазначено на кількох європейських картах XVI–XVII ст. Наприклад, на карті Чорного моря кола Girolamo Ruscelli 1560-х років⁵, на карті Livinius Hulsius, 1630 р. – на лівому березі переправи нанесено пункт *Mechechz*, а на правому – пункт *Niuoz* (останній знаходимо в Iacobo Castaldo, 1584), що мало відповідати ситуації середини XVI в. у європейському баченні. Внутрішні османські джерела фіксують назву Ісмаїл. В указі султана Сулеймана аккерманському санджакбею Хасану на початку 1560 р. фігурує махалля (тут – табір при переправі) Ісмаїл як поселення воїнів Аллаху, що було зруйноване, у т. ч. і мечеть. Потім Ісмаїл Гечіді був зареєстрований в якості касабасинда (різновид селища) у переліку прибуткових місць султанського гарему за 1588 р.⁶ Вочевидь, невдовзі й були прийняті заходи щодо фіксації меж території, що сусідила з переправою.

Подальша її доля була визначена султаном Мурадом III, який подарував ці землі на березі Дунаю головному управителю придворних упокоїв (кизлар-азі) Мехмеду-азі. Предметом дарчої грамоти листопада 1589 р. є “страшна та небезпечна місцевість Ісмаїл Гечіді”, яку належало “повернути до життя, відродити і привести до упорядкованого стану”. Вказані головні її географічні прикмети, включаючи два села: Каді Куюсу та молдавське село Дженнет на березі озера, півсотні кишлаків; але пункт Ісмаїл у документі не згаданий⁷.

Вже у наступному році було закладено нове поселення у якості адміністративного центру відокремленої від Кілійської землі західної частини османських володінь у міжріччі Дунаю і Дністра, до якої увійшли найближчі села та кишли. Статус касаби зазвичай надавався населеному пункту за указом султана. Управителем знов створеного каза султан призначив суддю Мюнла Абдулу, а у березні 1590 р. указом передав Мехмед-азі у повну власність доходи від митних зборів із пристані Ісмаїл⁸, яку було відновлено османами в першу чергу. Майже за кілька місяців зусиллями мешканців Молдавії, залучених згідно з указом, поруч із пристанню на березі Дунаю було збудовано невелике укріплення на кшталт паланки, із замком, у якому розташувалась адміністрація. Восени 1590 р. будівництво було завершено, і приблизно тоді ж Мехмед-ага перетворив своє володіння на вакф – “тунайлисинда Ісмаїл Гечіді”. Тому прийнята в українській історичній науці дата заснування міста 1590 р. підтверджується османськими документами і є цілком прийнятною.

Засновник вакфу Хабеші (абісінець) Мехмед-ага, чорний євнух і керівник султанського гарему, який за посадою посідав третє місце в державній ієрархії, помер у листопаді 1590 р., жодного разу сюди не завітавши. Після його смерті вакф Ісмаїл Гечіді залишився у реєстрі гарему; з ім'ям засновника згадувався і в наступні два століття. Можна

висловити припущення, що вакф, не пориваючи зв'язку із управлінням гарему, став власністю ордену дервішів, але якого саме, достеменно не встановлено. Ми маємо єдине свідчення від Павла Халєбського, який у щоденнику подорожі у жовтні 1657 р. записав, що Ісмаїл – “власність монастиря Хасеккі” – монастиря дервішів, пояснює автор перекладу Муркос⁹. Таріката (ордена) з такою назвою нам невідомо, та дуже цікавим є факт, що слово “хасекі” містить титул дружин османських султанів. Титул “хасекі султан” першою отримала Хуррем Султан (Роксолана), коли стала дружиною Сулеймана. Оскільки Ісмаїл майже з початку відносився до володінь гарему, доречно запропонувати версію, що в Ісмаїлі було засновано текке дервішів – обитель типу монастиря, на кошти вакфу, безпосередньо пов'язаного із султанським гаремом. До того ж дервіші часто-густо знаходились проміж юрюків, які, до речі, прибули з Коджаджик (місцевість в історичній Македонії) і кочували у пониззі Дунаю на початку 90-х років XVI ст. Взагалі юрюки відомі у межиріччі Дунаю та Дністра від часу османського захоплення краю, коли вони прийшли сюди зі своїми верблюдами у складі ополчення разом з армією султана Баязида у 1484 р. Кочові племена юрюків на периферії виконували функції турецьких прикордонників. На північному кордоні Румелії їх було розселено вздовж Дунаю і Дністра до Аккермана і Бендер¹⁰. Дехто з них, зокрема, дервіші-суфії мали можливості дістатися містечка і осівши тут, брати участь у його житті.

Головним розпорядником майна та коштів засновником було призначено мутаваллі – піклувальника вакфу; разом із суддею вони були головними особами міста; влада судді поширювалася на увесь каза. З 1599 р. місто у складі Аккерманського санджаку було віднесено до знов створеного ейялету Сілістрія.

Однією з перших споруд поряд із замком стала нова мечеть на березі Дунаю. Згодом поруч була зведена ще одна, причому обидві з мінаретами. Одна названа на честь Пророка (Масджід аль-Набаві), можливо, та сама кам'яна, що збереглася до цього часу, проте точна дата її побудування не встановлена. У реєстрі 1592 р. Ісмаїл Гечіді – невелике укріплення з 36 стражниками усередині та 53 вершниками, що перебували в околицях, де вони мали маєтності. У окрузі зафіксовано 1008 платників податку, тобто осіб чоловічої статі, голів родин, що мешкали у десятку навколишніх місць. Перераховані молдовани, волохи, греки, болгари та ін.¹¹

Головним джерелом доходів вакфу став транзитний порт та пов'язана з ним міжнародна торгівля. Сюди приходили кораблі, що доставляли середземноморські товари (вино мальвазію та ін.), які вивантажували та везли далі на фурах суходелом (т. зв. “молдавським шляхом”) на Львів¹². Торгівля велась на ринкових площах усередині міста,

також діяв щорічний ярмарок із продажу худоби поза його межами. Окреме місце посідав найбільш вагомий за прибутками невільничий ринок, який існував усе подальше століття. З Ісмаїла, окрім рабів, купці везли збіжжя (пшениця, ячмінь, овес), вовну та шкури, жири, мед і тому подібну продукцію. Славилася місцева бастурма (в'ялена яловича вирізка), тисячі мішків якої закупували для турецьких ринків, а також розмаїття риби – від дешевих коропів до копченої осетрини¹³.

З розвитком торгівлі та зростанням добробуту Ісмаїл став об'єктом військових нападів із боку сусідів. Для захисту від них в 1595 р. біля пристані були споруджені берегові батареї з гарматами. Але це не врятувало становища. У зарубіжній історіографії за рагузанським та угорським джерелами відмічений напад на Ісмаїл об'єднаного війська – молдавсько-угорського війська та загону запорізьких козаків на чолі з молдавським воєводою Стефаном Резваном вже у березні-квітні 1595 р. Румунська історіографічна традиція також згадує про взяття Ісмаїлу трансільванським воєводою Андрієм Барсаєм у травні того ж року¹⁴. Стара версія про напад козаків С. Наливайка і Г. Лободи¹⁵ не знайшла наукового підтвердження, оскільки вивчення хронології діяльності головного героя показало, що в нього попросту не було для цього ані шансу, ані часу.

У першій третині XVII ст. на Ісмаїл неодноразово (1603, 1606, 1609, 1621, 1624, 1629, 1632 рр.) нападали українські козаки: Так, на початку 1609 р. в гирло Дунаю увійшли чайки П. Сагайдачного – козаки напали на Кілію і Ісмаїл¹⁶. Турецький хроніст Кятіб Челебі у праці “Джихан-нюма” відмітив під 1614 р., що козаки, йдучи в далекий похід, “розграбували спершу, зазвичай, села, які лежать по берегах ріки Дунай та на помор’ї”. У 1629 р. по дорозі з Константинополя додому на порт Ісмаїла напали козаки під проводом Б. Хмельницького, у 1632 р. – Г. Сулими.

Після пограбувань, що, зазвичай, супроводжувалися підпалами, йшли геть. Крім того, в околицях міста нерідко розбишакували місцеві татари, які грабували та вбивали купців на переправі. Ніхто з нападників тут не осідав, і у будь-якому випадку Ісмаїл залишався турецьким та в подальший час, завдяки своєму географічному положенню, часто слугував місцем збору османського війська перед походами. Польний гетьман коронний Станіслав Жолкевський у 1617 р., вказуючи шлях турецької армії, називає цю переправу Тулчзукі-Смілін (Тулча – Ісмаїл).

Потерпали жителі Ісмаїла і від кримських татар. Так навесні 1628 р. місто, поряд з Аккерманом та Кілією, було розорене кримським військом калги Шахін-Герая, який виступив проти Османів, просуваючись до Добруджі через Буджак та Придунав’я¹⁷. Подібні акції було зафіксовано і пізніше, на початку наступного століття (про що *див. нижче*).

Два століття вакф Ісмаїл Гечіді мав статус касабасинда, що зумовлювало мирне призначення селища ремісників та торговців. Вакф засновував, облаштовував та опікувався спорудами суспільного значення – мечетями, караван-сараями, млинами, лазнями, криницями, також мав керхани (приміщення для копчення риби), торговельні лавки тощо. Найважливішим об'єктом вакфу був порт та переправа, оскільки саме вони приносили прибутки.

Фортеця, як така, в Ісмаїлі була відсутня до останнього десятиліття XVIII ст. Проте, елементарні укріплення тут були потрібні через її прикордонне положення та наявність зовнішньої (козаки) та внутрішньої (татари) небезпеки. У низці джерел фортецею названо захищену палісадом будівлю адміністрації вакфу або замок, але така назва є доволі умовною. У 1636/37 рр. під загрозою військових дій з боку Кримського ханату намісник Очаківського ейялету Коджа Гюрджу Кенан-паша наказав насипати земляний мур, який, до речі, зафіксував розміри касабі. І вже у 1641 р. францисканський священик Богдан Бакшич засвідчив наявність міста, оточеного стінами.

Розміри касабі не перевищували 1 км². у межах валу; зі східного боку примикав невеликий посад або слобода, де мешкало християнське населення – молдавани, болгари та ін. Склад жителів на середину XVII ст. відзначив російський старець Арсеній (Суханов), який прямував на Схід: “Тут живуть турки, татари, греки, волохи, хто біг з Валахії”, вказавши їхню кількість у 8 тис. родин. Віденський купець Ніколас Клеєман відзначив Ісмаїл як велике місто з його значним портом, до якого прибувають навіть купці з Леванту¹⁸.

Евлія Челебі відвідав Ісмаїл щонайменше двічі – у 1657 та 1659 рр. і описав його у “Сейахат-наме”, звернувши окрему увагу на відсутність у місті фортеці. Він назвав піклувальника вакфу Ахмед-агу, інших знатних осіб; серед жителів – вірмен, греків, євреїв, основне зайняття яких “купівля-продаж”, зокрема торгівля з волохами і молдаванами. За його свідченням повсякденну охорону міста несли 70 вояків, три квартали міста були мусульманськими, а решта – населена грецькими, вірменськими і єврейськими підданими. Заїжджі двори, мечеті та доми у мусульманських кварталах мали цегляні стіни, криті черепицею, була лазня, кількасот лавок. Його вразили велика кількість риби і комарів, а на невеличкому ринку – безліч білих рабинь і невільників-хлопчиків. Автор відзначив значну торгівлю місцевих купців білугою та осетром. Дві тисячі казенних рибних крамниць на березі Дунаю поставляли купцям солону та копчену рибу для продажу у польські і московські землі. На навколишніх полях працею жителів посаду з числа молдаван і волохів вирощувалися пшениця та ячмінь¹⁹.

Отже, судячи з описів мандрівників, Ісмаїл у середині – другій половині XVII ст. вважався досить значним портовим містом і відігравав

важливу транзитну роль у міжнародній торгівлі між Сходом і Заходом. Італійці Корнеліус Магні у 1678 р. і через десять років Антоніо Гіоргіані, звернули увагу на укріплений турецький замок і відкрите повністю місто, понад 700 будинків, у більшості християнських, серед жителів – турок і купців вірмен. Приблизно наприкінці XVII ст. “турботами сілістрійського паші Юсуфа” поряд із пристанню було збудовано кам’яний двоповерховий караван-сарай або торговий двір (хан) – внутрішня площа з галереями по периметру. Ретроспективно за рапортом військового інженера І. М. Кутузова від 16 серпня 1770 р. тепер відомі її розміри: 28×14 м, ширина суміжних вулиць – 4 м.²⁰ До нашого часу тут під землею збереглися численні підвали і ходи з арками, викладені цеглою (власні спостереження – С. П.).

В результаті вимушених міграцій через численні військові дії в місті збільшилося число християнського населення. Дані церковної історії засвідчили існування в Ісмаїлі християнських храмів, зокрема, у східній половині міста – грецької церкви Афонського монастиря, вірменської дерев’яної церкви та трьох молдавських, у т. ч. дві були у християнській слободі. Ортодоксальні церкви належали до Константинопольського патріархату. На якийсь час у другій чверті XVII ст. до Ісмаїлу було переведено Проїлавську єпископію з м. Ібраїл (суч. м. Бреїла)²¹. Французький автор Абрі де ла Мотре 1711 р. писав, що більшу частину жителів становлять волохи і молдавани²². Отже, християнська складова населення міста, включаючи також чимало вірмен, що проживали у південно-східній частині касаби, і греків плюс жителів слободи була значною, – майже половина мешканців. Невелику частку складала юдеї.

Мусульманський компонент – турецьке і татарське населення, розміщувалося головним чином у центральній, західній та північній частинах міста, що добре ілюструють російські плани міста 1770–1773 рр. (про це *див.* нижче). Турецькі родини, головним чином, чиновників і воєнних, мали кращі будівлі і більші за розмірами квартали та кілька мечетей, у т. ч. мечеть Пророка. Окремо проживали татарські родини, які відвідували власну мечеть, розташовану на північному заході серед їхніх кварталів. Судячи зі спроб кримських ханів втручатися в ізмаїльські справи, вони розраховували на місцевих татар, які займали неабияке положення. Приблизно на початку 1653 р. кримський хан Іслам Герай вимагав від ізмаїльського судді посади вакфного старости (мутаваллі) для власного ставленика і навіть погрожував стратою за невиконання вимог. Проте суддя доповів про це Порті, відіславши рапорт із посланцями Богдана Хмельницького, які перебували на той час в Ісмаїлі, прямуючи до Константинополя. Хан був суворо попереджений і наступного року змінений. У 1702–1703 рр. місту довелося пережити деякі події татарського заколоту проти османської влади, що був під-

нятий колишнім калгою Девлет Гераєм і докотився до Дунаю. На початку 1703 р. татари на якийсь час навіть зайняли місто, а також сусідні Кілію і Томарово (Рен, суч. м. Рені). Ситуація була настільки напруженою, що до Ісмаїлу прибув особисто кримський хан Селім Герай і став докоряти татарській громаді, що вони підняли зброю на мутаваллі²³. Конфлікт було залагоджено, а на нижньому бронзовому кільці мармурової колони мечеті Пророка з'явився напис з датою 1702 р., за однією з версій, про “бунт татар від ситого життя”, що зберігся до цього часу. Небезпека для османської влади була у тому, що під час подібних подій до місцевих татар приєднувалися буджацькі татари та ногайці, які мешкали у степу на північ, об'єднувались у велику армію і разом плундрували селища, грабували майно й навіть вбивали мусульман, захоплюючи їх жінок та дівчат. Окрім того, під загрозою опинилося постачання продовольства до турецької столиці, тому що призупинилася торгівля збіжжям²⁴. Лише османське військо їх зупинило, а влада наклала величезну контрибуцію за скоєне і примусила повернути награбоване.

Тимчасове перебування кримських ханів в Ізмаїлі неодноразово відмічено, і було пов'язане, головним чином, із транзитним значенням міста – тут зупинялися нові щойно призначені султаном хани проїздом до Бахчисараю, і ті, хто їхав з Криму. Військового значення місто, як і раніше, не мало, старі дерев'яно-земляні укріплення поступово зруйнувалися. У трактаті про османські фортеці Північного Причорномор'я переправу Ісмаїл згадано лише як прохід на шляху військ, що прямують до фортеці Озю²⁵.

Руський мандрівник, який проїжджав з Києва до Стамбула через буджацький степ, описував тогочасний Ісмаїл, що був “більше Бендер, проте яничар мало, 7 турецьких мечетей і 5 церков християнських, фортець земляних і кам'яних біля поселення і усередині не перебуває. А колишній земляний невеличкий мур з північного боку заріс та розсипався, і стоїть на рівному місці... через Дунай організовано перевезення тих, що проїжджають на великих і малих поромах... Жителі – турки, болгары та греки”²⁶. В силу мешкання на далекій північній околиці Османської імперії і особливостей географічної ситуації склад жителів Ісмаїла завжди був досить строкатим. Більш однорідним залишалось населення навколишньої території. На захід – це були стабільно волохи і молдавани, на північ і схід – татари. Причому татари різні: якщо в місті мешкали кримські татари, то в околицях селилися і буджацькі (буджаки), і ногайські (ногайці).

Війна 1735–1739 рр. між Росією і Османською імперією не зачепила Бессарабію, проте через ізмаїльську переправу і порт ішли військові вантажі, а взимку 1736 р. у самому місті на постій перебували яничари. Шотландський мандрівник Джон Белл на початку 1738 р. зазначив, що

його “мешканці головним чином турки”²⁷, мабуть тому, що він пробув тут лише один день і спілкувався з офіційними особами. Короткий опис Ісмаїла містить турецьке джерело 1740 р. про Валахію, Молдавію і Україну; тут згадані піклувальник вакфу і суддя, відзначено гарний ринок, лазні і мечеті, і нове явище – невеличка поштова станція на кілька коней, що була влаштована при караван-сараї²⁸.

Вакф Ісмаїл Гечіді у XVIII ст. продовжував грати значну роль у житті краю. Міський ринок і ярмарки забезпечували жителів продовольчими і іншими товарами. Відомо про десятки млинів, півтори сотні турецьких лавок і чимало вірменських, менше грецьких та ін. Обмін продукцією здійснювали не лише з сільською округою, але і з Бужацькою татарською ордою, на що звернув увагу Ш. де Пейссонель у 1758 р. Жителі міста та його околиць мали чудові сади та виноградники, тільки турецьких було до сотні, багато хто з мешканців мав городи і баштани. З полів навколо міста постачали різне збіжжя. Вакф як оптовий покупець, постачав сільгосппродукцію до армії і столиці. Інколи процес постачання ускладнювали ногайці, як це сталося під час бунту у тому ж 1758 р., коли вони дісталися Дунаю і припинили тут підвезення хлібу до Константинополя, вимагаючи призначити на ханство Крим-Герая. У листуванні молдавського господаря Іоанна Каллімаки з Портою цього року вперше згаданий комендант Ісмаїла²⁹.

Відносно мирне життя краю було порушене під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. У липні 1770 р., ще до вступу російських військ, населення, що напередодні поповнилося біженцями з інших місць, частково розбіглося, турецькі війська на чолі з сераскером Абазапашею в паніці перетинали Дунай на човнах, відібраних у місцевих жителів. Ісмаїл був захоплений загоном генерал-поручика кн. М. В. Рєпніна 26 липня без бою; велика кількість турок потрапила до полону. З реляції командувача армії генерал-аншефа П. А. Рум'янцева відомо, що місто було збережене від плундрування, і його мешканці “молдавани і вірмени власне будівництво і торги мають без перешкод”. Командувач зауважив: “вулиці вузькі, брудні, і від тісноти будівлі нечисті”. За даними командування під час захоплення міста було “взято 37 гармат, [...] велику кількість мулів та верблюдів з екіпажами”, і т. ін. Опір вчинили лише кілька турків у мечеті і в одному будинку, які “були взяті штурмом і заколоті”³⁰.

Перше російське вторгнення стало помітною подією, яка позначилося на історіографії міста; внаслідок цього з'явилися безліч військових документів, що зафіксували наявне становище Ісмаїла. Уперше були складені детальні плани (1770, 1771, 1772 рр.) щільної забудови барвистих кварталів із тісними вуличками, нанесені усі спорудження громадського значення, п'ять площ, тобто, представлена міська інфраструктура і відображено склад жителів населеного пункту. Його місто-

будівний статус військові інженери визначали як місто і як містечко. Головні будови: замок, 14 храмів: 7 мечетей турецьких і 1 татарська, 2 грецькі церкви (одна монастирська – грецький монастир згаданий 1773 р.), 2 вірменські (одна кам'яна, Св. Богородиці, монастирська), 3 молдавські), двоповерховий гостинний двір (караван-сарай), а також 15 крамниць, 8 ханів (заїжджих дворів), у т. ч. 3 турецькі, 2 кав'ярні і 10 магазинів (сховищ зброї і провіанту)³¹. Приблизне число населення – біля 10 тис. чоловік. На той час це було місто середніх розмірів.

Упродовж року за вказівкою командування з метою можливої оборони місто було значно перебудоване: скоротилося число турецьких і татарських кварталів, модернізовані укріплення: по периметру зведені редути з батареями, у південно-західному краю міста – багатокутний бастион, у центральній припортовій частині поруч із замком та мечеттю з кам'яного караван-сараю спорудили укріплення. В одному з рапортів військових інженерів П. А. Рум'янцеву за вересень 1770 р. було висвітлено їх масштаби: “В городе Исмаиле около замка и мечети, в сделанном укреплении на бастионах и из амбразур замка и мечети, ко обороне постановится орудий шестнатцать, гварнизону во оном без обозов и протчих припасов поместитца может до тысячи члвк”³². Тобто, споруджене укріплення було не дуже великим і міцним.

Генерал-майор Отто фон Вейсман у рапорті П. А. Рум'янцеву від 17 лютого 1771 р. повідомляв, що “каменной замок невелик, и хотя несколько земельным редутом обнесен”, а “весь город... бруствером обнесен”, то все одно перед містом слід звести “особливое укрепление, где б гарнизон мог держатца”, оскільки “в случае... покушения неприятельскаго весь город созжен будет”, відправивши в Яси до Рум'янцева ізмаїльського коменданта, полковника Григорія Черешнікова з поясненнями і планом міста³³. Ймовірно, йдеться про один із тих планів, що збереглися до нашого часу.

Але оборонятися не довелося. Згідно зі ст. 16 Кучук-Кайнарджийського мирного договору від 10 липня 1774 р., “провінція Буджак, фортеці Акерман, Кілія і Ізмаїл” повернуті Османській імперії. У місто повернулися жителі-утікачі, які були змушені через війну покинути свої домівки, а в околиці – татари, які мешкали тут до війни. З'явилося і нове населення. У книзі “Подорож в Молдавію, Валахію і Трансільванію” 1783 р. австрійський автор Тительсберг серед тутешніх жителів назвав турків, євреїв, русів і вірмен. Йшлося про більш як 500 чоловік біженців із різних країн (які саме малися на увазі “руси”, встановити важко, може хтось залишився від окупантів). Також він відмітив, що “місцевості навколо Ісмаїла населені татарськими сімействами” і військами. У цей період за рішенням Порти в Ісмаїлі розпочалося будівництво фортеці, для чого влада притягнула декілька сотень робітників і доставила величезну кількість деревини. Для риття котлованів

використали біженців, а також мобілізували татар та кочових юрюків. Австрійський офіцер Георг Лаутер у 1782 р. звернув увагу у Тулчі на корабель з п'ятьмастами татарами, “нешасними і напівголодними”, привезеними з Кубані на будівництво фортеці Ісмаїла. У 1783 р. на будівництві працювали 1 тис. чоловіків і 500 волів, з правого берегу Дунаю з Тулчі та Ісакчі поставляли добруджинський камінь. Трохи пізніше 2. тис. чоловік прибули з Молдавії і Валахії. Серед переселенців були також сотні болгар³⁴.

До цього часу відносяться укази султана Абдул Хаміда про врегулювання використання дунайських переправ у районі Ісакчі та Ісмаїлі в певних місцях, інші велено було заборонити. Відтепер ті, хто прямував на Бендер і Очаків, повинні були їхати через Ісмаїл, а хто на Молдавію і Хотин – через Ісакчу.

Ж. Лафїт-Клаве в “Описі шляху з Константинополя в Очаків” констатував станом на 1784–1785 рр., що Ісмаїл – “велике місто, населене турками, греками, вірменами, євреями і татарами”, окремо відмітив сади і виноградники, оточені ровами на острові перед містом, які обробляли греки³⁵. З приведених їм розмірів міста видно, що його площа збільшилась, досягнувши майже 4 км², на Дунаї побудована кам'яна батарея з казематом (бастіон Табія). У зв'язку з війною, що насувалася, у 1787 р. роботи були прискорені, бастіони обнесені частоколом. В центрі прибережної забудови, як свідчать рапорти російських інженерів, був укріплений на кшталт бастіону турецький двоповерховий караван-сарай, що існував раніше, і це не була нова споруда³⁶.

І хоча повністю будівництво завершити не вдалося, на 1790 р. в Ісмаїлі уперше була побудована багатокутна бастіонна фортеця, у т. ч. зі східного боку споруджені додаткові укріплення, т. зв. “Нова фортеця”. Захищала місто 10-тисячна кіннота. Число городян збільшилося за рахунок утікачів із Хотина, татар-липкан, мешканців Очакова і Кілії, їх околиць, тобто місць, захоплених напередодні російськими військами, що прибули до міста на Дунаї в пошуках притулку. У фортеці було зосереджено біля 27 тис. воїнів, у т. ч. 516 задунайських запорожців, частини козаків-некрасівців і татар. Саме цю нову фортецю з потужним бастіоном 1 (22) грудня 1790 р. узяли штурмом російські війська під керівництвом генерал-аншефа О. В. Суворова.

Наслідки штурму були жахливі. Цього разу місто було вщент розорене і населення дуже постраждало. Після різанини, яка надзвичайно вразила сучасників, зокрема у Західній Європі³⁷, пожеж і руйнувань (у т. ч. майже усіх мечетей, християнських храмів та млинів) внаслідок військових дій, триденного розграбування міста з особистого дозволу Суворова, у місті мало хто залишився. За офіційними даними, з числа мирних жителів у полон було взято близько 6 тис. осіб, у т. ч. “християн 4285 і вірмен 1400, євреїв 135”; “турецьких полонених усього понад

трьох тисяч”;³⁷ “понад тисячу оголених роздано на прожиток і решта відправлена до Бендер”³⁸. Отже виходить, що під час штурму і в наступні дні була знищена майже половина населення. Частина людей була роздана офіцерам в якості прислуги, частина – етапована на схід, але з урахуванням погодних умов кінця грудня у бесарабському степу – практично роздягнені, голодні, без запасів продовольства, вони також були приречені на загибель. Відомо, що врятуватися вдалося 320 вірменським сімействам, які за договором з військовим керівництвом евакуювалися на Дністер, де було засновано нове місто Григоріополь³⁹. Приблизно одна тисяча молдавських родин знайшла прихисток у Молдавії⁴⁰.

Штурм Ісмаїла 1790 р., за суттю, став тотальною соціальною катастрофою, яка підвела рису 200-річного поступального розвитку міського соціуму за османських часів. Свідчення про життя міста (тобто його рештків) та його стан під час другої російської окупації вивчені недостатньо. 29 грудня 1791 р., згідно з Ясським мирним договором, Ісмаїл, як і вся Бессарабія з фортецями Бендери і Аккерман, був знову повернений до складу Османської імперії.

З 1792 р. османська адміністрація почала роботи з відновлення та модернізації фортеці, запросивши європейських інженерів. Фортеця була скорочена за рахунок нещодавно прибудованої східної частини. Планувалося завершити роботи до літа 1796 р.⁴¹, проте епіграфічна пам’ятка з датою закінчення робіт містить напис: “Зусиллями хана Мухаммада Рашида Аміна побудована фортеця Ізмаїл, рік 1209/1794”⁴².

З донесення російського розвідника Костянтина Макарескула від 20 липня 1796 р. відомо, що гарнізон фортеці має складати 1500 яничар і сипахіїв (для порівняння, у Браїлові – 800, Кілії – 500). Конфідент пояснює, що прибули не всі, а лише старшини чербаджі та 10 казанів, що становлять 10 орт яничар, а рядових немає. Далі він пише: “Крѣпость измаильская починкой совѣм кончена, и в ней сдѣланы могазѣины для ссыпки хлѣба. 23 июня прибыло туда 6 кораблей, на коих привезено 232 пушки и 30.000 бомб, равно и пороху много, что все сложено в четырех могазѣинах, а пушки поставлены по батареям”; командувачем фортеці і всіх місцевих військ призначено ізмаїльського біна-еміні Рашида-ефенді з наданням йому титула паші і посади обер-коменданта⁴³.

Зазвичай у Північному Причорномор’ї залоги турецьких фортець із прилеглим до них округом очолювалися дво- або трибунчужним пашею. Паша разом із казнадаром, капуджиларом, імамом та ін. були найвищими чиновниками округу. Інша група, більш нижчих за рангом управлінців, складалася з керівництва цивільною та військовою сферами. Перша відповідала за дотримання порядку у фортеці та стан залоги, прислугу паші, провіант, квартирування військ, коней, прапори, бунчуки та проведення церемоній. До другої входили командир яни-

чар, інженери, фельдшери, берейтор, керівник оркестру. До найнижчої групи залоги відносилися кінні й піші рядові, обслуга чиновників та офіцерів⁴⁴.

Про жителів Ісмаїла цього періоду відомостей мало, вочевидь, за втратою основного населення саме місто занепало, була знищена вся попередня інфраструктура, невідомо, чи хто вцілів із місцевих мешканців. Проте адміністрацією були залучені і розміщені значні людські ресурси для відбудови фортеці, обслуговування військового гарнізону, і в цілому життя відновилося. Віднині Ісмаїл перетворився на суто військовий об'єкт, де був утворений термінал для боєприпасів і продовольства. Сюди поступав хліб, зібраний у Валахії та Бессарабії, які зсипали у фортечні магазейни.

Головний тягар постачання продовольства, як і безпосереднього проведення робіт в Ісмаїлі, був покладений на татарське населення краю, яке зменшилося до 8 тис. осіб. Від їх представників агент Макарескул дізнався, що татарам призначено зібрати хліба з нового врожаю до ізмаїльських засік: пшениці 70 тис., ячменю 40 тис., проса 20 тис. кілів (1 кіле приблизно 25 кг), що складало майже третину зібраної пшениці і половину ячменю, що вродило; проса – приблизно десяту частину (всього збіжжя 130 кіле від 530 кіле зібраного). Щодо участі в будівництві фортеці, то “бесарабские татары от тяжести непрерывной работы при крепости измаильской, в такую приведены нетерпеливость и отчаяние, что говорят публично, [что готовы] среди дня подняться и итти в Россию”⁴⁵.

З метою поповнення населення краю, що взагалі значно скоротилося, у 1802 р. Мехмед-паша, командувач фортець Ісмаїла і Кілії, пропонував селитися тут болгарам, обіцяючи їм податкові пільги. Наприкінці XVIII–початку XIX ст. в околиці міста переселялися некрасівці – задунайські ігнат-козаки: кілька сотень чоловіків перебували на військовій службі в османів. Коли у жовтні 1809 р. російська армія втретє захопила Ісмаїл, після відходу за Дунай османського гарнізону в місті залишилось 4 тис. осіб⁴⁶. Рівно саме така кількість населення нараховувалася в Ісмаїлі на початку його історії двома століттями раніше.

Проведене дослідження доводить, що місто Ізмаїл мало оригінальні витоки і було засноване османами для зміцнення свого положення на далекій північній периферії імперії. Завдяки вдалому розташуванню на березі закруту великої європейської річки Дунаю, поруч із місцем давньої річкової переправи на важливому румелійському шляху з Едірне до Бахчисараю, містечко Ісмаїл стало жвавим пунктом, який не оминали навіть сильні світу цього, державні та релігійні службовці, військові, купці, мандрівники, простолюди у пошуках кращої долі та безліч рабів. З Ісмаїлом пов'язані імена багатьох відомих історичних постатей різних країн, деякі з яких залишили письмові свідчення, що складають

значну історіографічну базу для відтворення історико-культурних і політико-економічних процесів його розвитку.

За понад двохсотрічний час існування османського Ісмаїлу склалася стійка структура місцевого соціуму, яка із самого початку відрізнялась багатоетнічним людським потенціалом. Громади, побудовані за релігійними та національними ознаками – мусульманська сунітська (турки, татари), православна вірмено-григоріанська (вірмени), православна християнська (греки, молдавани, румуни, згодом болгари), юдейська, мали окремі місця розселення у місті та його слободі, власні храми. Християни та мусульмани співіснували майже увесь час доволі мирно, дотримуючись своїх релігійних і суспільних норм. Спроби переділити сфери впливу відмічені лише з боку татар. Можна висловити припущення, що жителі міста добре розуміли один одного, спілкувалися різними прийнятними мовами – тюркче, вірмено-кипчацькою, романською, грецькою, не виключаючи і слов'янські. В місті були поширені різні вірування – іслам у різновидах від сунітів до суфіїв і ханефітів серед татар, християнство – ортодоксальне грецьке сповідували греки, східні романці і слов'яни, присутні були вірменське монофізитство, юдейство. Всіх їх поєднувало єдине економічне поле виживання, загальні завдання покращення побутових умов, виховання дітей, захисту від ворогів, що часто-густо порушували їхній спокій.

Всі двісті років місто Ісмаїл грало важливу роль торгового осередку та соціальної опори у вигляді вакфа, слугувало важливим транзитним пунктом біля дунайської переправи на стратегічному напрямку. Містечко зросло майже в 10 разів, як за площею, так і за чисельністю населення; створена інфраструктура сприяла поступовому розвитку торгівлі, зростанню доходів і добробуту. Проте, мирне призначення міста ремісників і торговців не врятувало його мешканців з часу, коли тут було побудовано фортецю у 80-ті роки XVIII ст. (це була рушниця, яка мала вистрілити). Із зведенням потужної фортеці за рішенням державної влади місто набуло воєнного потенціалу і вже не мало шансів уникнути трагічної долі, що незабаром спіткала його населення.

¹ Ващенко В. П., Ерошина А. И. и др. Измаил//История городов и сел Украинской ССР. Одесская область. Киев, 1978; Марчук Ю. І., Тичина А. К. Ісмаїл. Історичний нарис. Одеса, 1997.

² Паламарчук С. В. Начальные этапы городской истории Измаила//Stratum plus. 2000. № 5. С. 452–458; *Її ж.* Древние и средневековые поселения на территории города Измаила и его окрестностей//Суворовские чтения. Вып. 4–5. Измаил, 2007. С. 114–119; *Її ж.* Середньовічні міста межиріччя Дунаю та Дністра: виникнення і проблема датування //Гуманітарний журнал. 2012. С. 67–74.

³ Hovári J. Customs register of Tulcea (1515–1517)//Acta Orientalia academiae scientiarum Hungaricae. Vol. 38. No. 1/2. 1984. P. 115–121; Куптоагэ И. Г. Ад-

министративно-территориальное деление юга Днестровско-Прутского между-речья под турецким владычеством//Социально-политическая и экономическая история Молдавии эпохи феодализма. Кишинев, 1988. С. 75; *Tasin Gemil. Romanians and ottomanish the XIV–XVI centuries*. Bucuresti, 2009. P. 281.

⁴ *Chirtoagă I. Cetatea Smil (Ismail)//Destin românesc*, 1995, nr. 3, P. 35; *Паламарчук С. В.* Забытая земля: историческая область Бессарабия. Одесса, 2008. С. 165–173.

⁵ *Grigoruță M. Contribuții cartografice și iconografice privind Dunarea de Jos. Peuce IV. Tulcea*, 1977 P. 280, 283. Pl. I.

⁶ *Güler M. Osmanli Devleti'nde haremeyn vakiflary (XVI–XVII yüzyillar)*. Istanbul, 2002. S. 217.

⁷ *Тверитинова А. С.* Новые турецкие документы XVI в. из рукописных коллекций Ленинграда, Будапешта и Берлина//Письменные памятники Востока. Москва, 1977. С. 28–48.

⁸ Там само.

⁹ *Павел Алеппский.* Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. Пер. с араб. Г. Муркоса. Москва, 1900. С. 105.

¹⁰ *Еремеев Д. Е.* Этногенез турок. Москва, 1971. С. 141–142.

¹¹ *Emecen F. Ismail//Diyanet Islam Ansiklopedisi*. XXIII. Istanbul, 2001. S. 82.

¹² *Кривонос В. П.* Роль черноморских путей в развитии торговых связей украинских земель с Балканами (XVI–первая половина XVII в.)//Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Ростов-на-Дону, 1986. С. 115; *Kâtib Çelebi, Cihannümâ//M. Guboglu. Cronici turcești privind Tarile Române*. București, 1974, II. PP. 112–113.

¹³ *Евлия Челеби.* Книга подорожі. Північне Причорномор'я. Одеса, 1997. С. 5–7.

¹⁴ *Călători străini despre Țările Române. Vol. III. București*, 1971. P. 253; *Iorga N. Studii istorice asupra Chilie și Cetații Albe*. București, 1899. P. 210.

¹⁵ Одесская область. История городов и сел Украинской ССР. Киев, 1978. С. 427–428.

¹⁶ Жерела до історії України-Русі. Т. 8. Львів, 1908. С. 122.

¹⁷ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб., 1887. С. 479.

¹⁸ [*Клееман Николас*]. Клееманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию, також в земли буджатских и нагайских татар и во весь Крым в 1768, 1769 и 1770 годах. СПб., 1783. С. 30.

¹⁹ *Эвлия Челеби.* Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. Вып. 1. М., 1961. С. 31–33.

²⁰ ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 246. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 49. (Тут і далі виписки з джерел із ЦДІАК України вказані і надані автору О. М. Пономарьовим).

²¹ *Арсений, епископ Псковский* [А. Стадницкий]. Исследования и монографии по истории молдавской церкви. СПб., 1904. С. 118, 119; *Anuarul episcopiei Cetatii-Albe–Ismail*, 1936. P. 23.

²² *Călători străini despre Țările Române. Vol. VIII. București*, 1983. P. 514.

²³ *Смирнов В. Д.* Указ. соч. С. 557, 697, 701.

²⁴ *Устрялов Н.* История царствования Петра I. Т. 3. СПб., 1858. С. 519.

²⁵ *Весела Зденка*. Турецкий трактат об османских крепостях Северного Причерноморья в начале XVIII в.//Восточные источники по истории народов Юго-Восточной Европы. Вып. 2. Москва, 1969. С. 131.

²⁶ *Русов А. А.* Русские тракты в конце XVII и начале XVIII вв.//Записки Юго-Западного отдела императорского русского географического общества. Т. III. Киев, 1876. С. 82.

²⁷ *Travels from St. Petersburg, in Russia, to various parts of Asia by John Bell of Antermony*. Vol. II. Glasgow, 1763. P. 394. URL: <https://archive.org/details/travelsfromst02belliala> (дата звернення 20. 01. 2017)

²⁸ *Губоглу М.* Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине//Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Т. 1. Москва, 1964. С. 144.

²⁹ *Хайдарлы Д. И.* Молдавия и Крымское ханство (1718–1774)//*Stratum plus*. № 6. 2003–2004. С. 285.

³⁰ *Румянцев П. А.* Документы. Т. II. Москва, 1953. С. 362, 363.

³¹ Ізмаїльський історико-краєзнавчий музей Придунав'я. НДФ. “План городу Измаилу с указанием в оном строений. 1770 год” (копія).

³² ЦДІАК України. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 77.

³³ Там само. Спр. 186. Арк. 54–54 зв.

³⁴ *Calători străini despre Țările Române*. Vol. X. Part. 1. București, 2000. P. 634–635; *Скальковский А.А.* Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Одесса, 1848. С. 4.

³⁵ *Лафитт-Клаве Ж.* Описание пути от Константинополя до Очакова. СПб., 1821. С. 69, 71.

³⁶ ЦДІАК України. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 49; Там само. Спр. 186. Арк. 54; *Красножон А.* Історична топографія Ізмаїла у 1770-х рр.//Краєзнавство. № 1/2, 2015. С. 107.

³⁷ *Байрон Дж. Г.* Дон-Жуан. Песни 7, 8. (будь-яке видання).

³⁸ *Суворов А. В.* Документы. Т. II. М., 1951. С. 540, 541, 550.

³⁹ *Белова С.* Приєднання Буго-Дністровського межиріччя до Російської імперії в документах//Чорноморська минувшина: зб. наук. праць, вип. 5. 2010, С. 126; *Красножон А.* Армянские церкви Измаила в контексте исторической топографии 1770-х годов//Актуальні питання вірменознавства. II. 2011. С. 99.

⁴⁰ *Documente turcești privind istoria Românei*. Vol. III. București, 1983. P. 67–68.

⁴¹ *Кутузов М. И.* Сборник документов и материалов. Т. 1, Москва, 1950. С. 288.

⁴² *Красножон А.* Історична топографія Ізмаїла у 1770-х рр.//Краєзнавство. № 1/2, 2015. С. 108.

⁴³ ЛНБ. ВР (Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника. Відділ рукописів). Ф. V (Оссолінські). Од. зб. № 6684/II. Арк. 61, 74. (тут і далі виписки з джерела вказані і надані автору О. М. Пономарьовим).

⁴⁴ *Бачинська Олена.* Османські фортеці Буджака на межі XVIII–XIX ст.: залоги й їхній склад. Одеса, 2013. С. 36–37.

⁴⁵ ЛНБ. ВР. Ф. V (Оссолінські). Од. зб. № 6684/II. Арк. 74, 75.

⁴⁶ Генерал Багратион: сборник документов и материалов/под ред. С. Н. Голубова и Ф. Е. Кузнецова. Москва: Государственное изд-во полит. лит-ры, 1945. С. 81.

The ottoman period of history of the town founded as vakf Ismail Gechidi is considered. A multinational population created the infrastructure of city and increased his welfare. In 80th of 18 century Turks built a fortress here, that was stormed by Russian troops in 1790 that led to social tragedy, pulling two centuries of sustained development.

Key words: vakf Ismail Gechidi; the ottoman times; the multicultural society; a fortress of Ismail.

УДК 35.075.51(477.83-25)“1570/1580”

Б. І. ПЕТРИШАК*

ЧАС РЕФОРМ: РЕОРГАНІЗАЦІЯ УСТРОЮ МІСЬКОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ ЛЬВОВА ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVI СТОЛІТТЯ

Здійснено аналіз реформ, що відбулися у міській канцелярії Львова у 1570–1580 рр. На підставі двох публікованих документів показано процес виділення урядів раецького та лавничого писарів; перерозподіл обов'язків між міським писарем і синдиком; вплив цих реформ на подальшу організацію праці канцелярії.

Ключові слова: канцелярія; міський писар; синдик; обов'язки писаря.

В історії кожної установи, інституції найбільш досліджуваними є певні ключові віхи, етапи, що змінюють напрям її діяльності або надають нового поштовху до розвитку вже усталених форм. Ці періоди нерідко співпадають із загальнодержавними етапами революційних/еволюційних змін і цим привертають ще більшу увагу істориків, адже на прикладі кожної окремо взятої одиниці суспільного життя можна отримати цілісну картину того, як це відбувалося на вищому рівні.

Львів у останній третині XVI ст. переживав важливі реформи устрою міського самоврядування. Зростання впливу та потужності кільканадцяти олігархічних родин у місті, збільшення зловживань своїми повноваженнями, помножені на кризові для Польської Корони роки “безкоролів'я” критично вплинули на міське поспільство, розділене між собою також за національною ознакою. Спроба міської громади вплинути на узурпацію влади певними родинами обумовила Мальборзький декрет короля Стефана Баторія у 1577 р., що утворював Комісію 40-ка мужів (*Qudragintavirorum*). Фактично процес пом'якшення олігархічного режиму розпочато ще у 1520-х роках створенням Комісії “10-ти мужів” (*decemviri*) для перевіряння рахунків міської ради. Декрети 1570-х років продовжили традицію створення окремих комісій і посилення їхнього впливу на прийняття рішень радою. Доволі складні питання взаємодії чотирикутника “міська рада – поспільство – королівська влада (староста) – національні громади” намагалася аналізувати польська передвоєнна історіографія (В. Лозинський, А. Чоловський, Я. Птасьнік, Л. Харевічова)¹. У другій половині XX – на початку XXI ст. до цієї проблеми історики підходили радше з точки зору конфліктів райців –

* *Петришак Богдана Ігорівна* – кандидат історичних наук, завідувач сектору зберігання документів відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Львів.

міщан, райців – передміщан, соціальних груп (патриціат–поспільство) (І. Крип'якевич, С. Білецький, Я. Кісь, М. Капраль, О. Гуль)².

Поряд зі створенням комісії 40-а мужів у місті в 1570–1580 рр. проведено ще одну реформу, яка залишилась маловідомою³. У 1576 р. ординацією ради міста створено окремий уряд лавничого писаря, фактично розділено міську канцелярію на дві окремі: для ради та для лави. У такому стані вона практично проіснувала до кінця 1780-х років – до ліквідації міського самоврядування Львова. Розділення канцелярії було важливим етапом у роботі міської ради, завдяки цьому остаточно утвердилася окремішність лавничої колегії та її канцелярії разом з окремим урядом лавничого писаря. Він же був одночасно писарем в'їтівського уряду, тобто обслуговував в'їтівський міський суд (серед варіантів назви – писар лавничого суду і в'їтівського уряду). Важливим питанням у праці канцелярії був взаємозв'язок з синдикатурою – урядом, який також обстоював інтереси міста у судових інстанціях. Два підготовлених нами до опублікування документи обумовлюють обставини цих змін і показують роль особистого фактора, тобто урядників, які очолювали канцелярію.

Зауважимо, що міська канцелярія часто переживала періоди трансформації, зміни форм документації, реформу гуманістичного письма тощо. Це викликано самим її завданням – фіксувати на письмі усі ті рішення, які виходили від магістрату. Зростаючий обсяг повноважень ради, потреба запроваджувати нові види документів, а також активна участь у зовнішній діяльності (виїзди з міськими урядниками на сейми, суди, з'їзди тощо) провокували збільшення персоналу канцелярії, розподіл обов'язків, створення окремих канцелярій для різних урядів. Така тенденція простежується й в інших містах Речі Посполитої (Люблін, Торунь, Познань) саме в XVI ст.⁴

Для кращого розуміння ситуації, що склалася у міській канцелярії напередодні її поділу, варто зупинитись на ключових постатях канцеляристів того часу – Яна Спонера, Станіслава Ансеріна та Павла Щербича. Ян Спонер був останнім міським писарем, який працював в міській канцелярії старого зразка, оскільки саме за його наступників почалося формування нової канцелярської системи, про яку згадано вище, запроваджувались нові види міських книг, змінилася система записів у них, створювались нові інституції (Комісія 40-ка мужів), які потребували документування своєї діяльності. Ян розпочав свою кар'єру як міський писар задовго до цих подій, ще у 1540-х роках і був одним із писарів з найдовшою каденцією⁵.

Згадки про родину Спонерів (або інакше Шпонерів) зустрічаємо у міських книгах Львова ще у XV ст. У 1487 р. до міського права прийнято Спонера Петра з Мостиськ та Шимона з Косси⁶. 1503 р. магістр Якуб Спонер виступив представником міста в суперечці райців з Яном

Мишковським⁷. М. Капраль вважає Якуба тодішнім синдиком Львова⁸. Ймовірно, Ян походив саме з однієї зі львівських родин Спонерів. Його походження та родинні зв'язки – під знаком питання. Джерела інформують, що він був зятем Мартина з Велички, теж міського писаря, і родичем Станіслава Спонера, органіста і львівського міщанина⁹. Знаним серед міського патриціату був його родич Георгій (Єжи) Спонер¹⁰ (детальніше ступінь спорідненості між ними встановити не вдалося з огляду на двозначність джерел). Георгій, прийнявши у 1570 р. міське право, через дев'ять років обраний як купець до складу Комісії 40-ка мужів, а в 1581–1586 рр. став лавником¹¹. Ймовірно, зв'язки з міською канцелярією та лавою посприяли Яну при виборі його на міського писаря. Юнак пройшов усі щаблі кар'єрної драбини в міській канцелярії. Спочатку працював підписком, згодом, очевидно, став заступником писаря Мартина. У 1522 р. його послано як віце-писаря на краківський сейм¹². Впродовж 1530–1540-х років носив титули то міського віце-писаря, то протарія, у 1544 р. вперше згаданий як писар, у наступні роки – поперемінно то як писар (1549–1552 рр., разом із Мартином із Велички), то як віце-писар (1550–1552, 1561 рр.). Як це не парадоксально, в одному і тому ж році він міг виступати в якості обох (на жаль, маємо неусталеність тодішньої канцелярської термінології, помножену на двозначність джерел). Лише з 1565 р. Спонер став фактично урядувати сам. Не продовжив кар'єри у міських урядах – ні лавника, ні райці, пробувши на посаді писаря приблизно 28 років (!). Щоправда, з другої половини 1570-х років дукт його руки все менше помітний в записах, а деякі книги (книга виборів до міських урядів, з 1572 р.) повністю ведуться його помічниками. У 1576 р. Спонера названо “старшим писарем” (*notarius senior*), поруч з ним оплату отримував Станіслав Ансерін як “другий писар” (*notarius alter*), який і виконував основний обсяг роботи¹³.

Чим були спричинені такі довгі і затяжні “сидіння при владі” у канцелярії? Фактично вони збіглися в часі з періодом олігархізації ради міста, що дало поштовх певній пролонгації перебування писаря, прихильного урядуючим райцям, у канцелярії. Приклад: Мартин із Велички, який посів уряд 1522 р., після завершення боротьби за владу в місті між патриціями, й перебував на ньому номінально близько 40 (!) років (фактично десь 30 років – *Б. П.*), зумівши згодом передати його своєму зятю Яну Спонеру, що теж керував канцелярією понад 20 років. По-друге, відбулась певна стабілізація цього уряду, чіткіше визначено його місце в системі влади й піднесено суспільний статус порівняно з попередніми століттями, визначено коло обов'язків і порядок оплати писаря. Період писарства Мартина з Велички – Яна Спонера можна вважати за своєрідний час “застою”, коли старі, започатковані ще в пізньому середньовіччі схеми укладання документів вже потребували

осучаснення згідно з вимогами нового часу. Однак для заміни старих кадрів у канцелярії потрібно було знайти когось, хто б запровадив нові порядки і був виразником нових поглядів на організацію канцелярії та архіву. Ним став наступник Яна Спонера Станіслав Ансерін, писар, що отримав від польського історика Мечислава Гембаровича влучне окреслення “видатного архівіста XVI століття”¹⁴.

Львів’янин із походження, Станіслав Ансерін народився близько 1543 р. у сім’ї львівського шевця, також Станіслава, Генсяноги (Генсяножки) та Ядвіги¹⁵. Сім’я мала нерухомість на Краківській вулиці у Львові, крім ремісництва, заробляли шинкуванням хмільних напоїв. Станіслав-молодший отримав початкову освіту в львівській катедральній школі, яка тоді переживала своєрідний розквіт, тут вчителювали Бенедикт Гербест, Анджей Чуй-Вігілянтус, Анджей Баргіль. Саме останній і був учителем Ансеріна. У навчанні застосовувалася програма Гербеста, в якій робився наголос на вивченні мов, насамперед латинської і грецької. Таке навчання з гуманістичних позицій повинно було виховувати у молоді стислість і лаконічність мислення, ясність висловлення думки та широту поглядів, що, напевно, дало можливість Ансеріну потім бути і писарем, й синдиком, і райцею, і купцем, тобто втілювати в життя гуманістичний ідеал всебічно розвиненої людини. У 1562 р. Станіслав записується в Краківський університет, не бажаючи, очевидно, переймати батьківське ремесло. Прагнення досягти вищого змушували Ансеріна вчитись сумлінно і старанно, чим він і привернув до себе увагу рідного міста, особливо деяких впливових його жителів. Так, у 1564 р. у записах міської каси з’являються видатки на “страви студентам у Кракові” або “студентам, що походять зі Львова і перебувають в університеті”¹⁶. Ініціатором цих видатків у Львові став райця Ієронім Запала, який входив до краківсько-львівського кола гуманістів¹⁷. Ставши своєрідним промотором Станіслава, Запала в 1567 р. видав гроші на придбання підручників, а згодом почав перемовини про повернення Ансеріна до рідного міста. Львівському магістрату завжди були потрібні освічені люди на посади ректорів школи, писарів, синдіків, лікарів. Тому Станіслав, не завершивши навчання, повернувся до Львова і з початку 1570-х років із протекції Запали зайняв уряд заступника міського писаря¹⁸. Через одруження з дочкою ректора львівської школи Регіною він ще тісніше увійшов до кола львівських гуманістів¹⁹. Напевно, продовжив допомагати офіційно в канцелярії міста у ранзі другого, не головного міського писаря, за що йому платили гроші з міської каси (40 польських злотих щорічно як “другому писарю”)²⁰. Прізвище Ансерін (яке зустрічається повсюдно у документах) означає дослівно “гусячий” – тобто переклад польського прізвища “Gęsianoga” – “гусяча нога” як відгук гуманістичної моди на латинізацію імен (наприклад, у Львові Войцех Нога змінив прізвище на “Pedianus”, Микола Смешек –

на “Gelasinus”, а в Любліні відомий поет Себастьян Кльонович підписувався як “Acernus”²¹). Під час перебування в Кракові, ймовірно, Ансерін отримав уряд публічного нотарія, обов’язки якого паралельно виконував у 1571–1573, 1575, 1578–1581, 1590 рр.²² Нотаріальним знаком писаря було гусяче перо, обвите літерою “S”, розташоване на двох східцях із написом: “Glorior in Christi. Spermque герпоо срусе”. Пізніше цей ініціал першої літери імені став гербом (гербом) писаря²³.

Повертаючись до ситуації, що склалася в канцелярії напередодні 1576 р., можна констатувати, що були створені передумови для реорганізації цієї установи. На зміну старшому і консервативному писарю мав би прийти молодий, з іншим баченням і бажанням змін. У цей образ якраз вписався Станіслав Ансерін, молодий випускник Краківського університету, львів’янин, якого залучили на допомогу старіючому Яну Спонеру. Однак зрозуміло, що потрібні були рішучі кроки. За відсутності джерел не можна достеменно сказати, що стало каталізатором рішення райців навесні 1576 р. розділити канцелярію. Однак припускаємо, що наполегливість та ініціативність Станіслава таки відіграли свою роль. До всього тлом могли бути пертурбації у міському поспільстві з приводу приїзду до Львова короля Стефана Баторія у квітні 1576 р.²⁴ Як наслідок цього у фінансовій книзі міста з’являється запис, датований 21 квітня 1576 р., про писарів і зміну в організації канцелярії (див. док. № 1). Райці, ґрунтуючи своє рішення передовсім фізичним станом Яна Спонера (на той час йому було вже приблизно 75 р., і він часто хворів) та розширенням і збільшенням обов’язків канцеляристів, пропонували Яну піти на відпочинок (своєрідну пенсію). Забігаючи наперед, зауважимо, що це був єдиний випадок в історії львівської канцелярії, коли писарю, який пішов з уряду, призначили сталу щотижневу виплату. Проте Спонер встиг отримати цю пенсію всього лише 3 рази, та й то не щотижня, а в травні 1577 р. (очевидно, з його смертю), припинилися записи у фінансових книгах.

На місце Яна Спонера райці призначили двох писарів: вже відомого Станіслава Ансеріна та Войцеха Остроша з Ходеля²⁵. Останній виконував до цього обов’язки ректора львівської катедральної школи. Оплату їм визначено у 15 польських злотих на квартал, а також збережено усі прибутки, на які писарі мали право здавна. Тут йшлося, очевидно, про користування Будковською (Писарською) кам’яницею на розі вулиці Шевської та Шпитальної, від якої не сплачувався податок²⁶. З 1576 р. вона знаходилася у віданні Станіслава Ансеріна, а Спонер, як і Войцех Острош, мав помешкання в 2-й частині Ринку²⁷. Також можна було користуватися городом на Краківському передмісті, що розташовувався на вулиці, яка вела до гори св. Юрія²⁸.

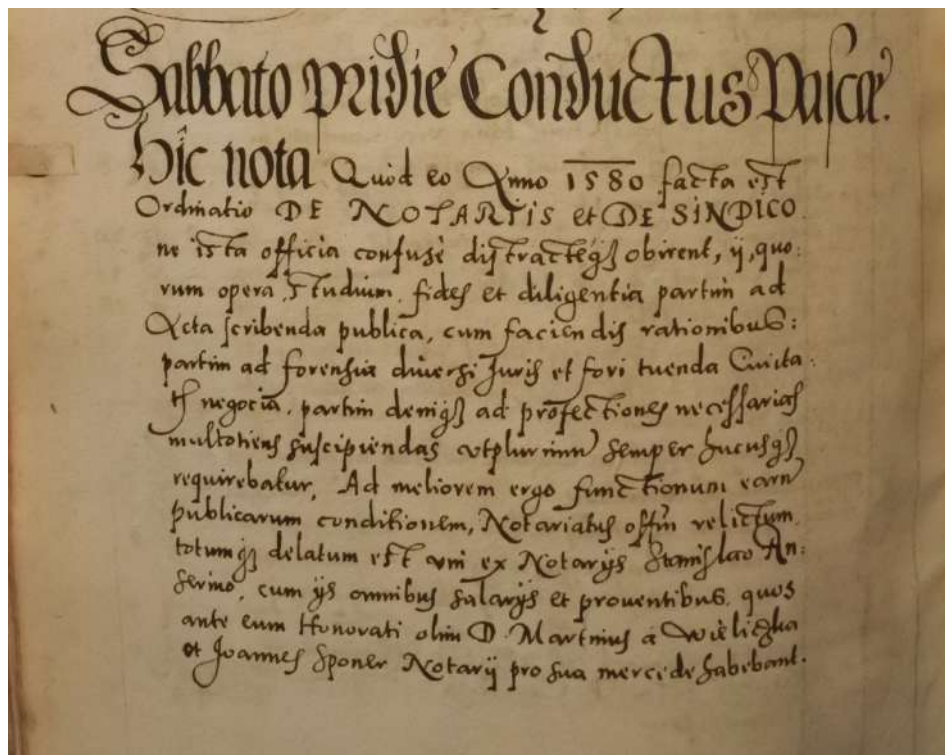
Діяльність у канцелярії новий писар розпочав із впорядкування і консервації давніх актів. Про це, зокрема, свідчить запис у книзі тиж-

невих видатків міської каси, який зобов'язує інтролігатора Станіслава Парвуса до реставрації давніх міських книг під наглядом і керівництвом Ансеріна²⁹. Зайнятість внутрішніми канцелярськими справами спричинила майже повну відсутність писаря у зовнішній діяльності канцелярії – тут його замінюють другий раецький писар Войцех Острож та судовий писар, а згодом і синдик, Павел Щербич. Останнього запрошено до Львова на початку березня 1577 р.³⁰ на писаря міського суду (*iudicii civitatis*). У книзі виборів до міських урядів за 1578 р. Щербич згадується як писар “до судових справ” (*ad iudicior acta*)³¹. Він також брав активну участь у процесі творення важливих документів у канцелярії. Наприклад, наприкінці грудня 1578 р. вїйт і лавники Кракова повідомляли, що до них з'явився львівський писар Павел Щербич із проханням пояснити йому прийнятий у них порядок виборів Комісії 40-ка мужів у зв'язку з королівським декретом, виданим у Мальборку 1577 р., який торкався ради Львова і громади. Місто в 1579 р. уповноважило його як писаря вести всі справи магістрату як у Речі Посполитій, так і поза її межами (напевно, йшлося про представництво на тогорічному сеймі)³².

Залишається незрозумілим, чому вже через рік на допомогу лавничому писарю Войцеху Острошу запрошується новий писар, який, до речі, не отримував квартальної плати з міської каси, лише винагороду за ведення судових справ поза містом. Можливо, магістрату потрібен був кращий фахівець у судових тяганинах, які на той час вело місто, а може, потрібен був додатковий працівник саме в зовнішніх справах міста, адже синдики, які повинні були займатися цим, у 1570-х роках обирались нерегулярно і на короткий час.

Мабуть, саме ці причини призвели до нової ординації вже навесні 1580 р., яка чіткіше розрізняла обов'язки писаря і синдика (*див.* док. № 2). Синдик був зобов'язаний до захисту судових справ міста при королівському дворі, земських і гродських судах та інших інстанціях. Цей уряд надавався Павлу Щербичу разом із річною винагородою у 100 польських злотих. На писарському уряді залишався Станіслав Ансерін, утримуючи за собою всі попередні прибутки (як його попередники Мартин із Велички та Ян Спонер), однак мусив додатково взяти на себе обов'язки репрезентації міста у судах. Можливо, знову ж таки ініціатором такої реорганізації був сам Станіслав, який зі своїми колишніми зв'язками надавався до таких справ. Справді, вже у 1581 р. Станіслав брав участь у чотирьох посольствах у справах міста, їдучи до Кракова, Сандомира, Любліна та інших міст³³. Щербич же був синдиком усього два роки³⁴. У подальшому синдики все ж таки й надалі суміщали свої уряди з писарством або участю у магістраті, тобто повністю розділити їх не вдалось.

Таким чином, реформування устрою канцелярії, що відбувалося впродовж 1576–1580 рр., співпало в часі і було частково зумовлене за-

ЦДАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. С. 826.

гальними реформами міського самоврядування у Львові останньої чверті XVI ст. Міське поспільство внаслідок тривалих конфліктів здобуло право на створення т. зв. “третього стану” – свого представництва при магістраті, яке отримало право не лише контролювати міські фінанси, а й впливати на рішення райців. Комісії при магістраті (Комісія 10-ти мужів, Комісія 40-ка мужів) вимагали відповідного документування їхньої діяльності. Це лише показує напрямок розвитку нових обов’язків міського писаря, які потребували збільшення персоналу канцелярії. У 1576 р. канцелярія отримала двох писарів – один із них згодом став раецьким, а інший – лавничим писарем. Через чотири роки, у 1580 р., місто прийняло ординацію про розмежування обов’язків писаря та синдика, що пов’язувалося також із потребою ефективного представлення міських інтересів поза межами ратуші. Часте суміщення цих урядів, невпорядкованість у чіткому розмежуванні їхніх обов’язків спричинило появу цього документа. Однак на такі ґрунтовні зміни в канцелярському середовищі безперечно вплинув і людський фактор – писарі, які очолили канцелярію в цей час, показали себе неординарними особистостями, які змогли взяти на себе відповідальність у неспокійний час реформ.

Нижче подаємо тексти двох документів, що вказують на спроби міської ради Львова реформувати устрій канцелярії та регламентувати обов'язки писаря й синдика міста. Збережено оригінальне написання слів латинською мовою того часу (не уніфікувалося написання літер *ii* та *y*, *v* та *u*, *i* та *j*). Скорочення та датування розкриті у квадратних дужках. Написання великої літери та пунктуація впорядковані згідно з сучасними вимогами правопису. До документів додаються переклади українською мовою, здійснені автором статті.

№ 1

Нотатка про запровадження урядів двох писарів.

21 квітня 1576 р., м. Львів

Sabbato solennis Pascae [21. 04. 1576].

It[em] **nota** quod feria secunda eius hebdomadae ante festum solennis Pascae anno 1576 [16.04.1576] tractatione accepta in consilium **De notariis** eiusd[em] ciuitatis, quoniam famatus Joannes Sponer notarius senior ob senectam suam iam tum pene decrepitam assidue languens, negocys Reipub[lilcae] huius ciuitatis in dies admodum crescentibus ac ingruentibus, nec ipse pro officio suo et necessitate suffecere, nec alteri notario iuniori manum et operam suam adiutricem praebere poterat, propter antiqua vtiq[ue] ac fidelia eius erga Remp[ublicam] hanc studia et merita, iusto debitoq[ue] respectu, emeritum illum fecimus, reseruatq[ue] illi plene ac etiam primarie a secretis nostris officio, in locum eius suffecimus Stanislaum Anserinum et Albertum Ostross baccalaureos, qui scz[ilice]t pro suo arbitrio (cum vnus eorum totum officiu[m] in suam personam assumere nollet) coniunctos ex aequo labores coniunctaq[ue] praemia inter se partiti sunt. Ac ys quidem duobus notarys propter diligentioram curam in obsequys notarialibus expediendis officio ciuili ciuitatiq[ue] per eosdem oblatam et declaratam, salarium auctum et constitutum est pro quolibet anni quadrante, singulis per florenos quindecim, vltra omnes alios prouentus ex antique ad notariatum spectan[tes] et pertinentes, quibus d[ominus] Joannes Sponer libere cessit. Eid[em] vero Joanni, sola aequitate ac necessitate ita suadente ex causis praeinsert[is] nouam pensionem ex publico aerario concessimus ad vitae illius extrema tempora pro vnaqua[ue] hebdomada per florenos duos: prout eo sabbato inter alios ordinarios illum q[u]oq[ue] adscripsimus et dedimus fl[orenos] 2 g[rossos] 0.

ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. Арк. 490–491. Оригінал. Рукопис.

Переклад:

У суботу перед Великоднем [21. 04. 1576].

Далі запис про те, що у понеділок, цього тижня перед святом Великодня року 1576, прийняте рішення радою **про писарів** цього ж міста, оскільки славний Ян Спонер, старший писар, через свою старість і ослабленість часто хворіє і обов'язків уряду цього міста, які щодень збільшуються і з'являються, не опановує, і оскільки його праці не вистачає для уряду і його потреб, та потребує призначення іншого молодшого писаря руки і праці для допомоги, з огляду як на давні, так і передовсім вірні старання і заслуги на користь міста,

зважаючи на очевидний борг, надано йому заслужений відпочинок, із повним залишенням, що найголовніше, таємниць канцелярського уряду, на його місце вибрано бакалаврів Станіслава Ансеріна та Войцеха Остроша, які, як годиться, за свою працю (з тим, що хтось з них увесь уряд на себе прийняти захоче) матимуть відповідну нагороду, між собою розділену. І цим же двом писарям з огляду на пильне дбання про благо писарського уряду міщан і міста, ними ж визнане і деклароване, надана і призначена оплата за кожен квартал, кожному по 15 флоренів, крім того, всі інші прибутки, які здавна належні до писарського уряду і його стосуються, від яких Ян Спонер добровільно зрікся. Цьому ж Яну [Спонеру] зі справедливості та потреби, яку видно зі вказаних вище причин, призначено нову пенсію з публічної каси, до кінця його днів, на один тиждень по 2 флорени: згідно з цим, цієї суботи записано і надано також між іншими по порядку флоренів 2 грошів 0.

№ 2

Нотатка про розподіл обов'язків між міськими писарями та синдиком

9 квітня 1580 р., м. Львів

Sabbato pridie Conductus Pascae [9. 04. 1580].

Hic nota quod eo anno 1580 facta est ordinatio **De notariis** et **De sindico** ne ista officia confuse distracteq[ue] obirent, ŷ quorum opera, studium, fides et diligentia partim ad acta scribenda publica, cum faciendis rationibus: partim ad forensia diuersi iuris et fori tuenda ciuitat[is] negocia, partim deniq[ue] ad profectiones necessarias multotiens suscipiendas vt plurium semper hucusq[ue] requirebatur, ad meliorem ergo functionum earu[m] publicarum conditionem, notariatus off[iciu]m relictum, totumq[ue] delatum est vni ex notarŷs Stanislao Anserino, cum ŷs omnibus salarys et prouentibus, quos ante eum honorati olim d[omini] Martinus a Wieliczka et Joannes Sponer notarŷ pro sua mercede habebant.

Munus vero sindicaturae, ad causas forenses conuentionales curiae r[egiae] m[aiesta]t[is] tribunalis regni, t[e]r[rest]res et castrenses, quoties cum aliquo euenerint, ad variasq[ue] missiones et profectiones subeundas et sustinendas, datum est honorato Paulo Sczŷrbicz de ciuitate Crac[oviensi] oriundo, mercede laboris ad annos singulos per centum marcas pecuniae, cum libera absq[ue] censu in domo p[rae]toriana mansione, eidem constituta et concessa. Itaq[ue] huic ipsi Paulo Sczŷrbic sindico, munus id vltro suscipienti, dati sunt ad rationem pactae praefatae mercedis fl[orenos] 10 gr[ossos] 0. Hebdomadis autem singulis inter ordinarios accepturus ab ea die praesenti per florenos tres. Vnde eam ordinarŷs cum eodem sindico septimanalium expensarum summa fecit eo sabbato fl[orenos] 12 gr[ossos] 22.

ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. Арк. 826–827. Оригінал. Рукопис.

Переклад:

Субота напередодні Провідної неділі [9. 04. 1580].

Цей запис про те, що 1580 року ухвалена ординація **про писарів** та **синдика**, в той спосіб, що ці уряди безладно і неспокійно протистоять одне одному і яких праця, старання, ретельність і піклування частково для публіч-

ного укладання документів діючої адміністрації, частково для зовнішніх різних судів і піклування про зовнішні інтереси міста, частково, зрештою, для обов'язку необхідних частих подорожей переважно аж до цього часу використовувалися, для кращого ж виконання ними публічних обов'язків залишений уряд писаря надано одному з писарів Станіславові Ансеріну, з усіма оплатами і прибутками, які перед цим чесні покійні міщани Мартин з Велички і Ян Спонер, писарі, за свою роботу отримували.

Уряд ж синдика, для судових справ, що стосуються Коронного Трибуналу, земських та гродських судів, або ще якогось походження, для взяття на себе і виконання різних посольств і подорожей надано чесному Павлу Щирбічу з міста Кракова, з винагородою на рік у 100 марок, проживанням у ратуші зі звільненням від чиншу, йому призначено та дозволено. Отож, надано синдику Павлу Щирбічу, що взяв на себе зазначені вище обов'язки, до оплати згідно зі згаданими пунктами суму флоренів 10 грошів 0. Кожного ж тижня за обов'язки отримав від цього дня флоренів три. Таким чином, за обов'язки з тижневою оплатою синдика сума склала цієї суботи флоренів 12 грошів 22.

¹ Див. вибрані праці: *Czolowski A. Pogląd na organizację i działalność dawnych władz miejskich do 1848 r.//Miasto Lwów w okresie samorządu 1870–1895. Lwów, 1896. S. XXIII–LXXXIV; Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. Lwów, 1902; Ptaśnik J. Walki o demokratyzację Lwowa od XVI do XVIII wieku//Kwartalnik Historyczny. Lwów, 1925. R. XXXIX. Z. 2. S. 228–248; Charewiczowa Ł. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski Przedrozbiorowej. Lwów, 1929.*

² Вибрану бібліографію див.: *Білецький С. Боротьба міщан Львова проти засилля шляхти в першій половині XVII ст.//З історії західноукраїнських земель. Київ, 1957. Т. I. С. 15–24; Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст./зб. док. під ред. Я. Кіся. Львів, 1961; Кісь Я. Промисловість Львова в період феодалізму (XIII–XIX ст.). Львів, 1968; Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: Дослідження і матеріали/упоряд. М. Капраль. Львів, 1994; Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003; Його ж. Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права)//Український історичний журнал. Київ, 2006. № 5. С. 111–130; *Urzednicy miasta Lwowa w XIII–XVIII wieku/wyd. M. Kapral. Toruń, 2008; Гуль О. Суспільний конфлікт у Львові 1576–1578 рр.: скарги міщан і рішення короля Стефана Баторія//Вісник Львівського університету. Серія книгозн., бібл. та інф. технол. Львів, 2012. Вип. 7. С. 261–268; Її ж. Йоан (Ян) Зайдліч і його участь у виступі львівського поспільства проти міської ради в 1576–1577 рр.//Генеалогічні записки. Львів, 2014. Вип. 12 (6). С. 1–10. Дослідниця Ольга Гуль зараз готує до друку монографію про конфлікти у Львові в XVI ст.**

³ *Зубрицький Д. Хроніка міста Львова/пер. з пол. І. Сварника; комент. М. Капрала. Львів, 2002. С. 180.*

⁴ *Radtke I. Kancelaria miasta Poznania do roku 1570. Warszawa, 1967. S. 55; Stankowa M. Kancelaria miasta Lublina XIV–XVIII wieku. Warszawa, 1968. S. 42.*

⁵ М. Капраль подає 1549–1556 рр. (*Urzednicy miasta Lwowa... S. 341*). Останній раз згаданий 17 жовтня 1576 р.: ЦДІАЛ України (Центральний дер-

жавний історичний архів України, м. Львів). Ф. 52 (Магістрат міста Львова). Оп. 2. Спр. 16. С. 1441.

⁶ *Album civium Leopoliensium: rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388–1783*/wyd. A. Janeczek. Poznań; Warszawa, 2005. T. I. S. 50.

⁷ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (AGZ)*. Lwów, 1883. T. IX. S. 231.

⁸ *Urządnicy miasta Lwowa...* S. 350.

⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 705. С. 55, 589; Спр. 683. С. 30.

¹⁰ Там само. Спр. 9. С. 55–56; Спр. 705. С. 400.

¹¹ Там само. Спр. 705. С. 589; *Urządnicy miasta Lwowa...* S. 215, 266.

¹² ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 706. С. 182, 189.

¹³ Там само. Спр. 712. С. 479.

¹⁴ *Gębarowicz M. Stanisław Anserinus – zapomniany archiwista XVI stulecia// Studia Źródłoznawcze. Commentationes*. Warszawa; Poznań, 1968. T. 13. S. 120–121; *Петришак Б. Ансерін (Гонсьорек) Станіслав//Енциклопедія Львова/за ред. А. Козицького та І. Підкови. Львів, 2007. Т. 1. С. 67–68.*

¹⁵ В. Лозинський вважав, що Ансерін мав прізвище не Гонсьорек, а Генсіносек, а Гонсьорек — це було прізвище Яна, регента міста в 1650-х роках (*Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo...* S. 9, 15).

¹⁶ *Gębarowicz M. Stanisław Anserinus...* S. 106.

¹⁷ *Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo...* S. 68.

¹⁸ У 1572 р. Станіслава записано як помічника Яна Спонера при щоквартальних виплатах писарям (ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. С. 3, 31, 63, 80).

¹⁹ Там само. Спр. 18. С. 1398–1399. У записі про шлюб за 1568 р. записаний як “*Stanislaus Gaşzÿor sub arce maiori*” (Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Rękopisy. Sygn. 826 (Regestrum nuptiarum in ecclesia metropolitana Leopoliensi ab A. D. 1554 ad A. D. 1591). K. 47 v.).

²⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. С. 479.

²¹ *Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo...* S. 15; *Stankowa M. Sebastian Klonowic (Klonowicz) – pisarz i rajca miasta Lublina, 1573–1602//Archeion*. Warszawa, 1967. T. XLVI. S. 96.

²² ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 335. С. 564, 626, 698, 753, 775; Спр. 336. С. 7, 10, 12, 69, 78, 233; Спр. 338. С. 6.

²³ Про кар’єру Ансеріна як публічного нотарія детальніше див.: *Петришак Б. Кар’єри публічних нотаріїв у Львові XV–XVI ст.//Średniowiecze polskie i powszechne/pod red. J. Sperki i B. Czwojdrak. Katowice, 2011. Т. 3 (7). С. 181–184.*

²⁴ Детальніше про це див.: *Гуль О. Йоан (Ян) Зайдліч...* С. 1–2.

²⁵ Львівський міщанин з 1573 р. (*Album civium Leopoliensium...* S. 162).

²⁶ *Капраль М. Станово-професійна структура населення Львова у другій чверті XVI ст. (за матеріалами міських рахункових книг)//Україна в минулому. Львів; Київ, 1994. Вип. 6. С. 18.*

²⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 771. С. 3, 105.

²⁸ Там само. Спр. 701. С. 629, 664, 688, 708, 727.

²⁹ Там само. Спр. 712. С. 670.

³⁰ Найновіше дослідження цієї неординарної постаті див.: *Левус Н. Львівський синдик Павло Щербич//Acta studiosa historica*. 2015. Ч. 6. С. 43–56.

³¹ ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 648. С. 59.

³² Там само. Спр. 17. С. 855–856.

³³ Там само. Спр. 712. С. 922, 930, 939, 944.

³⁴ Urzędnicy miasta Lwowa... S. 350.

The analysis of the reforms that took place in Lviv City Office in 1570–1580 years was made. Based on two published documents author shows the process of selection of government's officers as well as redistribution of responsibilities between municipal clerk and syndic; the impact of these reforms on the future organization of labor office.

Key words: Office; the town clerk; the syndic; the clerk responsibilities.

УДК 930.253:929Перетц](477)

А. І. ШАПОВАЛ*

**ЛИСТИ ВИДАТНИХ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦІВ
В. М. ПЕРЕТЦА І В. П. АДРІАНОВОЇ-ПЕРЕТЦ
ДО ПИСЬМЕННИКА І ІСТОРИКА І. Ф. ЄРОФЕЄВА**

Здійснено аналіз листів В. М. Перетца і В. П. Адріанової-Перетц до І. Ф. Єрофєєва, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, і є джерельною базою дослідження життя, діяльності та творчості вчених.

Ключові слова: В. М. Перетц; В. П. Адріанова-Перетц; І. Ф. Єрофєєв; епістолярій; Всеукраїнська академія наук.

В особовому фонді № 33 українського філолога та літературознавця, члена-кореспондента АН УРСР Сергія Івановича Маслова (1880–1957), що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), відкриті листи видатних українських учених – історика літератури, мовознавця, мистецтвознавця, академіка Петербурзької (з 1914) й Української академії наук (з 1919) Володимира Миколайовича Перетца (1870–1935) та його дружини, літературознавця та фольклориста, члена-кореспондента АН УРСР (з 1926) і АН СРСР (з 1943) Варвари Павлівни Адріанової-Перетц (1888–1972), надіслані до письменника, історика, літературознавця, етнографа, фольклориста Івана Федоровича Єрофєєва (Єрофєїва, Єрофіїва) (1882–1953)¹. До епістолярію додано записку С. І. Маслова, у якій зазначено, що ці листи були куплені ним у спадкоємиці І. Ф. Єрофєєва – Марії Іванівни Римарь, 30 червня 1956 р.²

Епістолярна спадщина В. М. Перетца та В. П. Адріанової-Перетц неодноразово привертала увагу науковців³, але їхні листи до І. Ф. Єрофєєва досі не були предметом дослідження. Оскільки вони містять важливі відомості про життя, діяльність та творчість учених, у статті ми ставимо мету розкрити зміст і проаналізувати інформаційний потенціал цього епістолярію.

У фонді С. І. Маслова зберігаються 20 листів В. М. Перетца до І. Ф. Єрофєєва, що хронологічно охоплюють період з 5 лютого 1905 р. до 8 липня 1935 р., та 6 листів до нього ж В. П. Адріанової-Перетц, написані протягом 17 грудня 1935 р. – 21 березня 1941 р. Переважна більшість листів В. М. Перетца – автографи, і лише 5 із них надруко-

* *Шаповал Андрій Іванович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

вані на машинці (від 16 грудня 1930 р., 22 листопада 1931 р., 11 травня 1932 р., 5 вересня 1933 р., та ще один без початку, що не дає можливості встановити точну дату його написання, однак, імовірно, він був написаний у 1932–1933 рр.). Листи ж В. П. Адріанової-Перетц, навпаки, є машинописами за виключенням одного автографа. Крім того, останній є єдиним листом В. П. Адріанової-Перетц, дату якого не встановлено, але який, на відміну від інших її листів, був написаний за життя В. М. Перетца.

Перший лист В. М. Перетца датований 5 лютим 1905 р. Слід вказати, що у травні 1903 р. В. М. Перетца було обрано екстраординарним професором на кафедрі російської мови і словесності історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира. Восени того ж року він переїхав із Петербурга до Києва та розпочав читати історію російської літератури й спецкурси з окремих її періодів і розділів, зокрема, викладав спецкурс “Література юго-западной России XV–XVIII веков”, у якому знайомив студентів із забороненою тоді історією української літератури. В університеті В. М. Перетц читав й інші курси: вступ в історію літератури, церковнослов’янська мова, історія давньоруської мови, діалектологія, слов’яно-руська палеографія тощо. Восени 1906 р. його було затверджено ординарним професором кафедри російської мови і словесності. Крім того, з вересня 1905 р. і до свого від’їзду з Києва в 1914 р. В. М. Перетц був секретарем історико-філологічного факультету Київського університету.

Вказаний вище документ 1905 р. є власне не листом, а запискою, надісланою В. М. Перетцом до бібліотеки Київського університету з проханням видати студенту І. Ф. Єрофєєву книги, які той проситиме. А щоб співробітники бібліотеки не хвилювалися щодо повернення цих книг, В. М. Перетц прохав надіслати йому для підпису розписки І. Ф. Єрофєєва на видані книги⁴. Записка засвідчує довірливі стосунки між В. М. Перетцом та його учнем І. Ф. Єрофєєвим, який того часу навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету та відвідував семінарії руської філології, що з осені 1904 р. діяв в університеті під керівництвом В. М. Перетца. І. Ф. Єрофєєв досліджував проблему походження українських дум і на одному з наукових засідань семінарію у 1905/1906 навч. році виголосив доповідь “О редакциях украинских дум”⁵.

У 1907 р. І. Ф. Єрофєєв закінчив Київський університет і виїхав до Сімферополя, де викладав у чоловічій гімназії й працював у Таврійській вченій архівній комісії. В “Известиях Таврической ученой архивной комиссии” побачили світ декілька праць І. Ф. Єрофєєва, зокрема, в 1908 р. у Т. 42 збірника була опублікована його стаття “Крым в малорусской народной поэзии XVI–XVII вв., преимущественно в думах”. Цю працю І. Ф. Єрофєєв присвятив пам’яті професора Київського університету В. Б. Антоновича, який помер у березні 1908 р.

Про те, що, мешкаючи в Сімферополі, І. Ф. Єрофеев продовжував досліджувати українські думи, свідчать й листи В. М. Перетца від 3 вересня та 24 листопада 1908 р., у яких останній надавав молодому науковцю необхідні консультації та поради, маючи намір опублікувати його працю з цього питання. У листах не вказано назву праці та, напевно, йдеться про узагальнюючу статтю І. Ф. Єрофеева “Українські думи і їх редакції”, що була надіслана В. М. Перетцу, який у 1908 р. очолив філологічну секцію створеного в 1907 р. Українського наукового товариства в Києві (далі – УНТ) та був одним із редакторів “Записок Українського наукового товариства в Києві”. На думку В. М. Перетца, стаття потребувала доопрацювання, і він порадив автору переробити її, взявши до уваги дослідження І. Я. Франка, а також розширити працю додатками⁶.

У листі від 16 лютого 1910 р. В. М. Перетц інформував І. Ф. Єрофеева, що початок його статті опубліковано у шостій книжці “Записок УНТ” (1909), а її закінчення вийде друком у сьомій книжці збірника вже у 1910 р. Він також висловив здивування тим, що І. Ф. Єрофееву не було надіслано гонорар за публікацію його статті та шосту книжку журналу, як авторський примірник. У цьому ж листі В. М. Перетц повідомив І. Ф. Єрофеева, що його обрано дійсним членом УНТ в Києві (рішення Ради УНТ від 26 вересня 1909 р.)⁷ та попросив надіслати членські внески (5 руб.) до контори УНТ за адресою: вул. Володимирська, 42. Крім того, В. М. Перетц запропонував І. Ф. Єрофееву передплатити “Записки УНТ” за пільговою, як для члена товариства, ціною: 2 руб. за книжку, тоді як для інших передплатників книжка наукового збірника коштувала 5 руб. Щодо подальшої співпраці з товариством, В. М. Перетц радив І. Ф. Єрофееву звертатися до контори УНТ⁸.

І дійсно, І. Ф. Єрофеева мав намір дієво співпрацювати з УНТ і надалі, що засвідчують 2 листи вченого до Ради УНТ, виявлені в комплексному фонді ІР НБУВ “Всеукраїнська академія наук (ВУАН)” (ф. Х). Так, у листі від 13 травня 1911 р. він пише про своє бажання надіслати до “Записок УНТ” працю “Миргородські силуети в Криму”. Джерельним підґрунтям для статті стала справа, що була віднайдена І. Ф. Єрофеевим в архіві Криму, який він упорядковував за дорученням Таврійської вченої архівної комісії. Зміст документів цієї архівної справи був дуже схожий на сюжет твору М. В. Гоголя “Повість о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем”, що навело І. Ф. Єрофеева, як він писав, на “цікаві догадки”. Далі у листі вчений зазначав: “Радий я завше працювати у Вас. Прислав би перше (статтю “Миргородські силуети в Криму” – *А. III.*), та писав до учасників “Записок”, моїх знайомих, та мовчать, не радять. Не знаю навіть, яке враження зробила моя праця про думи”⁹. Можливо, тим знайомим, який не радив надсилати до “Записок УНТ” статтю, що базувалася на

“догадках”, був саме В. М. Перетц. У листі І. Ф. Єрофєєв також пообіцяв надіслати до бібліотеки УНТ свої праці, опубліковані в “Известиях Таврической ученой архивной комиссии”, одна з яких – “Исторические труды Н. В. Гоголя и его заметки о Таврии” – була надрукована у Т. 45 “Известий” в 1911 р.

З листа І. Ф. Єрофєєва до Ради УНТ від 28 березня 1912 р. дізнаємося, що вчений працював над низкою статей для товариства, однак жодна з них не була опублікована у виданнях УНТ, за винятком згаданої вище праці “Українські думи і їх редакції”. У листах також йдеться про збірник із 250 пісень, що був укладений І. Ф. Єрофєєвим та надісланий ним для друку до УНТ. Із Києва його переслали відомому українському етнографу та фольклористу В. М. Гнатюку, який мешкав у Львові, де слід цього збірника загубився. І. Ф. Єрофєєв просив Раду УНТ допомогти розшукати і повернути йому збірник, адже його звернення до знайомих у Львові не дали позитивного результату¹⁰. З листів не зрозуміло, кому саме в УНТ було надіслано збірник пісень і хто, ймовірно, без відома І. Ф. Єрофєєва переслав його В. М. Гнатюку. Але очевидним було бажання вченого розшукати і повернути збірник. Чи вдалося йому це зробити – не відомо. Можна припустити, що втрата збірника пісень, укладеного І. Ф. Єрофєєвим, стала однією з причин, яка поклала край його співпраці з УНТ.

Та повернемося до огляду листів В. М. Перетца до І. Ф. Єрофєєва. Наступні два листи датовані 1924 р., тобто написані майже через 15 років від попереднього. На цей час В. М. Перетц уже мешкав у Ленінграді, де як академік Російської академії наук (далі – РАН) працював у Відділенні російської мови і словесності, читав лекції у Ленінградському університеті, працював на кафедрі російської літератури Науково-дослідного інституту порівняльної історії літератур і мов Заходу та Сходу, що діяв при університеті, викладав на Вищих курсах мистецтвознавства при Державному інституті історії мистецтв. Водночас В. М. Перетц відігравав значну роль в українському науковому житті. У 1919 р. його було обрано позаштатним академіком Української академії наук (з 1921 р. – Всеукраїнська академія наук, далі – ВУАН) по кафедрі української мови, від 1922 р. він працював на кафедрі стародавньої української літератури. У 1921 р. В. М. Перетц створив і очолив Товариство дослідників української історії, письменства і мови у Петрограді (Ленінграді). Учений регулярно приїжджав до Києва, де брав участь у засіданнях Спільного зібрання ВУАН, роботі Історично-літературного товариства та Археографічної комісії ВУАН, виступав із науковими доповідями тощо. І. Ф. Єрофєєв же у 1921 р. переїхав до Харкова, де працював у галузі етнографії спочатку в Харківському інституті народної освіти імені О. О. Потебні (далі – ХІНО) під керівництвом академіка ВУАН М. Ф. Сумцова, а з 1924 р. був науко-

вим співробітником на кафедрі історії української культури ВУАН, яку очолював академік ВУАН Д. І. Багалій, та в Музеї Слобідської України імені Г. С. Сковороди, де Іван Федорович заснував рукописний відділ.

Ініціатором поновлення листування був І. Ф. Єрофеев, який надіслав В. М. Перетцу з Харкова до Ленінграда декілька листів. Володимир Миколайович відповів на них, висловивши радість, що І. Ф. Єрофеев, за долею якого В. М. Перетц тривалий час слідкував, та про якого від 1921 р. не мав жодної звістки і навіть вважав загиблим у Сімферополі, нарешті віднайшовся.

Основною темою листів В. М. Перетца від 14 липня та 10 жовтня 1924 р. була проблема з публікацією праць учених. Зокрема, В. М. Перетц, ймовірно, відповідаючи на прохання І. Ф. Єрофеева допомогти надрукувати його праці в Ленінграді, писав про неможливість опублікуватися у виданнях РАН, у яких черга на друк встановилася до літа 1926 р. Навіть сам В. М. Перетц не знав, де опублікувати свої нові праці (загальним обсягом 50 друк. арк.), що були підготовлені ним протягом останніх 6 років. Володимир Миколайович порадив І. Ф. Єрофееву надіслати свої праці, що мають українські сюжети, до ВУАН у Києві М. С. Грушевському, який поновив видання журналу “Україна”. Цей часопис В. М. Перетц атестував як науковий, але, разом із тим, доступний і для пересічного читача. В. М. Перетц інформував колегу, що декілька своїх праць він також надіслав до “України” (в 1924 р. у цьому часопису побачили світ статті В. М. Перетца “Найдавніша згадка про театр на Україні” та “Українська паралель до повісті “Горе злочастіє”), а розвідку “Ще раз дума про Олексія Поповича” – до “Записок Наукового товариства імені Шевченка”¹¹. Та це була лише незначна частина від підготовлених ученим праць. “Я думаю з часом зібрати все, – ділився В. М. Перетц своїми планами з І. Ф. Єрофеевим, – і видати збірник... якщо проживу ще 20 років і підросте до того часу нове покоління, що цікавиться минулим України”¹².

В. М. Перетц також писав І. Ф. Єрофееву, що мріє видати підготовлені ним книги про “Слово о полку Ігоревім” та “Очерки и материалы по истории старинной украинской литературы”. Як видно з листів, І. Ф. Єрофеев пропонував В. М. Перетцу друкувати праці в Харкові, зокрема, статті опублікувати в місячнику “Червоний шлях”, з яким Іван Федорович сам активно співпрацював, а книги видати в “Державному видавництві України”. Від цієї пропозиції В. М. Перетц відмовився, зазначивши, що він “завжди був поза всякої політики”¹³. Учений вважав, що в журналі “Червоний шлях”, концепція якого визначалася партійними органами, та подібних цьому часопису громадсько-політичних виданнях йому немає місця. Щодо “Державного видавництва України”, то В. М. Перетц висловив сумнів, що це видавництво візьметься друкувати працю автора, який мешкає в Ленінграді. Крім того, на його

погляд, державні видавництва уникали друкувати наукові дослідження. Для ілюстрації цієї думки вчений навів приклад із працею іншого свого учня, історика української літератури, фольклориста та етнографа К. О. Копержинського, розвідку якого, що стосувалася українського фольклору, “Державне видавництво України”, за свідченням В. М. Перетца, друкувати відмовилося¹⁴.

Варто зазначити, що книги В. М. Перетца невдовзі побачили світ. Фундаментальна монографія “Слово о полку Ігоревім. Пам’ятка феодальної України-Русі XII віку” у 1926 р. вийшла друком у Києві як видання Історично-філологічного відділу ВУАН, а збірник “Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв.” трьома випусками (1926, 1928, 1929) видало Відділення російської мови і словесності АН СРСР у Ленінграді. З листів можна дізнатися, що ці книги та інші свої праці В. М. Перетц надіслав І. Ф. Єрофееву до Харкова¹⁵. Зі свого боку Іван Федорович надсилав до Ленінграда В. М. Перетцу свої публікації, зокрема, ті, що побачили світ на сторінках журналу “Червоний шлях” (“Перший журналіст на Слобожанщині (В. Г. Маслович)” та ін.)¹⁶ та “Бюлетеня Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди”¹⁷.

Досліджуючи окремі проблеми, І. Ф. Єрофеев, як і раніше, звертався до В. М. Перетца за порадами, консультивався щодо наявності праць з того чи іншого питання, просив надіслати недоступні йому книги чи статті. В. М. Перетц по змозі допомагав своєму колишньому учню. Так, у листі від 11 липня 1924 р. він порадив І. Ф. Єрофееву, який тоді досліджував питання, пов’язані з виданням Острозької Біблії, добре ознайомитися з історією релігійної думки в Україні та Польщі в XVI ст. і вивчити публікації з цієї проблематики польських дослідників, зокрема Т. Грабовського, Мотовича, Ю. Третьяка. Вчений наголосив, що за “цей сюжет братися можна лише гарно підготувавшись”¹⁸. У листі від 10 жовтня 1924 р. В. М. Перетц інформував І. Ф. Єрофеева про книгу М. О. Скабалановича “Про апокрисис Христофора Філолета”, окремі статті М. С. Грушевського, про стан підготовки збірника, присвяченого В. Б. Антоновичу тощо¹⁹.

Тут слід згадати про той лист В. П. Адріанової-Перетц до І. Ф. Єрофеева, точну дату якого не встановлено, але зі змісту листа зрозуміло, що він був написаний у період, коли Іван Федорович працював над розвідкою про стару або народну українську метрологію, яка під назвою “До питання про старі українські міри ваги та грошовий облік” побачила світ у 1927 р. Імовірно, під час роботи над цією статтею І. Ф. Єрофеев звернувся до В. М. Перетца за консультацією, але йому відповіла В. П. Адріанова-Перетц, яка повідомила, що Володимир Миколайович серйозно хворий, та порадила звернутися з питанням про стару метрологію до професора Київського інституту народної освіти В. Ю. Данилевича²⁰.

У листі від 11 липня 1924 р. В. М. Перетц торкнувся ще одного важливого для українських науковців питання, а саме необхідності створення в Ленінграді науково-дослідного інституту (кафедри) українознавства, який би діяв під егідою ВУАН і досліджував українську історію, літературу, мову та мистецтво. І. Ф. Єрофееву він повідомив, що у цій справі неодноразово писав до Харкова академіку Д. І. Багалію та літературознавцю О. І. Білецькому, але відповіді від них не отримав. “У Києві люди жвавіші”, – з досадою констатував В. М. Перетц²¹.

Про більшу інтенсивність наукового життя в Києві, де у 1920-ті роки активно діяла Всеукраїнська академія наук, аніж у Харкові (хоча тоді це місто й було адміністративною столицею України), В. М. Перетц писав І. Ф. Єрофееву і в листі від 26 червня 1927 р.: “Звичайно, в Харкові – столиці – в деякому відношенні краще, але розумовою столицею – завжди був і буде Київ. Не нехтуйте ним. Тут на диво інтенсивне життя – навколо академії: щодня (в травні) засідання з масою цікавих (не халтурних, не рекламних, а справжніх, наукових) доповідей. Те саме буде і в жовтні”²².

Зазначимо, що у 1925 р. В. М. Перетц залишив педагогічну діяльність і зосередився лише на роботі в установах РАН і ВУАН. У 1926 р. його було обрано штатним академіком ВУАН, де він продовжував працювати на кафедрі давнього українського письменства, а в 1927 р. учений організував і очолив Комісію давнього українського письменства ВУАН. Як складова частина Історично-філологічного відділу ВУАН під головуванням В. М. Перетца діяло й Товариство дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді, яке стало справжнім осередком наукового і культурного життя українців у Росії. Вчений, як правило, двічі на рік, у травні-червні та жовтні-листопаді, приїжджав з Ленінграда до Києва й брав участь у сесіях ВУАН, засіданнях Історично-філологічного відділу ВУАН, працював в архівах і бібліотеках улюбленого міста. “Я милуюся нашим старим Києвом кожен раз як буваю в ньому – і сумую, коли довго не бачу”, – зізнався В. М. Перетц у листі І. Ф. Єрофееву від 15 жовтня 1927 р.²³

З листів В. М. Перетца за 1926–1927 рр. дізнаємося, що у цей період І. Ф. Єрофеев мав намір переїхати з Харкова до Києва. Ймовірно, він звернувся до Володимира Миколайовича з проханням допомогти йому знайти у Києві роботу за фахом. Привітавши рішення товариша, В. М. Перетц відверто вказав на свої скромні можливості у вирішенні долі колеги, адже його вплив серед музейників і в “адміністративних колах рівнявся нулю”²⁴. Він радив надіслати листи до установ Києва, у яких мав бажання працювати І. Ф. Єрофеев, додавши до них короткий життєпис і список своїх наукових праць, а також звернутися до київських учених – організаторів музейної справи, як-от: музеєзнавця й етнографа П. П. Курінного та історика мистецтва академіка ВУАН

О. П. Новицького²⁵. В. М. Перетц також написав рекомендацію, у якій зазначив, що І. Ф. Єрофеев добре відомий йому як його “давній учень, автор багатьох наукових праць та сумлінний робітник на полі вивчення культурної історії, мистецтва та фольклору українського народу”²⁶.

Крім того, В. М. Перетц доручив іншому своєму учню – С. І. Маслову, який разом з І. Ф. Єрофеевим відвідував семінарії руської філології в Київському університеті, а з 1926 р. завідував відділом стародруків Всенародної бібліотеки України (нині – НБУВ) і мистецтвознавцю П. М. Попову підшукати Івану Федоровичу місце у Києві. Знаючи, що в 1926 р. І. Ф. Єрофеев планував наукові експедиції до Чернігова, Кам’янка-Подільського, а також Київщиною, В. М. Перетц порадив йому під час подорожі завітати і до Києва та обговорити з місцевими вченими свою справу²⁷. Однак тоді переїхати до Києва І. Ф. Єрофееву так і не вдалося. Це засмутило В. М. Перетца і в листі до Івана Федоровича від 15 жовтня 1927 р. він зазначив: “Я дуже шкодую, що в минулому червні, у зв’язку з переміщеннями в музеї в Києві – Вам не вдалося перевестися. Якщо б Ви перевелися, то і крім іншого в Києві Ваші художні інтереси знайшли б собі більше їжі”²⁸.

Згадуючи художні інтереси І. Ф. Єрофеева, можливо, В. М. Перетц мав на увазі його зацікавленість, як музейного співробітника, етнографічними речами та художніми творами, що їх Іван Федорович збирав у Харкові для колекцій Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди та науково досліджував. Ще у студентські роки І. Ф. Єрофеев відвідував художню школу М. І. Мурашка й, без сумніву, добре розумівся у художній сфері та, напевне, мав сталий інтерес до художньої творчості українських митців. Про це свідчать й публікації вченого в журналі “Червоний шлях”: “Нова колекція писанок в Музеї Слобідської України ім. Сковороди” (1926), “Семирадський та його картина в Слобожанському музею ім. Сковороди” (1926), “Пушкін в малярстві: (новознайдений малюнок в Музеї Слобідської України)” (1927).

Активно досліджував І. Ф. Єрофеев і фонди рукописного відділу Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди. Так, у № 2–3 “Бюлетеня” музею за 1926–1927 рр. побачили світ декілька розвідок ученого, як-от: “Рукописний відділ музею Слобідської України”, “Марина” – один з музейних рукописів”, “Літературно-етнографічний твір В. Г. Масловича”. Низку праць з аналізом віднайдених або маловідомих рукописів І. Ф. Єрофеев опублікував на сторінках “Червоного шляху”: “Спадщина Гоголів-Яновських: (рукописи в Музеї Слобідської України)” (1926), “Новий рукопис Гоголя: (з рукописного відділу Музею Слобідської України)” (1926), “Рукопис О. Шишацького-Ілліча: (з Музею Слобідської України)” (1926), “Список балади П. Гулака-Артемовського “Пан Твардовський”: (з рукописного відділу Музею Слобідської України)” (1927), “Рукописний збірник початку XIX ст.: (Музей Сло-

бідської України)» (1927). Якби І. Ф. Єрофєєву вдалося влаштуватися на роботу до одного з київських музеїв, його можливості щодо виявлення та дослідження художніх творів і рукописів, безперечно, значно б розширилися.

Напевно, деякі свої знахідки, а також статті про них, І. Ф. Єрофєєв надсилав В. М. Перетцу для рецензії. Так, у листі від 26 червня 1927 р. Володимир Миколайович дав згоду переглянути одну з праць І. Ф. Єрофєєва, хоча й зазначив, що він є фахівцем з досить вузької спеціальності, а отже не береться судити про те, чим сам не займався. В. М. Перетц також подякував Івану Федоровичу за надіслані рідкісні речі. Які саме речі надіслав йому І. Ф. Єрофєєв, Володимир Миколайович у листі не вказує, але далі він пише про свій інтерес до книг з історії Стародавньої Русі, української літератури та до українських стародруків і рукописів: «я тепер збираю тільки книги з історії Ст[ародавньої] Р[усі] та укр[аїнської] літ[ератури] і народн[ої] слов[есності]. Від всього нового – відстав безнадійно (всього – не охопиш!). І ще – збираю старовинні рукописи (книги, не документи), маючи на увазі гол[овним] чин[ом] українські»²⁹. Додамо, що В. М. Перетц був видатним колекціонером стародруків і рукописів, для придбання яких учений не шкодував ані зусиль, ані коштів. Стародруки і рукописи він відшукував в антикварних лавках і букіністичних крамницях, купував і обмінював їх у приватних осіб, які нерідко просто дарували пам'ятки писемності видатному науковцю. В. М. Перетцу вдалося зібрати одну із найбільших на той час приватних колекцій стародавніх рукописів, серед яких значна кількість мала українське походження.

В основі інтересу В. М. Перетца до стародруків та стародавніх рукописів лежала його наукова діяльність. Нерідко у пошуках потрібних для роботи рукописів учений здійснював наукові експедиції до різних міст Росії та України. У листі від 9 вересня 1930 р. В. М. Перетц повідомив І. Ф. Єрофєєва про свій можливий приїзд до Харкова між 20 і 28 вересня з метою дослідження рукописів з історії української та російської літератури, що були написані до XVIII ст. і зберігалися в Музеї українського мистецтва, Музеї революції та, можливо, в інших музеях, бібліотеках і архівах міста. Особливо науковця цікавили рукописи Волинського єпархіального древлесховища, що під час Першої світової війни були евакуйовані з Житомира до Харкова та зберігалися в бібліотеці Музею українського мистецтва³⁰.

В. М. Перетц звернувся до І. Ф. Єрофєєва з проханням підшукати житло на час його роботи в Харкові. Володимир Миколайович листувався й з іншими ученими-харків'янами, зокрема Д. І. Багалієм і О. І. Білецьким, але звернутися за допомогою він наважився тільки до свого колишнього учня. «Ви мені до цього часу вважаєтеся молодим...»³¹, – зізнався В. М. Перетц у листі І. Ф. Єрофєєву, з яким він

не бачився понад двадцять років. Напевне, поїздка В. М. Перетца до Харкова таки відбулася й після тривалої розлуки вчені зустрілися. Опоередковано про це свідчить лист Володимира Миколайовича до колишнього свого колеги, професора Київського університету, академіка ВУАН А. М. Лободи від 16 вересня 1930 р., у якому В. М. Перетц інформував: “Післязавтра я їду на тиждень до Харкова, ... щоб дослідити стан рукописних фондів із стародавньої української та російської літератури. При нагоді побуваю у Бузескула і Багалія з візитом і побачуся з моїм старим учнем Єрофеевим, якого і Ви, можливо, пам’ятаєте”³². З листів В. М. Перетца до І. Ф. Єрофеева дізнаємося, що останній неодноразово запрошував Володимира Миколайовича до Харкова, пропонував свої послуги щодо оренди дачі біля міста для літнього відпочинку³³. Але більше побувати в Харкові та поспілкуватися зі своїм учнем, колегою та другом В. М. Перетцу не вдалося.

Зміст листа В. М. Перетца від 16 грудня 1930 р. дає підстави вважати, що І. Ф. Єрофеев того року залишив роботу в Музеї Слобідської України імені Г. С. Сковороди, у якому розпочалася реорганізація, що мала на меті перебудову музейної діяльності на партійних принципах. Невдовзі І. Ф. Єрофеев влаштувався на нову роботу, з чим його і привітав В. М. Перетц: “Дуже я радий, дорогий Іван Федорович, що замість Музею Ви отримали можливість працювати у тій сфері, яка так Вас приваблювала... Від душі бажаю, щоб Ви не розчарувалися”³⁴. Тут, напевне, йдеться про викладацьку роботу І. Ф. Єрофеева у ХІНО, адже в одному з наступних листів В. М. Перетц просив з’ясувати стан здоров’я професора О. І. Білецького, який тривалий час не відповідав на листи Володимира Миколайовича, і з яким І. Ф. Єрофеев мав зустрічатися в ХІНО³⁵. У листі від 11 травня 1932 р. В. М. Перетц поцікавився, чи задовольняє І. Ф. Єрофеева викладацька робота та попросив надіслати до Ленінграда навчальні програми з історії (переважно нової) української й російської літератури, адже йому було цікаво, як у Харкові складають ці програми. Він також попросив прислати “Історію України”, що тоді була видана в Харкові³⁶. Напевне, ці та інші книги були отримані В. М. Перетцем, що засвідчує його лист від 21 травня 1932 р.³⁷

Цікавився В. М. Перетц і науково-дослідною роботою І. Ф. Єрофеева, яку останній не припинив після звільнення з Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди. Володимир Миколайович радив колезі не розпорошувати свої сили між різними галузями науки, а зосередитися на якомусь одному науковому напрямі: “Зі списку Ваших тем бачу, що Ви працюєте і по історії, і по літер[атурі], і по мистецтву, і ще по різних лініях. А чи добре це? Чи не краще зосередитися на чомусь одному, не розкидатися на різні боки. Я це пишу не на догану Вам, аж ніяк, – а до того, що знаю сам, як при розкиданості під час писання не виходить належної зосередженості та ефективності роботи”³⁸.

Обговорювали вчені й питання методології наукової праці. Відповідаючи на запитання І. Ф. Єрофєєва про те, які книги в методологічному відношенні вплинули на наукову діяльність В. М. Перетца та що лягло в основу його власних методологічних поглядів, Володимир Миколайович наголосив: “Таких книг я назвати не можу, хоча повинен сказати, що з часу мого студентства на мене впливали ідеї та живий приклад моїх вчителів, проф[есорів] О. М. Веселовського та О. І. Соболевського, добавлю ще Потебню і книгу Карєєва про літературну еволюцію на Заході; моїм головним фондом були мої нотатки про метод дослідження в різних працях, переважно, з історії ст[ародавньої] [рус]ької [літ]ератури, оскільки мене з дитинства цікавило більш за все питання: “Як це зроблено?”. І вже будучи магістрантом, прочитавши книжки Ланглуа і Саньобоса та ін., я побачив, що не даремно потратив час”³⁹.

У листі В. М. Перетц висловив свою позицію й щодо праць з методології тогочасних марксистів, які, на його думку, головним чином коментували з нової точки зору вже здобутий та опрацьований матеріал, аніж пропонували новий шлях дослідження. В. М. Перетц звернув увагу на те, що автори-марксисты у своїх працях більше декларували, а не розкривали прийоми своєї методології. І в цьому відношенні, підсумовував учений, вони були “важко уразливі, бо легше ходити навколо діла, аніж його робити”⁴⁰. Немало цінного, на погляд В. М. Перетца, можна знайти у творах теоретика марксизму Г. В. Плеханова, зокрема, в його дослідженнях з літератури і мистецтва, та в працях літературознавця й мистецтвознавця, академіка АН СРСР В. М. Фріче. Критично Володимир Миколайович оцінював доробок академіка АН СРСР П. М. Сакуліна, якого він характеризував як “еклектика самого кепського тону”, який намагався поєднати матеріалізм з ідеалізмом, та ще на “старій народницькій підкладці”⁴¹. В. М. Перетц також інформував І. Ф. Єрофєєва, що його учень, літературознавець і бібліограф С. Д. Балухатий підготував покажчик книг і статей з методології та теорії літератури у двох частинах, і на той час уже була видана перша частина цієї праці та друкувалася друга⁴².

У низці листів В. М. Перетц торкнувся питання діяльності Товариства дослідників української історії, писемності та мови в Ленінграді, що з 1928 р. діяло як філія ВУАН, та членства, а згодом й участі у його роботі І. Ф. Єрофєєва. Так, у листі від 16 грудня 1930 р. В. М. Перетц писав про невизначеність з долею Товариства, можливе його реформування та навіть закриття. Однак, про всяк випадок, Володимир Миколайович попросив І. Ф. Єрофєєва надіслати до Ленінграда автобіографію та список своїх друкованих праць, бо у разі продовження діяльності Товариства він мав намір запропонувати обрати І. Ф. Єрофєєва його членом. Інформував В. М. Перетц колегу й про друк третього випуску

“Наукового збірника Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови” (1928, 1929, 1931) та запрошував харків’янина взяти участь у четвертому випуску⁴³, який, на жаль, так і не було видано.

У листі від 22 листопада 1931 р. В. М. Перетц повідомляв І. Ф. Єрофеева, що отримав надіслані ним 3 руб. як членський внесок до Товариства дослідників української історії, писемності та мови в Ленінграді (отже, на той час І. Ф. Єрофеева вже було обрано членом Товариства). Надіслані гроші В. М. Перетц пообіцяв передати скарбнику Товариства та вказав ленінградську адресу Товариства та адресу нових його керівників, до яких надалі мав звертатися І. Ф. Єрофеев, зокрема, й надсилати підготовлені ним наукові реферати, адже сам Володимир Миколайович у цей час вже важко хворів і майже не виходив із дому⁴⁴. Наведена в цьому листі інформація важлива тим, що дає змогу встановити точну дату, коли В. М. Перетц формально відійшов від керівництва Товариством дослідників української історії, писемності та мови в Ленінграді, незмінним головою якого він був з 25 грудня 1921 р. Це питання намагався з’ясувати В. І. Дудко, який у своїй праці⁴⁵ зазначив, що в літературі вказано різні роки відходу В. М. Перетца з посади голови Товариства, зокрема і 1929 р., і 1933 р., а сам дослідник на основі виявлених документів вважав, що це відбулося не раніше другої половини вересня 1930 р.⁴⁶ З листа Володимира Миколайовича дізнаємося, що вибори керівництва Товариства відбулися в січні 1931 р. і головою Товариства замість В. М. Перетца було обрано Б. Ю. Крижанівського, а секретарем – В. В. Дроздовського⁴⁷.

Згортання українізації на початку 1930-х років як в Україні, так і поза її межами мало негативні наслідки й для діяльності Товариства дослідників української історії, писемності та мови в Ленінграді, яке було вилучено із системи ВУАН і підпорядковане Наркомату освіти Росії. Ці зміни, що практично вели до ліквідації Товариства, знайшли відображення у листі В. М. Перетца від 11 травня 1932 р., у якому вчений писав І. Ф. Єрофееву: “Давно я не мав від Вас звісток. З того часу, як Ви писали мені та прислали доповідь, пройшло багато часу. Я встиг добряче похворіти і серцем, і нирками; наше Товариство – змінити свою фізіономію: з колишніх членів залишився тільки секретар В. В. Дроздовський; нові люди, які увійшли в Т[оварист]во – саме ті, які протягом минулого року травили Товариство – не можуть по суті організувати роботу, тому що не мають до наукової роботи з українознавства ніякого відношення. Взагалі – гарна справа провалена із-за характерного для наших українців потягу до склок і низькопробного інтриганства”⁴⁸. Додамо, що останнім головою Товариства був учений секретар Інституту слав’янознавства АН СРСР В. М. Корабльов. У 1933 р. Товариство дослідників української історії, писемності та мови в Ленінграді було

реорганізовано в Українське наукове товариство в Ленінграді, а обидва наступники В. М. Перетца на посаді голови Товариства були заарештовані й свідчили проти Володимира Миколайовича. Товариство трактувалося слідством як контрреволюційний науковий осередок, а робота в ньому стала підставою для арешту його членів.

На початку 1930-х років В. М. Перетц продовжував активно працювати у ВУАН. У листі від 30 липня 1930 р. він інформував І. Ф. Єрофєєва, що перебував у Києві з 14 травня до 22 червня і за цей час зробив декілька наукових доповідей та провів низку засідань, але не дочекався чергової сесії ВУАН, початок роботи якої декілька разів переносився. Це дало підставу вченому зробити висновок, що справи в академії вирішують “люди безвідповідальні”⁴⁹. Нагадаймо, що в 1929 р. під тиском державних органів було розширено склад ВУАН та відбулися позачергові перевибори Президії ВУАН, внаслідок яких до влади в академії прийшли особи, що проводили пропартійну лінію, і керівний стиль яких, як бачимо, не сприймався В. М. Перетцем.

В 1930 р. у ВУАН був створений партійний осередок, розпочалися широкомасштабні “чистки”, під час яких виявлялися та піддавалися нищівній критиці “буржуазні” вчені, представники старої інтелігенції, які ігнорували марксистські методи дослідження. На тлі боротьби з “українським буржуазним націоналізмом” розгорталося шельмування вчених, які працювали в галузі українознавства. Почали згущатися хмари й над головою В. М. Перетца: в академії з’явилася справа з доносами на вченого, а у часописах було опубліковано декілька негативних рецензій на його праці. Невдовзі у Володимира Миколайовича, який інтенсивно працював на ниві українознавства, виникла проблема з публікацією наукових праць. У листі до І. Ф. Єрофєєва від 30 липня 1931 р. він змушений був констатувати: “Для друку маю низку статей, але нема де друкувати”⁵⁰.

В одному із наступних листів, що зберігся без початку, і який, напевне, був написаний в 1932–1933 рр., В. М. Перетц повідомив І. Ф. Єрофєєва, що отримав пропозицію надрукувати одну із своїх археологічних праць у виданнях російської Державної академії історії матеріальної культури, та далі із сумом зазначив: “А що до праць з іст[орії] укр[аїнського] письм[енства] доби феодалізму – гадаю, що мені доведеться забрати їх з собою в домовину”⁵¹. Ці праці, загальний обсяг яких складав 12–14 друк. арк., тоді вже неможливо було надрукувати в Україні. Оскільки статті написані українською мовою, їх складно було опублікувати і в Росії, адже “аматорів цієї мови, – як зазначав В. М. Перетц, – в Лен[інграді] майже нема: бо наукове Т[овариств]о, хоч би й бажало що-небудь надрукувати, та має дуже обмежені можливості... не вистачає грошей”⁵².

У листі В. М. Перетц умістив список своїх неопублікованих статей. Наводимо ці праці, перелік яких розширює наші знання про на-

укову діяльність ученого в останні роки його життя: 1) “Замість передмови: декілька думок про вивчення укр[аїнського] письменства доби феод[алізму] з погляду марксо-лен[інської] теорії”, 2) “Дещо про твори Тодосія Печерського в новому освітленні”, 3) “Нові українські обробки (XVII ст.) давніх слав’яноноруських житій під впливом подій XVI–XVII ст. та польських літературних зразків”, 4) “Житіє кн[язя] чеського Вячеслава в укр[аїнській] обробці XVII ст.”, 5) “Житіє кн[язині] Ольги в укр[аїнській] обробці XVII ст.”, 6) “Житіє кн[язя] Володимира в укр[аїнських] обробках XVI–XVII ст.”, 7) “Невиданий твір митр[ополита] П. Могили “Книга душі” поч[атку] XVII ст.”, 8) “З нотаток до історії українського віршування XVI–XVIII ст.” (додатки до статті: а) “До епіграми Кирила Транкв[іліона] 1640 р.”, б) “Елегія з приводу татарських нападів на Україну, до 1948 р.”, в) “Віршована “похвала” кн[язю] Володимиру 1670 р.”, г) “До історії штучних віршів у XVIII ст.”), 9) “Памфлет на “нових людей” Слобідської України, з пол[овини] XVIII ст.”, 10) “Світські пісні та романси в українському Збірнику з поч[атку] XVIII ст.”⁵³.

В. М. Перетц також інформував І. Ф. Єрофеева про свої наукові плани, зокрема, він мав намір працювати над розвідкою про відгуки класової боротьби в “Учительних евангеліях”, що були дуже популярні в Україні у XVI–XVIII ст., та досліджувати “своєрідну класову оцінку гріхів у відомому творі Гізеля” (тут, імовірно, йдеться про твір І. Гізеля “Мир з богом чоловіку”). Поділився В. М. Перетц з І. Ф. Єрофеевим і своєю мрією здійснити друге видання праці “Слово о полку Ігоревім – пам’ятка феодальної України-Руси XII віку”, в якій, як зазначив Володимир Миколайович, вступ і коментарі від першого видання цієї праці в 1926 р. “зросли не менш як у двое”⁵⁴. Однак цим планам і мріям збутися не судилося.

Намагаючись допомогти своєму вчителю, І. Ф. Єрофеев пропонував В. М. Перетцу спробувати опублікувати збірку його праць в науково-дослідному Інституті Тараса Шевченка в Харкові. Проте Володимир Миколайович відмовився, бо вважав, що інститут навряд чи буде друкувати його статті⁵⁵. Сама ж пропозиція І. Ф. Єрофеева наводить на думку, що він активно співпрацював з Інститутом Тараса Шевченка. Підтверджує цю думку й те, що В. М. Перетц неодноразово надсилав листи І. Ф. Єрофееву на адресу Інституту Тараса Шевченка, а не за місцем проживання Івана Федоровича в Харкові (вул. Коцарська, 33; згодом – Південне селище), де, як зазначав В. М. Перетц, “гинули його листи”⁵⁶.

Отже, і в 1930-х роках В. М. Перетц та І. Ф. Єрофеев регулярно обмінюватися листами. Однією з основних тем їхнього листування була наукова та творча діяльність. Незважаючи на всебічний контроль державно-партійних органів за публікаціями вчених, вони не полишали

наукової праці. Епістолярій В. М. Перетца дає можливість окреслити коло не тільки його наукових інтересів, а й розкриває окремі наукові зацікавлення та напрями діяльності І. Ф. Єрофєєва у цей період. Як засвідчують листи, В. М. Перетц підтримував починання колеги та по змозі йому допомагав. Так, Івану Федоровичу вдалося віднайти переклад поеми Л. Аріосто “Несамовитий Роланд”, який він мав намір досліджувати. На думку В. М. Перетца, це була “гарна знахідка”⁵⁷. Оскільки сам Володимир Миколайович цим твором ніколи не цікавився, то порадив І. Ф. Єрофєєву звернутися за консультацією до П. М. Попова, який тоді завідував відділом рукописів Всенародної бібліотеки України. Досліджуючи фонди Харківського історичного музею, що на початку 1930-х років був створений на базі Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди, І. Ф. Єрофєєв підготував статтю “Рукописи Н. В. Гоголя в Харьковском историческом музее”. Він також працював над виданням твору М. В. Гоголя “Мертвые души”. В рамках роботи над цим проектом В. М. Перетц допоміг І. Ф. Єрофєєву налагодити контакти з керівництвом Літературного музею Інституту російської літератури АН СРСР у Ленінграді та директором Державного літературного музею в Москві В. Д. Бонч-Бруєвичем⁵⁸.

У 1933 р. І. Ф. Єрофєєв зробив другу спробу переїхати до Києва. Цього разу В. М. Перетц у листі від 5 вересня 1933 р. застерігав Івана Федоровича: “Не заздрю Вам, якщо Ви клопочетеся про Київ: там [судячи] з листів дуже важко у різних відношеннях”⁵⁹. А вже 26 січня 1934 р. він вітав І. Ф. Єрофєєва з “переїздом із столиці у столицю”⁶⁰. У Києві Іван Федорович продовжив свою наукову та педагогічну діяльність, викладаючи в медшколах і вузах міста. Мешкав же І. Ф. Єрофєєв під Києвом у смт Ворзель за адресою: вул. 1 Травня, 13/25⁶¹.

Особливий інтерес становлять два листи В. М. Перетца, надіслані І. Ф. Єрофєєву із Саратова, куди 16 червня 1934 р. за вироком Особливої наради при Колегії ОГПУ у сфабрикованій справі “Російської національної партії” вченого було заслано на 3 роки. У листі від 8 листопада 1934 р. Володимир Миколайович пояснив, що тривалий час не відповідав на листи І. Ф. Єрофєєва, оскільки побоювався скомпрометувати Івана Федоровича: “Я і тепер побоююся, як би не скомпрометувати Вас знайомством з такою “небезпечною”, вибачте на слові, людиною, якою мене прославили і видворили до Саратова, без будь-якої участі з мого боку”⁶². Далі В. М. Перетц попередив І. Ф. Єрофєєва, що листи, які він отримав у Саратові, були перлюстровані, та висловив припущення, що переглядаються і його листи, які, як побоювався Володимир Миколайович, могли бути використані для організації гонінь і репресій до осіб, з якими він листувався.

У цьому ж листі В. М. Перетц висловився щодо можливої причини його арешту. Зокрема, вчений припустив, що “інтрига”, яка привела

його до Саратова, мала коріння або в Харкові, або в Києві, де він неохвально відгукувався про “ліваків” в Академії⁶³. І дійсно, Володимир Миколайович принципово відстоював залишки академічної автономії та самостійності ВУАН, виступав проти впливу державних і партійних органів на діяльність як української, так і всесоюзної академії, критично ставився до тих осіб, які були обрані до їх складу не за реальні наукові досягнення, а під тиском влади. Самого ж В. М. Перетца вже на наступний день після вироку, тобто 17 червня 1934 р., рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) виключили зі складу АН СРСР. Невдовзі його було виключено і зі складу ВУАН. Це, безперечно, стало ще одним ударом для Володимира Миколайовича, який написав І. Ф. Єрофєєву: “Чув, що мене вже милі приятелі виключили із ВУАН, хоча я ні сном, ні духом не винен ні в чому”⁶⁴.

З дослідження Ф. Д. Ашніна та В. М. Алпатова про “справу славістів” (так неофіційно називали сфабриковану справу “Російської національної партії”) відомо, що у досьє на В. М. Перетца були зібрані свідчення понад 30 заарештованих у цій справі в Ленінграді, Москві, Києві, Харкові та Краснодарі⁶⁵. Деякі із свідчень стали підставою для фабрикування звинувачень про вченого як активного учасника націоналістичної контрреволюційної організації. З цього приводу В. М. Перетц писав І. Ф. Єрофєєву: “Російський інтелігент, взятий en masse, – “сволота порядна”, а до того ще й “боягузлива”, яка здатна придумати про кого завгодно – все що завгодно, якщо думає, що цим зможе врятувати свою шкіру від можливих неприємностей. Ось Вам і пояснення, як я розлучився з Ленінградом і після двох місяців відсидки... у Москві – опинився тут (у Саратові – *А. Ш.*)”⁶⁶. Додамо, що сам В. М. Перетц під час слідства категорично відкинув усі обвинувачення.

З Москви до Саратова тяжкохворого В. М. Перетца відвезла його дружина В. П. Адріанова-Перетц. У Саратові Володимир Миколайович мешкав за адресою: вул. Кутякова, 80. У листі від 8 липня 1935 р. В. М. Перетц поділився з І. Ф. Єрофєєвим своїми враженнями про місто свого заслання, зокрема, наголосив, що Саратов є містом архіпровінційним, історія та сьогодення якого вченого не зацікавили. Не викликали симпатій у Володимира Миколайовича і мешканці міста, оскільки стара інтелігенція, за його спостереженнями, була боягузлива, а нова – малокультурна⁶⁷. Незважаючи на те, що В. М. Перетц був “єдиний у своєму роді фахівець для Саратова”, вченому-філологу не знайшлося місця ані в педагогічному інституті, ані в університеті міста, його навіть не було прийнято до бібліотеки університету на посаду наукового консультанта, у якому, як знав Володимир Миколайович, бібліотека мала велику потребу⁶⁸.

Але у бібліотеці Саратовського університету увагу В. М. Перетца привернули багаті колекції рукописів, що були зібрані і подаровані уні-

верситету професором І. О. Шляпкіним та бібліофілом П. М. Мальцевим. Володимир Миколайович зробив опис колекції І. О. Шляпкіна, а в учительному збірнику середини XVI ст. із колекції П. М. Мальцева він виявив текст “Слова” Данили Заточника, який дослідив і підготував до публікації. Проте ці останні праці В. М. Перетца не побачили світ за життя вченого, а були опубліковані через 20 з надлишком років, вже після його реабілітації, В. П. Адріановою-Перетц.

На відміну від деяких знайомих В. М. Перетца, що не наважувалися листуватися з вченим під час його заслання до Саратова, І. Ф. Єрофеев до останніх днів життя Володимира Миколайовича намагався підтримувати свого вчителя, листувався з ним, пропонував збирати довідки, необхідні для роботи. У відповідь В. М. Перетц дякував товаришу за те, що не забував його, але відмовлявся від допомоги, бо хвороба вже не давала йому можливості працювати. “Я постійно серйозно хворію, – писав в останньому листі до І. Ф. Єрофеева Володимир Миколайович, – що навіть писання листа надає серцебиття та біль у груди... З квітня, тобто від початку загострення хвороби – ні над чим не працюю... Дякую за пропозиції наводити для мене довідки. Це мене дуже зворушило”⁶⁹.

До В. М. Перетца у Саратов регулярно з Ленінграда приїжджала дружина Варвара Павлівна, яку оминула хвиля репресій. Володимир Миколайович був категорично проти її переїзду до Саратова, бо вважав, що це завадить справі. Але при першій же можливості вона відвідувала чоловіка, що, хоча й на деякий час, а полегшувало життя хворого та майже безпомічного В. М. Перетца. У його листі до друга читаємо: “Зараз зі мною дружина. Це полегшує мій стан – є кому про мене подбати”⁷⁰. Та Володимир Миколайовичу не вдалося подолати тяжку хворобу.

Про обставини смерті В. М. Перетца, його захоронення на Воскресенському кладовищі у Саратові та облаштування могили вченого дізнаємося з листа В. П. Адріанової-Перетц до І. Ф. Єрофеева від 17 грудня 1935 р.: “Вол[одимир] Мик[олайович] помер у ніч з 23 на 24 вересня. Поховали ми його 27-го у Саратові – перевезти не можна було. На кладовищі затишне місце, багато зелені. Я влаштувала перед від’їздом все: зробила цегляне склепіння над могилою, огорожу, плиту. Влаштовано постійний нагляд за порядком, і я отримую звістки, що могила в повному порядку”⁷¹.

Після смерті Володимира Миколайовича розпочалося листування І. Ф. Єрофеева з В. П. Адріановою-Перетц. У своїх листах до Варвари Павлівни І. Ф. Єрофеев тепло згадував свого учителя, просив надіслати йому праці В. М. Перетца та фотографії вченого, запрошував В. П. Адріанову-Перетц до Києва. Не має сумніву, що у часи, коли на В. М. Перетца було навішено ярлики “контрреволюціонера” та “реак-

ціонера”, а ім’я вченого дехто з його колишніх слухачів і знайомих не наважувався згадувати, ці листи зі світлими спогадами про В. М. Перетца та словами підтримки були дуже важливі для Варвари Павлівни. 12 квітня 1936 р., відповідаючи на лист І. Ф. Єрофєєва, вона зазначила: “Дякую за теплий лист. Так задушевно, як Ви, із киян ніхто, крім братів Маслових (С. І. та В. І. Маслови – *А. Ш.*) не озивається та не згадує про Вол[одимира] Мик[олайовича]. Доходять до мене відгомони тих гидот, котрі незаслужено бруднять його пам’ять. Зображати діяльність Вол[одимира] Мик[олайовича] в Київському університеті як реакційну можуть тільки явні негідники, а вони, на жаль, є серед його якщо не безпосередніх учнів, то слухачів. Все це додає гіркоти до зовсім свіжого ще горя. Тим цінніші такі спогади про нашого спільного вчителя як Ваші”⁷².

В. П. Адріанова-Перетц, як старший науковий співробітник відділу давньоруської літератури Інституту російської літератури АН СРСР і один із лідерів колективу інституту, провадила активну наукову діяльність, брала дієву участь у багатьох наукових проектах інституту, вирішувала численні організаційні питання відділу. Крім того, з лютого 1936 р. вона готувала до друку рукопис однієї з останніх праць В. М. Перетца, а саме опис колекції І. О. Шляпкіна в бібліотеці Саратовського університету, бо отримала повідомлення із Саратова про можливість її опублікувати. “Довелось хутко його (рукопис праці – *А. Ш.*) завершити (там залишалися різні довідки), – інформувала І. Ф. Єрофєєва Варвара Павлівна, – потім переписати на машинці самій, оскільки жодна машиністка такого рукопису не здолала б. А це 25 друк. арк. Судіть самі, як це при звичайному великому моєму навантаженні”⁷³. Проте, як було зазначено вище, цю працю В. М. Перетца вдалося надрукувати лише через декілька десятків років.

Наукова праця та клопоти над упорядкуванням творчого спадку чоловіка потребували багато часу, і тому не відразу, та все ж В. П. Адріанова-Перетц виконала прохання І. Ф. Єрофєєва і надіслала до Києва примірники усіх праць В. М. Перетца, які вдалося віднайти після смерті вченого, його фотографії гімназійного та студентського періоду та часу роботи у Київському університеті, фотознімок могили Володимира Миколайовича. Але В. П. Адріанова-Перетц відмовилася приїжджати до Києва, де, як вона писала, все нагадуватиме їй “не тільки хороші часи”, а й те “гидке”, що “відбулося в останні роки по відношенню до Вол[одимира] М[иколайовича]”⁷⁴.

Зі свого боку І. Ф. Єрофєєв надіслав Варварі Павлівні лист В. М. Перетца, ймовірно, той останній, що був надісланий йому із Саратова, у якому Володимир Миколайович критично висловився щодо саратовської інтелігенції та з вдячністю згадав про свою дружину. Цей лист став приводом до цікавих спогадів В. П. Адріанової-Перетц про

Володимира Миколайовича: “Він (лист – А. III.) написаний при мені, через три дні після того, як я приїхала до нього (В. М. Перетца – А. III.) на канікули – останнє наше літо разом. А я все ще не можу наважитися перечитати його саратовські листи, яких у мене накопилось за рік більше двохсот. У них він увесь – з його вірою в майбутнє та презирством до людей, які дивляться назад. У Саратові його особливо обтяжувало те, що навкруги більше було таких “задоп’ятів”, як він їх називав. І Ваш лист говорить про те ж”⁷⁵.

З листа В. П. Адріанової-Перетц від 31 травня 1936 р. дізнаємося, що того року у Івана Федоровича померла дружина. Ця трагічна обставина ще більше зблизила вчених. Тепер вже Варвара Павлівна всіляко намагалася підтримати І. Ф. Єрофеева: “Я думаю, Ви і без зайвих слів зрозумієте, що і без особистого знайомства я розумію й глибоко співчуваю Вашому горю. Ніякою роботою не заглушити почуття самотності. А ми з Володимиром Миколайовичем йшли рядом та, головне, працювали разом 25 років і три місяця. Саме тепер, коли так багато роботи, і так вона стає цікавою та захоплюючою, особливо не вистачає мені мого вчителя і друга. Звичка ділитися кожною думкою – не зживається. У Вас хоч донька залишилася, а у мене – тільки книги Вол[одимира] Мик[олайовича]”⁷⁶.

Останні два листи В. П. Адріанової-Перетц до І. Ф. Єрофеева висвітлюють наукову співпрацю вчених, які обмінювалися інформацією про творчу діяльність, підготовленими працями та думками щодо них, відшукували один для одного необхідні для роботи матеріали. Так, у листі від 18 жовтня 1938 р. В. П. Адріанова-Перетц попросила І. Ф. Єрофеева надіслати їй відомості з київських видань про українського письменника-полеміста Івана Вишенського, у яких була “кровно” зацікавлена⁷⁷, а в листі від 21 березня 1941 р. подякувала Івану Федоровичу за надіслану статтю вченого про талановиту співачку та актрису Є. П. Кадміну, зазначивши, що праця написана “свіжо та інтересно”⁷⁸. У останньому листі В. П. Адріанова-Перетц наголошувала, що, незважаючи на велике навантаження у роботі, вона “завжди рада допомогти” Івану Федоровичу. Зокрема, Варвара Павлівна порадила І. Ф. Єрофееву, який тоді працював над історією шкільного театру, для ілюстрації його дослідження використати алегоричні гравюри філософсько-богословського твору “Іфіка Ієрополітика”, вона відшукувала інформацію про театральних діячів, надсилала до Києва необхідну Івану Федоровичу наукову літературу⁷⁹. Додамо, що під час обговорення наукових проблем обоє вчені, зазвичай, зверталися до праць та ідей свого вчителя, засвідчуючи, таким чином, актуальність творчого спадку Володимира Миколайовича Перетца.

Отже, листи В. М. Перетца та В. П. Адріанової-Перетц до І. Ф. Єрофеева є важливим джерелом вивчення життя та наукової діяльності цих

учених, що уможливило реконструкцію недостатньо досліджених сторінок їхніх біографій та творчості. Епістолярій висвітлює наполегливу працю науковців на ниві українознавства, їхню творчу співпрацю та дружні стосунки, що витримали випробування часом.

¹ ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф. 33. Од. зб. 6665–6670, 8071–8090.

² Там само. Од. зб. 8071.

³ *Робинсон М. А., Сазонова Л. И.* О судьбе гуманитарной науки в 20-е годы по письмам В. Н. Перетца М. Н. Сперанскому//Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1993. Т. 48. С. 458–471; *Васильюк О. Д.* Листи В. Перетца до А. Кримського у фондах Інституту рукопису НБУВ//Східний світ. 2010. № 3. С. 5–9; *Шаповал А. І.* Діяльність В. М. Перетца щодо збереження українських історико-культурних пам'яток (за матеріалами епістолярію вченого)//Київські історичні студії: зб. наук. праць. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. № 1. С. 135–140; *Шмидт С. О.* Письма В. П. Адриановой-Перетц М. Н. Тихомирову//Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1993. Т. 48. С. 472–485 та ін.

⁴ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8071. Арк. 1.

⁵ Семинарий русской филологии при императорском университете Святого Владимира под руководством профессора В. Н. Перетца. Первое пятилетие. Киев, 1912. С. 9.

⁶ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8072. Арк. 1; Од. зб. 8073. Арк. 1.

⁷ Там само. Ф. X. Од. зб. 32919. Арк. 19.

⁸ Там само. Ф. 33. Од. зб. 8074. Арк. 1–1зв.

⁹ Там само. Ф. X. Од. зб. 32355. Арк. 1–1зв.

¹⁰ Там само. Од. зб. 32355. Арк. 1.

¹¹ Там само. Ф. 33. Од. зб. 8075. Арк. 1–2зв.; Од. зб. 8076. Арк. 1–2зв.

¹² Там само. Од. зб. 8076. Арк. 2.

¹³ Там само. Арк. 1зв.

¹⁴ Там само. Арк. 1–2.

¹⁵ Там само. Од. зб. 8081. Арк. 1.

¹⁶ Там само. Од. зб. 8077. Арк. 2.

¹⁷ Там само. Од. зб. 8081. Арк. 1зв.

¹⁸ Там само. Од. зб. 8075. Арк. 1зв.–2.

¹⁹ Там само. Од. зб. 8076. Арк. 1.

²⁰ Там само. Од. зб. 6665. Арк. 1.

²¹ Там само. Од. зб. 8075. Арк. 2зв.

²² Там само. Од. зб. 8078. Арк. 2–2зв.

²³ Там само. Од. зб. 8079. Арк. 2.

²⁴ Там само. Од. зб. 8077. Арк. 1; Од. зб. 8078. Арк. 1.

²⁵ Там само. Од. зб. 8078. Арк. 1.

²⁶ *Сарана Ф.* Вшануймо його працю//Літературна Україна. 1972. 6 жовтня.

²⁷ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8077. Арк. 1, 2; Од. зб. 8078. Арк. 1–1зв.

²⁸ Там само. Од. зб. 8079. Арк. 1зв.–2.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. Од. зб. 8080. Арк. 1–2зв.

- ³¹ Там само. Арк. 2зв.
- ³² Там само. Ф. 37. Од. зб. 109. Арк. 1зв.–2.
- ³³ Там само. Од. зб. 8081. Арк. 1зв.; Од. зб. 8084. Арк. 1; Од. зб. 8085. Арк. 1.
- ³⁴ Там само. Од. зб. 8081. Арк. 1.
- ³⁵ Там само. Од. зб. 8084. Арк. 1.
- ³⁶ Там само. Арк. 1–1зв.
- ³⁷ Там само. Од. зб. 8085. Арк. 1.
- ³⁸ Там само. Од. зб. 8084. Арк. 1зв.
- ³⁹ Там само. Од. зб. 8081. Арк. 1.
- ⁴⁰ Там само. Арк. 1зв.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Там само. Од. зб. 8081. Арк. 1зв.
- ⁴⁴ Там само. Од. зб. 8083. Арк. 1.
- ⁴⁵ *Дудко В.* Проспект невиданого збірника Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді//Київська старовина. 1997. № 1–2. С. 48–56.
- ⁴⁶ Там само. С. 48–49.
- ⁴⁷ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8083. Арк. 1.
- ⁴⁸ Там само. Од. зб. 8084. Арк. 1.
- ⁴⁹ Там само. Од. зб. 8082. Арк. 1.
- ⁵⁰ Там само. Арк. 2.
- ⁵¹ Там само. Од. зб. 8086. Арк. 1.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Там само. Арк. 1зв.
- ⁵⁵ Там само. Арк. 1.
- ⁵⁶ Там само. Арк. 1зв.
- ⁵⁷ Там само. Од. зб. 8082. Арк. 1–1зв.
- ⁵⁸ Там само. Од. зб. 8088. Арк. 1.
- ⁵⁹ Там само. Од. зб. 8087. Арк. 1.
- ⁶⁰ Там само. Од. зб. 8088. Арк. 1.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Там само. Од. зб. 8089. Арк. 1.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Там само. Арк. 1зв.
- ⁶⁵ *Ашин Ф. Д., Алтатов В. М.* “Дело славистов”. 30-е годы. Москва: На-следие, 1994. С. 102.
- ⁶⁶ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8089. Арк. 1зв.
- ⁶⁷ Там само. Од. зб. 8090. Арк. 1.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Там само. Арк. 1–1зв.
- ⁷⁰ Там само. Арк. 1зв.
- ⁷¹ Там само. Од. зб. 6666. Арк. 1.
- ⁷² Там само. Од. зб. 6667. Арк. 1.
- ⁷³ Там само. Арк. 2.
- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ Там само. Од. зб. 6668. Арк. 1зв.
- ⁷⁶ Там само. Арк. 1.

⁷⁷ Там само. Од. зб. 6669. Арк. 1зв.

⁷⁸ Там само. Од. зб. 6670. Арк. 1.

⁷⁹ Там само. Арк. 1зв.

The article analyzes the letters of V. M. Peretz and V. P. Adrianova-Peretz to I. F. Erofeev, which are sources for researching life, activities and creative heritage of the scientists. The epistolary documents are stored in the collection of the Institute of Manuscripts of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine.

Key words: V. M. Peretz; V. P. Adrianova-Peretz; I. F. Erofeev; the epistolary; All-Ukrainian Academy of Sciences.

УДК 930.253:94](477)“1946/1947”

І. В. ЖУРЖА*

**ЛИСТИ ГРОМАДЯН ДО ОРГАНІВ ВЛАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО
ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДУ 1946–1947 РОКІВ
(за документами Центрального державного
архіву громадських об'єднань України)**

Коротко охарактеризовано комплекс документів ЦДАГО України про голод 1946–1947 рр. Представлено добірку листів і заяв громадян до центральних органів влади, в яких ідеться про складне продовольче становище та голод серед населення міст і сіл УРСР.

Ключові слова: голод 1946–1947 рр.; листи; заяви; документи; ЦДАГО України.

У повоєнний час на українські землі втретє за 25 років прийшов масовий голод. Він був викликаний цілим комплексом факторів: руйнівні наслідки Другої світової війни, сильна посуха і, як наслідок, – неврожай, що посилювалися жорсткою сталінською політикою хлібозаготівель. Влітку 1946 р., коли очевидним був факт надзвичайно низького врожаю у республіці, союзна влада прийняла рішення про збільшення плану обов'язкових поставок зерна державі¹ та вдалася до репресивних методів задля його виконання. З українських областей, що вже мали значні продовольчі труднощі та знаходилися на межі масового голоду, зерно, вилучене силою, відправлялося до сусідніх республік та країн.

Пік голоду прийшовся на зиму 1946–1947 рр. та весну і літо 1947 р. Найбільше він вразив Вінницьку, Ворошиловградську (нині Луганську), Дніпропетровську, Запорізьку, Ізмаїльську, Кам'янець-Подільську (нині Хмельницьку), Миколаївську, Одеську, Полтавську, Сталінську (нині Донецьку), Харківську, Херсонську, Чернівецьку та Чернігівську області². Тут було зафіксовано найбільшу кількість хворих на дистрофію та зареєстровані випадки канібалізму. Наприклад, у довідці начальника Управління МВС УРСР по Дніпропетровській області Шліхти інспектору Управління з перевіряння партійних органів ЦК КП(б)У Сахарову

* *Журжа Ірина Валеріївна* – кандидат історичних наук, головний науковий співробітник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

від 29 серпня 1947 р. про факти дистрофії та пов'язані з нею наслідки у містах і районах Дніпропетровської області, повідомлялося про 12 випадків канібалізму, що були зафіксовані в області протягом січня – серпня 1947 р.³ Кількість загиблих у ті страшні роки достеменно не встановлена й досі. Дослідники подають різні цифри: від 100 тис. до понад 1 млн осіб⁴.

Документи Національного архівного фонду (НАФ) є унікальним джерелом для комплексного дослідження голоду 1946–1947 рр. на українських землях. Значний їх масив зберігається у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Вони відклалися у фонді № 1 “Центральний комітет Комуністичної партії України” (описи: № 6 “Протоколи засідань Політбюро ЦК і матеріали до них”, № 16 “Протоколи засідань Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК Компартії України і матеріали до них (окрема папка)”, № 23 “Документи загального відділу (особливий сектор) ЦК Компартії України (секретна частина)”, № 30 “Документи загального відділу ЦК Компартії України (несекретна частина)”, № 41 “Документи загального відділу ЦК Компартії України (листи і заяви трудящих, надіслані до ЦК Компартії України), № 46 “Документи відділу організаційно-партійної роботи ЦК Компартії України”, № 70 “Документи відділу агітації і пропаганди ЦК Компартії України”, № 80 “Документи сільськогосподарського відділу ЦК Компартії України”, № 81 “Документи відділу торгово-фінансових і планових органів ЦК Компартії України”). Умовно їх можна розділити на кілька груп. Перша – документи вищих органів влади УРСР – представлена постановами ЦК КП(б)У, спільними постановами ЦК КП(б)У та Ради Народних Комісарів/Ради Міністрів (РНК/РМ) УРСР, доповідними записками, повідомленнями, довідками, звітами, листами і телеграмами керівників УРСР до союзних органів та особисто Й. Сталіна. Перші спільні постанови ЦК КП(б)У і РМ УРСР з питань хлібозаготівель були ухвалені на виконання відповідних союзних постанов. Зокрема, 17 серпня 1946 р., у відповідь на постанову РМ СРСР та ЦК ВКП(б) від 13 серпня 1946 р. республіканські органи влади прийняли постанову “Про хлібозаготівлі по Українській РСР”, якою ухвалили нове збільшення розмірів обов'язкових поставок зерна в межах до 100% у колгоспах з високим врожаєм⁵.

Основна тематика документів цієї групи стосується перебігу посівних та збиральних кампаній, ходу хлібозаготівлі у республіці загалом чи в окремих областях, виконання планів здавання хліба державі, виділення насінневих позик господарствам УРСР тощо. Серед них – доповідні записки: голови РМ УРСР, першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова Й. Сталіну про хлібозаготівлі в колгоспах та селянських господарствах західних, Ізмаїльської та Чернівецької областей УРСР станом на 1 серпня 1946 р. (датована не раніше 1 серпня 1946 р.)⁶; про

необхідність дозволу на видачу, в якості позики, насіннєвого матеріалу колгоспам і радгоспам областей УРСР, що постраждали від несприятливих погодних умов та не мають обмінних фондів зернових культур (датована не пізніше 26 січня 1946 р.)⁷; доповідна записка М. Хрущова і першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича Й. Сталіну про ситуацію в Ізмаїльській, Чернівецькій та західних областях УРСР після проведених заходів з оподаткування куркульських господарств (датована не пізніше 1947 р.)⁸ тощо. Показовою є доповідна записка М. Хрущова, Л. Кагановича та уповноваженого Міністерства заготівлі СРСР по УРСР В. Калашнікова Й. Сталіну від 10 жовтня 1947 р. про дострокове виконання планів хлібоздачі колгоспами та селянськими господарствами, в якій повідомлялося, що станом на 10 жовтня 1947 р. план виконано на 100,3% та триває понадпланове здавання хліба державі⁹.

Основний масив постанов РМ СРСР і ЦК ВКП(б) зберігається в центральних архівах Російської Федерації, доступ до яких, за сучасних умов, є для українських дослідників проблематичним. Тому надзвичайну цінність мають копії постанов РМ СРСР і ЦК ВКП(б), що зберігаються у ЦДАГО України. Це, наприклад, копія постанови РМ СРСР та ЦК ВКП(б) від 16 вересня 1946 р., якою всім міністерствам та відомствам СРСР заборонялося підвищувати встановлені ставки заробітної плати, норми продовольчого та промтоварного забезпечення за картками, запроваджувати зустрічний продаж товарів при закупівлі та заготівлі сільськогосподарської продукції і сировини¹⁰.

Друга група – документи відділів ЦК КП(б)У, міністерств і відомств УРСР та інших органів влади – охоплює широке коло питань. Так, документи сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У: доповідні записки, повідомлення, зведення, таблиці тощо, серед іншого, дозволяють відтворити перебіг посівних і збиральних кампаній та хід хлібозаготівель по областях УРСР фактично день за днем; доповідні записки і повідомлення уповноважених із хлібозаготівель свідчать про ситуацію на місцях; довідки, повідомлення профільних міністерств висвітлюють стан розвитку сільського господарства у республіці.

Окремої уваги заслуговують повідомлення про важке продовольче становище, опухання, захворювання на дистрофію, канібалізм та смертність серед населення України. Зокрема: лист прокурора УРСР Р. Руденка секретарю ЦК КП(б)У Д. Коротченку про факти голодування колгоспників колгоспу ім. Куйбишева Широківського р-ну Дніпропетровської області від 21 грудня 1946 р.¹¹; довідка начальника Управління міліції МВС УРСР м. Дніпропетровська Яковенка інспектору Управління з перевіряння партійних органів ЦК КП(б)У Сахарову від 31 серпня 1947 р.¹² про роботу органів міліції міста щодо осіб, які займаються жебрацтвом, бродяжництвом, а також безпритульних і бездоглядних дітей, у т. ч. й хворих на дистрофію тощо.

Значна кількість документів свідчить про відвантаження сільсько-господарської продукції з УРСР до інших радянських республік. Зокрема, лист уповноваженого з відвантаження зерна із Української РСР у Молдавську РСР, заступника секретаря ЦК КП(б)М Смірнова Л. Кагановичу від 12 березня 1947 р.¹³ про відвантаження продовольства та насіннєвого зерна для МРСР; телеграма першого секретаря Смоленського обкому ВКП(б) Д. Попова М. Хрущову від 13 липня 1946 р.¹⁴ з проханням сприяти терміновому відвантаженню зерна з Херсонської та Кіровоградської областей для Смоленської області; довідка про відвантаження зерна і продукції в Молдавію станом на 24 лютого 1947 р. (датована не раніше 24 лютого 1947 р.)¹⁵ та ін.

До третьої групи документів відносяться довідки, листи, телеграми, звіти, повідомлення, доповідні записки, зведення обласного і районного керівництва до ЦК КП(б)У та РМ УРСР. У них повідомлялося про хід посівних та збиральних кампаній, виконання плану хлібоздачі, виконання постанов ЦК КП(б)У та РМ УРСР тощо. Їх аналіз свідчить, що більшість областей УРСР мали недостатню кількість насіння для сівби у 1946–1947 рр., а їх керівництво неодноразово зверталося з проханням про виділення насіннєвої позики. Про це, зокрема, свідчать: доповідна записка голови виконавчого комітету Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих В. Іщенка та секретаря Кіровоградського обласного комітету КП(б)У Ф. Горенкова М. Хрущову від 25 січня 1946 р.¹⁶; телеграма секретаря Харківського обласного комітету КП(б)У Максимова у ЦК КП(б)У від 30 травня 1946 р.¹⁷ про виділення колгоспам Харківської області насіннєвої позики проса; доповідна записка голови виконавчого комітету Полтавської обласної ради депутатів трудящих І. Мартиненка та секретаря Полтавського обласного комітету КП(б)У В. Маркова Д. Коротченку від 3 січня 1947 р.¹⁸ про виділення насіннєвої позики колгоспам області для весняної сівби 1947 р.; доповідна записка секретаря Дніпропетровського обласного комітету КП(б)У П. Найдьонова М. Хрущову та Д. Коротченку від 4 січня 1947 р.¹⁹ про виділення насіннєвої позики колгоспам і радгоспам Дніпропетровської області для весняної сівби 1947 р.; доповідна записка секретаря Тернопільського обласного комітету КП(б)У І. Компанця М. Хрущову про виділення насіннєвої позики колгоспам та радгоспам Тернопільської області для весняної сівби 1947 р. (датована не пізніше 21 січня 1947 р.)²⁰; телеграма секретаря Одеського обласного комітету КП(б)У О. Кириченка секретареві ЦК КП(б)У М. Патолічеву від 16 червня 1947 р.²¹ про необхідність вирішення питання щодо виділення та відвантаження зернової продовольчої позики для колгоспів області; доповідна записка секретаря Кам'янець-Подільського обласного комітету КП(б)У А. Устенка Д. Коротченку про видачу авансом насіння колгоспами області (датована не пізніше 30 липня 1947 р.)²² тощо.

Четверта група документів – листи і заяви громадян до центральних органів влади. Зазвичай їх адресатами виступало керівництво УРСР, також нерідко трапляються листи, направлені до союзного керівництва, зокрема, особисто Й. Сталіну. Такі листи були повернені з Москви до ЦК КП(б)У з вимогою розібратися у ситуації. Вони, як правило, містять вихідні дані, проте зустрічаються й анонімні повідомлення, автори яких, побоюючись негативних наслідків, побажали залишитися невідомими. Переважна більшість звернень, принаймні формально, не залишилася без уваги, про що свідчать наявні у справах документи з їх перевірки відповідними органами.

У листах люди, здебільшого з сільської місцевості, скаржилися на зубожіння і голод, благали про допомогу з продовольством та насінням для посівних. Про скруту повідомляли і мешканці міст. Так, у листі групи інструкторів Дрогобицького обласного комітету КП(б)У Л. Кагановичу від 14 березня 1947 р. йдеться про зловживання місцевого керівництва під час голоду серед населення²³. З листом до Й. Сталіна про складне матеріальне становище та голод, датованим не пізніше 19 серпня 1947 р., зверталися “старі” більшовики м. Одеси²⁴; до нього ж адресували прохання про надання продовольчої допомоги робітники заводу “Червона Зірка” м. Кіровограда (датоване не пізніше 30 грудня 1947 р.)²⁵

На окрему увагу заслуговують листи селян, які скаржилися на незаконні, на їх думку, дії уповноважених із хлібозаготівлі і представників місцевої влади²⁶, що вміщені нижче. Документи подаються без скорочень, мовою оригіналу із збереженням мовно-стилістичних особливостей згідно з сучасною орфографією і пунктуацією. Лише в окремих випадках опущено тексти, що не мають прямого відношення до теми публікації. Явні помилки виправлені без застереження.

№ 1

**Колективний лист
колгоспників колгоспу ім. Тельмана Зелено-Гайської
селищної ради Томаківського району Дніпропетровської області
М. Хрущову з проханням видати у позику до нового врожаю
зерно і надати продовольчу допомогу**

9 березня 1946 р.

Никите Сергеевичу Хрущеву

От колхозников колхоза им. Тельмана Зелено-Гайского с/с Томаковского
района Днепропетровской области.

Дорогой Никита Сергеевич

Мы, колхозники колхоза им. Тельмана с большой радостью готовимся
встретить день весенней посевной кампании 1946, как первую мирную вес-

ну, после такой кровопролитной войны с немецкими фашистами. Многие из нас недосчитывают в своих семьях отцов, мужей, братьев, сыновей, это очень большое для нас горе, но как не трудно было во время войны, мы все пережили невзгоды, отрывая буквально от своей доли хлеба и отдавая его для Армии победительницы. И вот сейчас так же трудно после окончания войны подходят тяжелые весенние работы, но работа нам не страшна, пугает нас то, что у нас нечего кушать. И мы к весне подходим без фуража для тягловой силы и без куска хлеба для людей. Мы уже обращались к местным властям, чтобы отпустили для нас ссуды, но нам категорически отказали, говорят – не дадим, хотя бы вы просили для посевматериала и вот это нас сомневает. Неужели нет у нас в стране хлебного запаса? Чтобы отпустить в заем для колхозников до нового урожая, ведь очень трудно голодному человеку работать. Мы просим Вас, Никита Сергеевич, проверить наше состояние жизни и оказать продовольственную помощь, дабы мы не остались без защиты с Вашей стороны.

9. 03. 1946 г.

Подписали:

1. (Невмывака Пелагея)
2. (Гречек Анастасия)
3. (Клюйко Ольга)

4. (Юрченко Анна)
5. (Ткаченко Мария)
6. (Кох Михаил)

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 15. Арк. 122, 122зв. Оригінал. Рукопис.

До листа додаються документи:

1. Резолюція заступника голови РМ УРСР В. Старченка начальнику сектора заготівель Управління справами РМ УРСР Глущенку про подання пропозицій стосовно цього листа (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 15. Арк. 123).

2. Засвідчена копія колективного листа колгоспників колгоспу ім. Тельмана Зелено-Гайської селищної ради Томаківського р-ну Дніпропетровської обл. М. Хрущову з проханням видати в позику до нового врожаю зерно і надати продовольчу допомогу. 9 берез. 1946 р. (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 15. Арк. 124–125).

3. Доповідна записка начальника сектора заготівель Управління справами РМ УРСР Глущенка в особливий сектор ЦК КП(б)У від 3 квіт. 1946 р. про обсяг продовольчої допомоги колгоспам Дніпропетровської обл., наданої відповідно до постанови РМ УРСР № 737 від 25 лип. 1946 р. (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 15. Арк. 126).

№ 2

Лист

капітана Червоної Армії М. Очколяса М. Хрущову про скрутне економічне становище та голод серед колгоспників колгоспу “Правда” с. Безбородьки Гельмязівського району Полтавської області

Гельмязовский р/н
с. Безбородьки
к-з “Правда”
Очколяс

7 жовтня 1946 р.

7. 10. 1946 года

г. Киев, секретарю
ЦК КП(б)У Н. С. Хрущову

Дорогой Никита Сергеевич!

Я очень извиняюсь, что лично к Вам пишу настоящее обращение, но я нашел нужным писать только к Вам и надеюсь, что Вы прочтете это и примите соответствующие меры для устранения ниженаписанного. Лично я военно-служащий, офицер Красной Армии, член партии с 1941 года. Прибыл в отпуск в свое село Безбородьки Гельмязовского района Полтавской области колхоз "Правда", где работал до 1939 года, а затем призван в Красную Армию.

Что мне бросилось в глаза, когда я прибыл в это село: первое, что колхозники на 50% уже на сегодняшний день остались без хлеба и живут за счет того, что воруют. В колхозе самими колхозниками происходит сплошное воровство как-то: покушать, протопить и т. д. Надежд на то, что колхозники будут обеспечены необходимым довольствием, нет никаких, потому что с колхоза вывезли даже последнее, скот и лошади, которые в колхозе также в малоудовлетворительном состоянии.

Второе: Колхозники буквально с плохим настроением и ведут всевозможные разговоры о "войне", о том, что "с голода придется погибать", о том, что "правительство забыло о колхозниках" и целый ряд разных нелепых слов можно услышать от колхозников.

Мне приходилось беседовать с многими колхозниками, как то Евсеевский Мефодий, Яровенко Федос, Стадник Николай и другие, которые рассказывали мне о положении, как местные органы власти себя обеспечивают всем необходимым, а о колхозниках не заботятся.

Настроение у большинства колхозников – уехать на производство, но их не отпускают и колхозники с этого пустили разговор – это специально так делается, немцы всех не выбили, так теперь нас хотят с голода умертвить.

На собраниях колхозникам выступать не дают, вопросы задавать запрещают, хотя эти собрания бывают в 4–5 месяцев одно.

Убедившись в этом сам, посмотрев на жизнь колхозников, на их обеспечение, прислушавшись к разговорам и настроениям колхозников, я, как коммунист, воин Красной Армии не мог это все так оставить, решил об этом сообщить лично Вам, дорогой Никита Сергеевич, через настоящее письмо, еще раз попросив извинение за мое обращение к Вам. Надеюсь, что с Вашей стороны будут приняты соответствующие меры, и Вы пошлете своего представителя в данный район и село для проверки вышеизложенных фактов. Одновременно прошу Вас сообщить о получении моего обращения по адресу:

Полтавская обл.
Гельмязовский район
с. Безбородьки
к-з "Правда"
Очколяс Николай Семенович

Если меня дома не будет, то мои родственники (мать) получит и перешлет мне по месту службы.

Еще раз прошу извинения, с приветом к Вам.

7. 10. 1946 р.

Капитан (Очколяс)

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 11. Арк. 50–51зв. Оригінал. Рукопис.

До листа додається документ:

Повідомлення працівника апарату ЦК КП(б)У Г. Шуйського секретареві ЦК КП(б)У К. Литвину про направлення, за дорученням М. Хрущова, листа капітана Червоної Армії М. Очколяса щодо скрутного економічного становища та голод серед колгоспників колгоспу "Правда" с. Безбородьки Гельмязівського р-ну Полтавської обл. від 7 жовтня 1946 р. та необхідність внесення пропозицій про покращення агітаційно-масової роботи на селі у зимовий період. 20 листопада 1946 р. (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 11. Арк. 52)

№ 3

Анонімний лист

М. Хрущову про зловживання місцевої влади під час хлібозаготівлі в Порицькому районі Волинської області та складне продовольче становище селян в Україні

[Не пізніше 25 листопада 1946 р.]

ЦК КП(б)У

М. С. Хрущову

Я з дитинства відданий радянській владі і радянському народу. Прізвища не буду писати тому лише, щоб не перехопив хто із ворогів радянського народу і після не ганявся за мною, щоб мене усунути. Я багато почав проїжджати по селах і городах нашої любимої батьківщини і бачачи на кожному кроці, на кожному місці, сльози, нещастя і кров наших братів і сестер я рішив бути безустанним інформатором, щоб ви запобігли цьому злу, де народ пропадає з голоду і нещастя і як відносяться нібито радянські робітники, партійні робітники до мас селян? Я усе напишу і візьму за приклад пограничний Порицький район, де заступник голови району тов. Гавриш, секретар РК КП(б)У Косирук і де воно так робиться скрізь по цілій західній Україні, забирають від селян хліб, селяни здали поставку, додали добавку поставки. Було по 3 центнери з га, добавку дали 50%. Тепер чи хто дав чи ні так преподобний Гавриш і другі їздять по селах з пістолетами і автоматами і стріляють та катують людей і заметають усе під метьолку. Дати нам не дали і трыпки одної, щоб перевдягнутися. Хіба ж це допустимо у радянській владі? Хіба ж вони справжні патріоти і відданці радянського народу, хіба ж вони добра народного хочуть. Вони ведуть наших селян, робітників до гибелі, до гибелі державу. А там більше прискорюють собі кінець, бо народ може не видержати такого насильства і грабежів, ще хуже ніж гестапо.

А що за східну Україну це й той лад пропав, там зовсім до гибелі довели колгоспи. Я буду переїжджати безперервно по всій Україні і буду Вам, дорогий Микита Сергійович, писати час від часу про те страшливе життя, до чого дійшла колись багата квітуча Україна. Ницте грабителів, бо як народ встане сам, тоді увесь світ почує. Народ дуже підбурений в політичній нервовій хворобі, як бочка пороху, тільки кинути іскру, а хтось її кине, якщо не буде рятунку.

Згідно: *[підпис]*

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 15. Арк. 64–65. Засвідчена копія. Машинопис.

До листа додаються документи:

1. Довідка інструктора сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У Голоти М. Хрущову про перевірку фактів, викладених в анонімному листі, датованому не пізніше 25 листоп. 1946 р., на ім'я М. Хрущова про зловживання місцевої влади Порицького р-ну Волинської обл. під час хлібозаготівлі та складне продовольче становище селян в Україні. 14 січ. 1947 р. (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 15. Арк. 66–68).

2. Доповідна записка завідувача сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У Б. Варшавського М. Хрущову про те, що факти, викладені в анонімному листі, датованому не пізніше 25 листопада 1946 р., про зловживання місцевої влади Порицького р-ну Волинської обл. під час хлібозаготівлі та складне продовольче становище селян в Україні, не підтвердилися. 15 січня 1947 р. (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 15. Арк. 69).

№ 4

**Анонімна заява
колгоспників колгоспу “Парицька комуна” с. Шуньки
Білогорського району Кам’янець-Подільської області до РМ СРСР
про зловживання місцевої влади і голод у колгоспі**

[Не пізніше 26 листопада 1946 р.]

Совет Министров СССР

г. Москва

граждан с. Шуньки, Белогорского района,
Каменец-Подольской области

Мы колхозники знаем ответственность за расхищение колхозного добра, когда за хищение трех килограммов половы судят на три года лишения свободы. Постановление Совета Министров и ЦК партии по этому вопросу мы тоже знаем, но что на деле? – В нашем колхозе сейчас голод и холод. Кто же виноват в этом? Мы хотим здесь описать наши порядки, в прошлом году был у нас председатель колхоза гр. Лободовский. Он был в приятельских отношениях с председателем райисполкома гр. Черновским и секретарем райпарткома гр. Глушко. Этим гражданам нужно было жить. На подмогу им пришел Лободовский, он им выдает по 50 центнеров пшеницы и ржи, 2 мешка сахара. Эти люди, не останавливаются ни перед каким количеством. Лободовский посеял озимых проводит по 4 пуда на га, получается полный неурожай. Ревизия все это обнаружила, но дело замяли. Лободовский уезжает, начальник милиции гр. Плешков выдает ему пропуск, снабжает его документами, а гр. Черновский делает распоряжения о выдаче Лободовскому подвод и он уезжает со своей семьей. А мы колхозники остаемся без хлеба, теперь голодаем и всех нас ждет смерть. Черновский и компания благоденствует и командует целым районом. Мы заявляли прокурору районному, областному и республиканскому, но последствий никаких. Но где же правда и справедливость.

Обращаемся к Вам и полагаем, что у Вас найдем истину. Мы своих фамилий не подписываем, боимся мести со стороны начальства.

Колхозники
Верно: *[підпис]*

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 15. Арк. 85. Засвідчена копія. Машинопис.

До листа додаються документи:

1. Супровідний лист керуючого справами РМ СРСР Я. Чадаєва голові Ради Міністрів УРСР М. Хрущову про направлення анонімної заяви колгоспників колгоспу “Паризька комуна” с. Шуньки Білогорського р-ну Кам’янець-Подільської обл. до РМ СРСР про зловживання місцевої влади і голод у колгоспі та необхідність її розгляду. 26 листоп. 1946 р. (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 15. Арк. 86).

2. Доповідна записка завідувача сільськогосподарського відділу Кам’янець-Подільського обласного комітету КП(б)У А. Федченка завідувачу сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У Б. Варшавському про встановлені факти порушень в колгоспі “Паризька комуна” с. Шуньки Білогорського р-ну. 20 січ. 1947 р. (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 15. Арк. 87).

3. Довідка інструктора сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У Іванової про результати перевірки фактів, викладених в анонімній заяві колгоспників колгоспу “Паризька комуна” с. Шуньки Білогорського р-ну Кам’янець-Подільської обл. 28 січ. 1947 р. (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 15. Арк. 88).

№ 5

Лист

**агронома А. Ткаченка Л. Кагановичу
з пропозиціями щодо заходів, які потрібно вжити
для припинення голоду та покращення врожайності.**

22 березня 1947 р.

22. III. 1947

Лазарь Моисеевич

Вы должны знать правду* чтобы нам всем уйти от голода и иметь хлеб, а не слова и “планы”.

Формально посевную площадь можно выполнить считая гектарами, но как, чем и когда. Это главное. Во многих точках скверно с материалом, слабо с орудиями и даже рабсилой.

Это Вы знаете, но не знаете, что и эти цифры часто преувеличены и прикрашены, из боязни обвинений в малой активности. Результатом будет недосев (“земля скроет”, что в нее вложили, а виноваты будут засуха или град и т. п.) – и опять большой “неурожай”.

Знаю случай, когда голова колхоза собрал корзину головок кукурузы, а сообщил, что собрал десять центнеров семян.

Площадь он “засеет”, но будет “неурожай” и т. п. Это только пример.

Полагаю, что нужно смело увидеть правду и принять радикальные меры:

1. Из центров (такие как Киев, Львов и т. д.) направить на места специалистов и других работников независимых от районных и областных центров и беспристрастных.

2. Направить в каждый колхоз, МТС, совхоз и т. п. в помощь с обязательством сигнализировать о помощи, где слабо (не хватает семян, рабсилы, тягла, орудий).

* Тут і далі підкреслено автором листа.

3. В центре создать тройку из умных и энергичных специалистов, которая бы принимала эти сигналы и немедленно бы реагировала нужными мерами (перегруппировкой местных ресурсов, помощью из области и т. п.).

4. Роль этих командировочных на места – не кричать, не командовать, не пугать прокурором, а помогать и сигнализировать срочно в центр.

5. Мобилизовать для этого здесь в центре во-первых всех специалистов сельского хозяйства и близких отраслей (землеустроители, агрономы, садоводы, лесоводы и другие), их много тысяч в одном Киеве, во-вторых и научных работников тех же профилей или близких (физиологи, ботаники).

6. Можно без ущерба для дела и с пользой для хлеба снять здесь все более молодое (до 50 даже 55 лет) и направить в села на два-три месяца.

7. Чем крупнее здесь положение человека (профессор, преподаватель, директор, даже академик) тем реальнее будет его помощь, тем независимее и смелее будет его голос в центре.

8. Таких людей направлять в самую гущу “черной” работы в колхоз в хутор, МТС, а не в район. Это сразу прольет ясность и четкость в дело. Исчезнет многое из очковтирательства.

9. Отговорки, что здесь “ответственные дела”, “сроки”, можно устранить в значительной мере отложив общим распоряжением по Академиям, Институтам и пр. на это время срочности сдач многих научных работ, даже диссертаций и экзаменов. Хлеб важнее, а научную работу можно сдать и в августе.

10. Теперь выносят резолюции о “помощи” селу – издание брошюр и плакатов. Это хорошо, если сделано вовремя, а не сегодня. Уже текут ручьи с холмов, и агроному и др. нужно уже не писать книжки, а засучить рукава и ехать на село и в поле, не стесняясь своим высоким званием. А плакаты напишут старики и женщины.

11. Можно отложить на осень или сократить многие декоративные и озеленительные работы. Там тоже немало дельных специалистов агрономов, садоводов, лесоводов. К примеру: в новом ботаническом саду числится свыше 300 человек, среди них немало агрономов, садоводов, лесоводов, физиологов растений и пр. Многие люди молодые и среднего возраста, смело могут ехать в колхозы, МТС и т. п. Сад немного может подождать, а хлеб же не ждет.

12. Лазарь Моисеевич, от Вас лично многое зависит. Облегчите возможность сноситься с Вами непосредственно. Хотя бы постановкой в определенных местах 2–3 ящиков для писем на Ваше имя и сообщив об этом по радио и в прессе.

13. Поручите честным и толковым людям разбирать эту корреспонденцию.

Адреса пока не пишу, так как меня не жалуют очковтиратели, но я уверен, что услышу Ваш твердый и ясный ответ в Ваших распоряжениях.

Где слабо с рабсилой, можно направить пленных “фрицев”, но только следить, чтобы они не раскрадывали для еды и вредительства посевной материал. Это они делают очень ловко, сея “пустоту”.

На местах гораздо полезнее и дельнее опытные практики (или ученые, но с хорошим стажем), а “доктора” и “кандидаты”, просидевшие над книгами, хороши только как помощники, но не руководители, они слишком теория и боятся дела.

Агроном Ткаченко А.

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 29. Арк. 93–95 та зв. Оригінал. Рукопис.

До листа додається документ:

Резолюція невстановленої особи з нерозбірливим датуванням наступного змісту: “Даны указания обкомам о посылке на село агрономов всех ведомств, для усиления контроля за качеством работы на севе”(ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 29. Арк. 92).

№ 6

Лист

робітника із м. Черкаси І. Шевченка Л. Кагановичу про голод в Україні, високу смертність серед населення та з проханням виділити насіння для посівної

[Не пізніше 8 квітня 1947 р.]

Тов. Кагановичу Лазарю Моисеевичу

Вы человек таки очень умный, Вас очевидно, поэтому и назначили первым секретарем Украины, чтобы спасти этот голодающий, опухший, уже умирающий народ. Что делается по станциям железнодорожным, как народ валяется голодный, да еще невозможно сесть на поезд с этим пудом картофеля, за который дано 100 руб. пуд в Станиславской области, то в Киевской, Винницкой, Полтавской, Харьковской он стоит 200 – 250 руб. и то трудно достать. Сколько уже людей умерло с голода, а сколько умрет в апреле, мае, июне сего года.

Необходимо помочь этому голодающему народу в восточных областях, ибо западных черт еще не возьмет, у них свой хлеб и картошки закопанной много в ямах, они одиночники, только смеются с наших бедных украинцев-колхозников, когда эти ходят по дворам, просят ради спасения одну картошину, не дает, палкой гонит, говорит уходи в колхоз, ты “совет” несчастный, я тебя, мол не хочу бачить и розумиты. А такое то горе украинскому народу восточных областей, голод, голод форменный, а голод это не тетка. Никита Сергеевич, должен Вам доложить о положении на Украине с голодом, в колхозах все кони выдохли, народ ходит как тень, как сеять, кто поможет!

По Заготзерно и спиртзаводах еще много, много зерна, у одиночников западных областей Станиславской, Львовской, Дрогобычской, Тернопольской и Ровенской много картофеля, если бы его выкачать и вместо спиртзаводов дать колхозникам на посев, поверьте, что на Украине в восточных областях нет семян картофеля. Ячменя, овса тоже, если бы немного подкинуть для колхозов взаимобразно, а в августе по сбору урожая, а также осенью по сбору картофеля колхозы отдадут спиртзаводам же взаимобразно взятый картофель и зерно.

Прошу Вас очень и просит Вас весь украинский народ восточных областей помогите нам в семенах, а то пропадем, кушать нема що, без хлеба, але переживем за бурьяном та молоком, все таки не помрем. Правда, процентов 20 умерли, но что же это слабые и не здужали, но настоящие большевики украинские, которые преданы великому Сталину и Вам, мы выживем до нового урожая, только бы Вы помогли немного семенами взаимобразно.

Второе, почему невозможное положение на железнодорожных станциях, просто кошмарное, люди на крышах вагонов ездят, пропадают, на железной

дороге, как мухи под поезд и везде лежат. Почему Ковалев* не подумает об этом, почему не приведет в порядок железнодорожный транспорт. Вас на каждом шагу вспоминают. Вас, когда Вы были наркомом железных дорог, какой же тогда порядок. Если бы кто посоветовал Ковалеву увеличить тариф железнодорожный для тех, кто без командировок едет, но за этот счет пустить больше пригородных поездов, хотя бы полугрузовых, грузовых, а теперь уже теплое лето скоро и поскорее забрать этот валяющийся народ на станции. Вы себе представить не можете, что делается, это жуть одна, да кроме того их, этих людей нужно на посевную, а они еще по западной Станиславской и прочим областям разъезжают и бессарабцы тоже тут все за хлебом.

Извините, Лазарь Моисеевич.

Извините, что не в конверте, бо нема, а на марку, честное слово и копейки не имею – голодный хожу по дворам, прошу хлеба, но Вас крепко уважаю – Вы тут не виноваты пока ничего.

Писал рабочий Шевченко Иван Миколів из Черкасс.

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 28. Арк. 43–44 та зв. Оригінал. Рукопис.

До листа додається документ:

Копія листа робітника із м. Черкаси І. Шевченка Л. Кагановичу про голод в Україні, високу смертність серед населення та з проханням виділити насіння для посівної. Не пізніше 24 квіт. 1947 р. (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 28. Арк. 45–47).

№ 7

Заява

колгоспника колгоспу “Шлях до соціалізму” Садківської сільської ради Кременчуцького району Полтавської області М. Шелейка до РМ СРСР про стан справ у колгоспі, випадки смертей від голоду в районі та з критикою керівництва колгоспу

24 червня 1947 р.

КОНТРОЛЬ**

Секретное

Совету Министров по делам колхозов г. Москва

копия: Полтавскому обкому ВКП(б) от колхозника колхоза “Шлях до социализма” Садкивского с/с Кременчугского р-на Полтавской области.

Заявление

Грубейшие нарушения примерного Устава сельхозартели, отсутствие колхозной демократии, издевательства над колхозниками, уничтожение доходов колхоза, растаскивание колхозного добра, разбазаривание колхозной земли – развал труддисциплины – вот что царит в нашем, к стыду, колхозе и все это возглавляет дезертир с РККА (робоче-селянська Червона армія) грубиян, вор Кисточка. Председателем колхоза нам навязан районными организация-

* Йдеться про Ковальова Івана Володимировича (1901–1993) – народного комісара /міністра шляхів сполучення СРСР протягом 1944–1948 рр.

** Проштамповано.

ми. Еще до выборов правления колхоза, Кисточка создал условия для расхищения хлеба, только в 1946 году было похищено около 10000 кг колхозной кукурузы, около 3000 кг хлеба, не меньше овощей и других с.х. продуктов.

Состав членов правления подобран также по вкусу Кисточки: чл. правления Слабко пойман колхозниками на воровстве с кукурузой, чл. правления Куделя способствует воровству, он знал, кто воровал хлеб в колхозе и никому не заявлял, член правления Ивко – саботажник, он до сего дня не обеспечил ремонта уборочных машин, жену и двух дочерей пустил на производство, срывает прополку зерновых и овощей. У пред. колхоза Кисточки и в моде нет советоваться с колхозниками, он, со щедрой руки, весной раздал около 800 га колхозных земель в поле, около 20 га его родной земли и сейчас раздает сенокосы.

Кисточка скрыл от учета, от государства, от колхозников 48 пудов хлеба и с ведома Кисточки похищено 36 пудов семенного картофеля. Похищено во время посевной и просо семенное. Ворам, врагам колхозного строя, правление колхоза широко открыло двери и пусть трудятся колхозники сколько им угодно, а получать ничего не будут, все будут разворовывать, госпоставки выполнять нечем. Охраны нигде нет. Редиску уже растащили, примерно на 5–6 тыс. руб. Фрукты растаскиваются зелеными, сено жнут кому не лень, появились парикмахеры на колосьях ржи и т. д.

Остается спросить, куда смотрят кременчугские горе руководители районом. Бывают ли они у нас в колхозе. Обо всем этом район знает, бывали здесь и 2-й секретарь РК и секретарь по кадрам т. Сутников, уполномоченный РК т. Евсилевский, зав. райЗО т. Павленко, ст. инстр. бух. РайЗО т. Полтавец, все проверили, все записали, увезли с собой бумаги много, а черные дела остались ныне на месте.

Следует даже подчеркнуть, когда во время выборов уполномоченный РК предложил собранию на руководителя колхоза Кисточку, то все колхозники закричали – не надо нам его, некоторые выступали с компрометирующей речью против Кисточки, но уполномоченный РК, ст. инстр. бухгалтер РайЗО Полтавец даже говорить не дали никому, больше никто не мог высказаться, и под нажимом Кисточка, за третьим разом голосования избран таки “руководителем” колхоза и стал теперь (с ведома райЗО Павленко) крупным арендатором колхозной земли, пособником воров, лодырям и тунеядцам.

Никакой веры в руководство колхоза у колхозников нет. Кисточка так заврался перед колхозниками, что не пользуется никаким авторитетом. Критику зажал Кисточка в кулак, попробуйте сказать что на его отвратительное руководство, будет мстить на каждом шагу. И не удивительно, что в колхозе уже умерло от голода больше 10 человек лучших колхозников. Отрезаны в июне месяце огороды и скошена рожь зеленой у пяти колхозников, ст. агроном Там райЗО дал такое указание, что можно без разбору, отрезать огород и скашивать хлеб, перепахивать цветущую картофель и т.п.

В колхозе из 100 лошадей осталось семь голов, все пали от какой-то болезни, не хватает и быков. Вся тяжесть полевых работ ложится на трактора. Казалось бы, что тракторному отряду необходимо создать все условия к тому, чтобы обеспечить круглосуточную работу тракторов, но и здесь темное дело Кисточки сыграло свою роль. Если трактор сломался, тракторист за 15 – 20 км на плечах в мешке несет тяжелые части в МТС на ремонт, нет трактористам

подводы, а полевод Скрипник – немецкий пособник, разъезжает на паре лошадей, ворует на колхозных полях сено и возит своему личному скоту. Это же он, Скрипник М.Ф. на сходе колхозников перед немецким палачом, кричал во все горло на колхозников: “Вы знаете за что воюет немецкая армия, хлеб надо отдать для немцев!”, а колхозники, скрежеча зубами хлеб прятали от немцев, а сейчас на глазах у этих же колхозников, полевод Скрипник покрикивая на колхозников, творит темные дела, а Кисточка, зная и о прошлом, и о настоящем Скрипника (полевода), потворствует ему далее творить темные дела.

Предколхоза Кисточка, умышленно создал тяжелое положение с общ. питанием трактористов и колхозников. Он заморил голодом до смерти больше 10 человек лучших колхозников, попухли от голода не меньше. На работе же находятся ежедневно 40-50 человек, если бы хлеб шел по труду, а не любимчикам по запискам, безусловно, хватило бы. Хлеб Кисточка растранижил лодырям и прочим лицам, а честные труженики съели хлеба с 1/І по 1/VI всего по 5-10 кг, а кто потворствует Кисточке в темных делах – получили по запискам хлеба по 100-200 кг.

Один счетовод колхоза Романовский (наемный пришелец) получил по запискам хлеба более 200 кг и около 100 кг мяса, крупы и т. п. за период с 1/І по 1/VI. 1947 г., а учет поставлен так, что ревизионная комиссия не может вскрыть черных дел правления колхоза, амбарной книги нет, разности по счетам в книге нет. А, между тем, у нас есть свой член колхоза, счетовод, и было решение правления и актива колхозников снять с работы наемного Романовского, который вредит общему делу, и поставить своего члена колхоза, но почему-то и по сей день Романовский путает дела колхоза и тащит с кладовой что попало и сколько хочет.

От имени честных тружеников колхоза, прошу Вас, немедленно шлите к нам в колхоз инспектора Совета Министров по делам колхозов и уполномоченного обкома ВКП(б), расследовать все черные дела в колхозе, оздоровить руководство колхозом, отдать под суд за вредительские действия, снять с работы Кисточку, Романовского, Скрипника и их пособников – членов правления Ивко, Слабко и Куделю.

Урожай в этом году у нас хороший будет, но его растащат, нет нигде охраны, умышленно ничего не охраняется. Еще не поздно сохранить расходы колхоза. Поэтому, просим Вас, немедленно шлите человека для устранения “с поля плохой травы”*. Автором письма является член колхоза с 1928 года т. Шелейко М.К., но прошу меня не выдать районным руководителям Кременчугского района, они все подкуплены Кисточкой за счет колхозной продукции и земель колхоза.

24/IV 1947 г.

(М. Шелейко)

* Підкреслено автором листа.

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 28. Арк. 54–57зв. Оригінал. Рукопис.

До листа додаються документи:

1. Завірена копія заяви колгоспника колгоспу “Шлях до соціалізму” Садківської сільської ради Кременчуцького р-ну Полтавської обл. М. Шелейка до РМ СРСР про стан справ у колгоспі, випадки смертей від голоду у районі

та з критикою керівництва колгоспу. 24 черв. 1947 р. (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 28. Арк. 58–60).

2. Доповідна записка інструктора Управління кадрів ЦК КП(б)У В. Демченка завідувачу сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У Б. Варшавському про результати перевірки фактів, викладених у заяві колгоспника колгоспу “Шлях до соціалізму” Садківської сільської ради Кременчуцького р-ну Полтавської обл. М. Шелейка до РМ СРСР щодо стану справ у колгоспі, випадків смертей від голоду у районі та з критикою керівництва колгоспу. 27 серп. 1947 р. (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 28. Арк. 61–64).

¹ ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об’єднань України). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 939. Арк. 43–44, 48.

² *Веселова О. М.* Голод 1946–1947 років в УРСР//Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Вид-во “Наукова думка”, 2004. С. 145.

³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 46. Спр. 2302. Арк. 72–76.

⁴ *Веселова О. М.* Зазнач. твір. С. 145; Голод в Україні 1946–1947: документи і матеріали/Нац. акад. наук України, Ін-т історії України; упоряд. О. М. Веселова; ред. В. А. Смолій та ін. Київ: Вид-во М. П. Коць; Нью-Йорк: [б. в.]. 1996. С. 13.

⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 939. Арк. 43–44, 48.

⁶ Там само. Оп. 80. Спр. 491. Арк. 80–83.

⁷ Там само. Спр. 489. Арк. 8–11.

⁸ Там само. Оп. 46. Спр. 2948. Арк. 12–17.

⁹ Там само. Оп. 23. Спр. 4831. Арк. 31.

¹⁰ Там само. Оп. 41. Спр. 31. Арк. 130.

¹¹ Там само. Оп. 23. Спр. 3488. Арк. 45.

¹² Там само. Оп. 46. Спр. 2302. Арк. 53–54.

¹³ Там само. Оп. 30. Спр. 825. Арк. 14.

¹⁴ Там само. Оп. 23. Спр. 3550. Арк. 1.

¹⁵ Там само. Оп. 80. Спр. 534. Арк. 118.

¹⁶ Там само. Спр. 481. Арк. 1–2.

¹⁷ Там само. Арк. 49.

¹⁸ Там само. Оп. 80. Спр. 534. Арк. 6, 7.

¹⁹ Там само. Арк. 10–11.

²⁰ Там само. Оп. 80. Спр. 34. Арк. 39.

²¹ Там само. Спр. 537. Арк. 95.

²² Там само. Спр. 529. Арк. 138.

²³ Там само. Оп. 41. Спр. 29. Арк. 80–82.

²⁴ Там само. Спр. 31. Арк. 99, 99зв.

²⁵ Там само. Спр. 29. Арк. 1, 1зв.

²⁶ Там само. Спр. 15. Арк. 38–40; Спр. 18. Арк. 105.

There is briefly described complex of documents of the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine on the famine of 1946–1947. There is presented collection of letters and statements of citizens to the central authorities, which deal with the difficult situation of food and hunger in the population of towns and villages of the USSR.

Key words: Famine of 1946–1947; letters; the application; documents; Central State Archives of Public Organizations of Ukraine.

Наукове видання

**Архіви
України**
1 • 2017

Редактор *Володимир Янішевський*

Літературне редагування *Ганни Волкотруб*

Коректор *Микола Дзьобак*

Переклад англійською мовою *Ольги Фрасинюк*

Художньо-технічний редактор *Тетяна Остапенко*

Оригінал-макет *Ірини Собко*

Здано до набору 16.01.2017. Підписано до друку 24.04.2017. Формат паперу 70x108/16.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 30,27. Умовн. фарбо-відб. 30,79. Обл.-вид. арк. 28,71.
Наклад 103. Зам.

“Архіви України”, № 1, 2017. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ 18783-7583ПР від 28.03.2012

Журнал “Архіви України” включений до Переліку
наукових фахових видань України
(наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 4 липня 2014 року)

Адреса редакції:

03110, Київ-110, вул. Солом’янська, 24.

ДЦЗД НАФ 03110, Київ-110, вул. Солом’янська, 24.

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ!

У роки неволі. Листи, спогади, свідчення громадян Чернігівщини про перебування у неволі у роки Другої світової війни: зб. док. і матеріалів. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. 464 с.

Нещодавно у видавництві “Десна Поліграф” (м. Чернігів) вийшов друком збірник документів і матеріалів “У роки неволі”. Видання здійснене у рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної та видавничої сфер Чернігівщини на 2016–2020 рр.

Нове документальне видання підготовлене Державним архівом Чернігівської області і на сьогодні є однією з найповніших документальних публікацій, що висвітлює становище громадян Чернігівщини, вивезених силоміць на примусові роботи до Німеччини або на окуповані нацистами території, тих, хто потрапив

до концтаборів, опинившись в оточенні або отримавши поранення.

Збірник об’єднав найважливіші документи з 15 фондів та науково-довідкової бібліотеки Держархіву Чернігівської області. Це – фонд виконавчого комітету Чернігівської міської ради народних депутатів; колекції документів: “Чернігівщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.”, “Документи Чернігівської обласної комісії з історії Великої Вітчизняної війни”, “Листи і листівки радянських громадян із німецької неволі”, а також фонд “Управління Служби безпеки України в Чернігівській області”. Увійшли до збірника й документи окупаційного періоду – сільських та районних управ населених пунктів Бахмацького, Борзнянського, Куликівського та колишніх Батурицького і Дмитрівського районів, а також публікації з газет: “Голос Новгород-Сіверщини”, “Вісті Остерщини”, “Українське Полісся”, “Ніжинські вісті”, “Нові дні”, “Український кур’єр”.

Шість розділів збірника об’єднали 248 документів, серед яких – близько 50 копій першоджерел, 30 фотопортретів, групових фото та копій листівок.

Представлені в основному такі види документів: накази нацистських органів влади щодо примусового вивезення населення, листи-агітки, оголошення, різноманітна інформація про “щасливе” життя в Німеччині; списки громадян, вивезених до Німеччини, їхні анкети; листи оstarбайтерів, що фактично є “енциклопедією” життя у неволі; фільтраційні справи громадян, що довгий час були недоступні широкому загалу та не вивчалися; постанови, у яких члени перевірконо-фільтраційної комісії при місцевому відділі НКВС вирішували подальшу долю тих, хто роки поневірявся в неволі; першоджерела, що свідчать про неоднозначне ставлення радянської системи до репатріантів; сповіді ще зовсім молодих людей, яких змусили покинути батьківщину і виїхати до країн Третього Рейху; документи-листи, які відтворюють найтрагічніші сторінки Другої світової війни, але водночас є свідченням мужності, сили духу, людяності, віри в Перемогу тих, хто опинився в нацистських таборах смерті: Шталаг 316, Седлець, Бліцин, Сандомир, Гаммерштайн, Штуттгоф.

Для полегшення і прискорення пошуку необхідної інформації до збірника укладено іменний та географічний покажчики.

Видання зацікавить науковців, краєзнавців, педагогів і може бути використане при викладанні відповідних тем у курсі історії у загальноосвітніх та вищих навчальних закладах.